АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

I-IV БУРАХЫЛЫШ

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ
журналына әлавә

Бакы 1958

Scanned with ACE Scanner

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЙЯТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)
Дөрдүнчү (20-чи) бурахылыш

„Азәрбайчан мәктәби“
журналына әлавә
Бакы—1958

Scanned with ACE Scanner

МҮНДӘРӘЧАТ

Азәрбайчан халгынын даһи шаири, бөйүк мүтәфәккир Мәһәммәд Фүзулинин вәфатынын 400 иллийи

	Сәһ.
Фүзули яшайыр	3
һ. Араслы — М. Фүзули ярадычылығынын мүтәрәгги хүсусиййәтләри	5
Ч. Әһмәдов — Габагчыл фикирләр устады	23
С. һүсейнов — М. Фүзули вә С. Ә. Ширвани	31
Ә. Чәфәр — Фүзулинин «Лейли вә Мәчнун» поэмасында вәзн чевләри	38
М. Ә. Әскәров вә Ә. Әлиев — М. Фүзулинин «Мейвәләрин сөһбәти» әсәринин тәдриси тәчрүбәсиндән	55
З. Сәмәдов — VIII синифдә М. Фүзулинин «Вәфа һәр кимсәдән...» гәзәлинин тәдриси тәчрүбәсиндән	86
М. Садыгов вә Ә. Бүнядзадә — М. Фүзулинин «Шикайәтнамә» әсәринин тәдриси тәчрүбәсиндән	90
А. Р. Зейналов — Фүзули сәркиси	94
А. Заманов — Биз сәни яд эдирик	103
Ә. Әфәндизадә — Азәрбайчан дилинин орфография гайдалары вә онун тәдриси һаггында	111
Н. Исмайылзадә — V—VII синифләрдә Азәрбайчан дилиндә шакирдләрин мүвәффәгиййәтсизлийи илә мүбаризә һаггында	123
1958-чи илдә «Азәрбайчан дили вә әдәбиййат тәдриси» мәчмуәсиндә дәрч эдилмиш мәгалә вә материаллар	136

Редаксия һей'әти: **Ә. Рәчәбов** (редактор), **М. А. Асланов** (редактор), **Ә. Гарабағлы, А. Абдуллаев, Ә. Әфәндизадә, һ. һәсәнов вә А. Ахундов.**
Коррестору **И. Фәрәчуллаев.**

Чапа имзаланмыш 23/XII-1958-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 92^1/_{16}$=4,25 чап вәрәги 7,74.
ФГ 13804 Сифариш № 5172 Тираж 4.450

Редаксиянын адреси: Бакы, Сталин проспекти, Һөкумәт эви, 5-чи мәртәбә, телефон № 3-13-45.

Бирләшмиш нәшриййат мәтбәәси, Бакы, Сталин проспекти, 137.

АЗӘРБАЙЧАН ХАЛГЫНЫН ДАҺИ ШАИРИ, БӨЙҮК МҮТӘФӘККИР МӘҺӘММӘД ФҮЗУЛИНИН ВӘФАТЫНЫН 400 ИЛЛИЙИ

ФҮЗУЛИ ЯШАЙЫР

Көтүрүн «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин 20 иллийини төкүз габағыныза, һансы ше'рә бахсаныз көрәчәксиниз ки, онда Фүзулидән бир дуз вардыр... Онун мәктәби әдәбиси бизим шаирләрин башына кириб бүтүн әсәрләриндә бир Фүзули руһу көрүнмәкдәдир... Фүзули дирилир.

Ч. Мәммәдгулузадә

Фүзули өз дүһасы илә Азәрбайчана парлаг классик бир әдәбиййат верди... Шаирләр, әдибләр Фүзулини өтмәк дейил, бәлкә, она етишмәк вә вар гүввәләри илә өз әсәрләрини Фүзулинин әсәрләринә бәнзәтмәк вә беләликлә әдәбиййаты гырылдығы нөгтәйә вардырмаға вә орада бәркитмәйә чалышырдылар...

Фүзулинин бир гәзәли йүзләрлә шаирләр үчүн илһам мәнбәи олур, шаирләр өз шеирләрини она бәнзәтмәйә чалышырдылар.

Ч. Чаббарлы

Зәннимизчә, Фүзулинин нүфузу хейли мүддәт бизим Азәрбайчан шаирләринин асари-гәләмиййәләриндә мүшаһидә олунагдыр...

Фүзули, демәк олур ки, меһнәт йүкүнүн баркәши олуб аләми-инсаниййәтдә тәмамән гәмзәдәләрин вә мөһнәткешләрин йүкләрини көтүрмәк вә мәзлумларын һалына янмаг үчүн хәлг олунмушдур.

Ф. Көчәрли

Эл дәрдинин дәрманыны булду Фүзули
Онунчундур бөйүк шаир олду Фүзули...

Ә. Чавад

Scanned with ACE Scanner

Өлмәз көнүл, өлмәз әсәр,
Низамиләр, Фүзулиләр!
Әлин гәләм, синән дәфтәр,
Де кәлсин, һәр нәйин вардыр.
Дейилән сөз ядикардыр.

Сәмәд Вурғун

Дейирди әһли-гәләм, Ваһид, әфв эдәрсә мәни,
Бөйүк Фүзулимизин ядикары мән өзүмәм.

Ә. Ваһид

Фүзули һеч шүбһәсиз ки, ишыглы вә һуманист фикирләринин гүдрәти, инсани әһтирасларынын күчү, элм вә билийин мүхтәлиф саһәләрини дәриндән билмәси э'тибарилә доғрудан да, нәһәнк бир сима иди.

Мирзә Ибраһимов

Фүзулинин инчә һиссли лирикасы фөвгәл'адә көзәлдир; онун романтик поэмасы олан «Лейли вә Мәчнун» (әрәб Ромео вә Чүл'еттасынын севкиси һаггында) букүнә гәдәр дә бөйүк һәвәс вә марагла охунур.

А. Крымски

Фүзули диванына дахил олан гәзәлләр көстәрир ки, о, садәчә бир шаир олмайыб фөвгәл'адә бөйүк шаир олмаг һүгуна маликдир.

П. Һаммер
(мачар алими)

Өз дүһасынын ишығы, изи илә кедән Фүзули сәләфләринин һеч бириси тәрәфиндән тә'йин эдилмәмиш вә хәләфләринин һеч биринин ача билмәдийи ени бир йол тапмышдыр.

Б. Кибб
(инкилис алими)

Үрәйим ше'ринлә долудур, устад!
Языб поздугларым вараг-варагдыр.
Бу чәтин йолларда мәнзил башына
Мәни мәһәббәтин апарачагдыр.

Рәсул Рза

Һан сөзүн рәнчидә гыл Гөвси Фүзулидән эшит,
«Ким нә мигдар олса, әһлин эйләр ол мигдар сөз».

Әличан Гөвси

Профессор Һ. АРАСЛЫ

М. ФҮЗУЛИ ЯРАДЫЧЫЛЫҒЫНЫН МҮТӘРӘГГИ ХҮСУСИЙЙӘТЛӘРИ

Даһи Азәрбайчан шаири Фүзулинин 450 илә яхын бир мүддәтдә бүтүн Шәрг өлкәләриндә вә дүнянын бир чох ериндә шөһрәтләниб кәлән, әсрләрин имтаһанындан чыхмыш зәнкин вә чохчәһәтли ярадычылығы, бөйүк сәнәткарын сән'әт дүһасы илә янашы онун һуманизми илә сыхы сурәтдә бағлыдыр. Фүзули әсәрләринин дилләр әзбәри оларaг яшамасы, онун узаг Чиндән башлаяраг Мисрә гәдәр, Һиндистандан башлаяраг Балканлара гәдәр шөһрәтләнмәсинин мүһүм сәбәбләриндән бириси даһи сәнәткарын мүтәрәгги идеялары, халгын истәк вә арзуларыны йүксәк сәнәт дили илә ифадә этмәсиндәдир. Бу надир исте'дадын гәләминдән чыхан әсәрләр тәкчә бир халгын талеи илә дейил, бүтүн бәшәрийyәтин, инсанлығын өлмәз арзуларынын ифадәси олдуғу үчүн бу гәдәр кениш вә йүксәк гиймәтләндирилә билмишдир.

Фүзули Шәрг вә Гәрб мәдәнийyәтинин үз-үзә кәлдийи гәдим Бағдад шәһәриндә, мүхтәлиф халгларын мәдәнийyәти мәркәзләшдийи гәдим мәдәнийyәт мәркәзиндә доғулуб бөйүмүш, йүксәк тәһсил, зәнкин мүталиә, һәят үзәриндәки чанлы мүшаһидә бөйүк сәнәткарын мә'нәви чәһәтдән тәкмилләшмәсиндә мүһүм рол ойнамыш, онун йүксәк сәнәткарлыг исте'дадына гүввәтли тә'сир көстәрмишдир.

Фүзули Азәрбайчан халгынын тарихиндә сон дәрәчә мүһүм рол ойнаян Сәфәвиләр дөвләтинин ярандығы вә мөһкәмләндийи бир дөврдә яшайыб ярaтмыш, Азәрбайчан дилинә, Азәрбайчан мәдәнийyәтинә хүсуси әһәмийyәт верилдийи бир әсрдә ана дилиндә яранан ше'рин өлмәз нүмунәләрини ярада билдийи кими әрәб вә фарс дилләриндә дә унудулмаз әсәрләр мейдана кәтирмишдир.

Scanned with ACE Scanner

Фүзули ше'ринин әсас гүдрәт мәнбәи шаирин һуманизми вә онун мәһәббәтиндәдир. Мәһәббәт Фүзули шеирләринә ганад вериб ону өлкәләрдән-өлкәләрә кәздирән, нәсилләрдән-нәсилләрә яшадан әсас амилдир. Инсан гәлбинин бу али вә нәчиб һисси шаирин әсәрләриндә элә бир гүввәдир ки, онун тә'сири әбәди яшаячаг вә мүәллифини яшадачагдыр. Лакин бу мәһәббәт мүчәррәд вә илаһи мәһәббәтдән чох узаг, һәята, инсана, халга олан мәһәббәтдир. Шаир инсана олан бөйүк э'тимадыны фарс гәсидәләринин мүгәддимәсиндә белә ифадә эдир:

«Әшянын кейфиййәтини тәһгиг үчүн фәрасәт көзүнү ачдым, һикмәт әсәрләринин тамаша чөлүнә тәфәккүр гәдәми гойдум. Аләм сәдәфиндә инсандан гиймәтли бир көвһәр көрмәдим. Инсан көвһәриндә исә сөздән баһалы чөвһәр тапмадым». Бу сәтирләрдә шаир бәдии сөзү йүксәк гиймәтләндирдийи кими инсана олан мәһәббәтини дә ифадә эдә билмишдир. Шүбһәсиз ки, шаирин инсана олан бу мүнасибаты инсаны гул адландырыб, онун шәрәфини даима алчалдан бир мүһитдә сон дәрәчә мүтәрәгги иди. Бөйүк Фүзули инсанын мә'нәви гүдрәтини заһири көзәлликләри илә бәрабәр тәрәннүм эдир, инсан көзәллийинин әбәди тәранәләрини ярадырды. Фүзули дүня көзәлликләрини, ана тәбиәтин рәнкарәнклийини, фүсункарлығыны дәрин шаир гәлби илә дуюр вә бу көзәлликләрин мәфтуни иди. Лакин, инсаны тәбиәтин ярадтығы ән шаһ әсәр кими тәрәннүм эдән бу сәнәткар тәбиәт көзәлликләринин инсан гаршысында солғун көрүндүйүнү бүтүн әсәрләриндә көстәрирди. Сәһәрин ачылмасы, яз сәмасынын күлүмсәмәси, күнәшин бойланмасы, баһарын кәлмәси, сәрв ағачынын әбәди яшыллығы, гызыл күлүн күлмәси, чайларын сәси, айлы-улдузлу кечәләр, һәр шей, һәр шей даһи сәнәткары мәфтун эдир, һәята бағлайырды. Лакин бүтүн бу көзәлликләр инсан көзәллийи гаршысында солғун иди. Онун севкилиси бойда сәрвдән көзәл, янағы күлдән гырмызы, додағы гөнчәдән ләтиф, үзү айдан вә күнәшдән парлаг, әтри илә баһар тәравәтинә үстүн элә бир мәхлугдур ки, бу мәхлуг мә'нәви аләми э'тибарилә тәбиәтин шаһ әсәри олараг яранмышдыр. Фүзули бу көзәллийи севир, бу мә'нәвийяты гиймәтләндирир, өз мәһәббәтини сон дәрәчә сәмими бир дилдә ше'рә чевириб, нәғмәйә дүзүр. Бу мәһәббәт инсаны нәчибләшдирән, онда сәмимиййәт, вәфа вә фәдакарлыг кими йүксәк инсани һиссләр тәрбийә эдән бир мәһәббәтдир. Бу мәһәббәт тәмкин, вүгар, э'тимад кими һиссләрдән йоғрулмушдур.

Эй Фүзули, аләмин көрдүм гаму не'мәтләрини,
Һич не'мәт көрмәдим дидари-дилбәр тәк ләзиз.

—дейән сәнәткар, инсан көзәллийини, инсана олан мәһәббәти дөнә-дөнә гәләмә алмышдыр. Фүзули инсаны белә йүксәк гиймәтләндириб, онун мә'нәви көзәллийини гәләмә алдығы заман инсан һәятындакы фачиәләрлә үз-үзә кәлир, онун азад вә хошбәхтлийи һаггында һәмишә дүшүнүрдү.

Фүзули мәһәббәтлә тәрәннүм этдийи инсаны азад көрмәк истәйир. О биринчи нөвбәдә мә'нәви аләмдә, көнүл аләминдә азадлыг тәләб эдир вә буну ери дүшдүкчә азадлығын бөйүк бир не'мәт олдуғуну һәсрәтлә сөйләйирди.

Эй Фүзули, нә көзәлдир сөзү азадәлийин,
Һаны бир сәрв бу аләмдә ки, вардыр сәмәри.

Белә бир һәсрәт шаирин бүтүн гәзәлләриндә азад мәһәббәт, азад һәят мейлинин гүввәтли олмасындан доғур. Фүзули һәр заман Яхын Шәрг әдәбиййатында азадлыг рәмзи олан сәрв ифадәсиндән истифадә эдир. Юхарыдакы шеирдә дейир ки, эй Фүзули, азадлыг сөзү көзәлдир, сәрв дә азад адланыр. Лакин сәрв ағачынын мейвәси олмадығы кими азадлыг арзулары да мейвә вермир.

Фүзули азадлыг мейилләрини зәнчирләйән һәр бир тәдбирин әлейһинә чыхараг языр ки:

Һәр гейд олурса мәһз бәладыр ки, бүлбүлә
Кәр шахи-күлдән олса күдурәт верәр гәфәс.

Орта әсрин ағыр сыхычы һәятыны, шәриәт ганунларыны, инсан азадлығыны зәнчирләйән буховларыны гырмаг игтидарына малик олмаян Фүзули азадлығы мәһәббәт аләминдә, көнүл аләминдә тапыр. Бурада, бәрабәрлик аләми адландырдығы эшг фәзасында инсанын хошбәхт олачағыны тәсәввүр эдир.

Фүзули языб ярадтығы дөврдә чәмиййәтдә баш верән һагсызлыглар, шаирин көзәлликләринә мәфтун олдуғу инсанын гул вәзиййәтинә эндирилиб алчалдылмасы, орта әсрин ағыр истибдады әсрин габагчыл инсанларында зүлмә, һагсызлыға гаршы дәрин бир нифрәт һисси оядыр, наразылыға сәбәб олурду. Лакин орта әср шәраитиндә яшаян бу мүтәрәгги инсанлар чәмиййәтдә олан әдаләтсизлийи көрүб тәнгид этсәләр дә чыхыш йолуну тапа билмир, чәмиййәти дәйишмәк һаггында дүшүнмүр, баш верән кәндли үсянларыны бирләшдириб, әдаләтсиз чәмиййәти башга бир чәмиййәтлә әвәз этмәк һаггында фикир йүрүдә билмирдиләр. Мәһз буна көрә дә онлар азадлығы биринчи нөвбәдә мә'нәви аләмдә, мәһәббәт аләмин-

Scanned with ACE Scanner

дә ахтарыр. Мәһз буна көрә дә бу дөврдә мәһәббәт мөвзуу азадлыг уғрунда кедән мүбаризәнин илк мәрһәләси кими гиймәтли иди. Фүзули өз мүасирләрини айылмаға, әсл инсан сифәтләринә, инсана ярашан хошбәхт һәята наил олмаға чағырырды. Белә бир һәяты исә язычы мә'нәви аләмдә көрүр, мә'нәвиййәтчә гүввәтли инсанын хошбәхт олдуғуну дүшүнүр, мәһз буна көрә дә чәмиййәтдә олан пис сифәтләри ери кәлдикчә тәнгид эдирди. Бу чәһәтдән шаирин ашағыдакы гәзәли сон дәрәчә мә'налыдыр.

Ләбләрин тәк, лә'лү ләфзин тәк дүри-шәһвар йох,
Лә'лү кевһәр чох, ләбин тәк лә'ли-кевһәрбар йох.
Сәндән этмән дад: «чеврүн вар, лүтфүн йох» дейиб,
Мәсти-зевги-шевгинәм, бирдир янымда вар, йох.
Кимә изһар эйләйим билмән бу зинһар дәрди ким,
Вар йүз мин дәрди-пүнһан, гүдрәти-изһар йох.
Дөвр сәрмәсти-шәраби-гәфләт этмиш аләми,
Мунча сәрмәстин тамашасына бир һүшяр йох.
Хәлги мәдһуш эйләмиш хаби-шәби-тули-әмәл,
Субһ тәһгиги әламәтинә бир бидар йох.
Сурәти зиба-сәнәмләр йох демән бүтханәдә,
Вар чох, әмма сәнә бәнзәр бүти-хунхар йох.
Эй Фүзули, сәһлдир һәр гәм ки, гәмкары ола,
Гәм будур ким, мәндә мин гәм вар, бир гәмхар йох.

Бу гәзәл бизә илк бахышда эшг вә мәһәббәт аләминдән бәһс эдән бир әсәр кими хош кәлир. Лакин, диггәт эдилдикдә бурада нәләр йохдур? Шаир додағы лә'лдән, данышығы дүррүдән гиймәтли олан инсанын нә фачиәләрә дүчар олдуғуну сонракы мисраларда айдынлашдырыр. Үрәйиндә йүз мин дәрди олан бу инсан өз кәдәрләрини кизлин сахламалыдыр, ону изһар этмәйә гүдрәти йохдур. Онун үчүн ки, дөвр аләми гәфләт шәрабынын сәрмәсти этмишдир. Гызыл, күмүш далынча гачан, лә'ли кевһәр ахтаран инсанларын бу гәфләтинә тамаша эләмәйә һушяр йохдур. Емәк вә ятмаг дүшкүнү олан, инсанлығын субһүндән хәбәрсиз олан, көзәллийи илә һәр шейә гәләбә чалан инсан ган ичмәйә майилдир. Мәһз буна көрә дә кәдәрләнән шаир гәмхары олмадығындан шикайәтләнир.

Шаир айылмаға, һушяр олмаға, чәмиййәтдәки гәфләтин сәбәбләрини баша дүшмәйә чағырыр, орта әср инсанынын умумиййәтлә һәятын, яшамағын, инсанын гәдрини билмәйән, бу тез кечән өмрү мәһәббәтә йох, анчаг гайғы вә кәдәрә, дидишмәйә сәрф эйләйән инсанларын талеинә кәдәрләнир, өзүнә гәмхар ахтарыр.

Фүзулинин көнүл аләминдә азадлыг тәләбләри бүтүн әсәрләриндә бейтләр арасы верилсә дә, «Лейли вә Мәчнун» поэмасында даһа айдын вә долғун шәкилдә ифадә олунмушдур.

Фүзули илдырымын чахмасыны, яғышын яғмасыны, инсанлығын бу фачиәсинә тәбиәтин аһ чәкиб ағламасы кими гиймәтләндирир. Бу дәрдләрлә өлән инсанын үзәриндә битән сәрв ағачларынын да азадлыг дейә йүксәлдиййини дүшүнүр.

Фүзули тәбиәтдә олан бүтүн көзәлликләри инсанда тапыр. Көзәл дост инсанын кечәсини күндүзә чевирир, о өзү илә бәрабәр тәравәтли баһар, көзәллик вә шадлыг кәтирир, Белә инсан гаршысында күнәш дә гиймәтсиздир. О белә бир мәзиййәтләрә малик олан инсанын «чаһилләрин һөкмран олдуғу, идбарларын һакимиййәт апардығы», «эглә, билийә гиймәт верилмәйән» бир чәмиййәтдә өзүнү әсир кими һисс эдир, өз көлә вәзиййәти һаггында дүшүнүр, мәһз буна көрә дә онун мүсбәт гәһрәманы тәбиәтин саф ағушуну чәмиййәтә гаршы гоюр.

Фүзулинин гәһрәманы дүняны көзәл бир мәчлис, лакин бу мәчлисин шәрабынын инсан ганы олдуғуну дейир. О фәләкләрә мүрачиәт эдәрәк, дейир:

Сәндән диләрәм мәдәд ки, даим
Тәмкиним ола сән илә гаим.
Бу бәзмдә ким, шәрабы гандыр,
Саги чәллади-биамандыр;
Бир мей мәнә сон ки, мәстү мәдһуш,
Даим өзүмү гылам фәрамуш.
Нә кәлдиййими билим чаһанә,
Нә ону ки, нечәдир заманә.

Шаирин гәһрәманы сагиси амансыз чәллад олан бир чәмиййәтдә дәрд вә гәмдән башга бир шей дүшүнә билмир. О, «Чохдур бәни адәм ичрә бидад» дейәрәк тәбиәтин саф ағушуна чәкилир.

Диггәт эдилсә айдын сурәтдә көрүнүр ки, Мәчнунун бүтүн һәрәкәтләри азадлыг арзулары илә бағлыдыр. Онун чейраны овчунун әлиндән, көйәрчини тордан азад этмәси өзү азадлыг арзуларынын гүввәтли олмасындан ирәли кәлир. Фүзули чәмиййәтдәки эдаләтсизлийи, зүлмү, истибдады дәриндән дәрк эдир, бәшәриййәтин бу бәлалардан гуртулмасы һаггында дүшүнүр.

Фүзули азадлыг мәсәләсиндән бәһс эдәркән гадын әсарәтинә гаршы да өз э'тиразларыны ачыг шәкилдә ифадә этмишдир. Шаирин «Лейли вә Мәчнун» әсәриндә Лейлинин дилин-

Scanned with ACE Scanner

дән вермиш олдуғу сәтирләр бу чәһәтдән даһа мә'налыдыр.
Фүзулинин һүгугсуз бир гыз олан Лейлиси дәрин бир мәһәббәтлә севән вә өз мәһәббәтинә садиг инсандыр.

Лейли ушаглыгдан онунла бир мәктәбдә охуян Гейсин зәкалы, ярашыглы вә сәдагәтли бир кәнч олдуғуну билир. Лакин кәнчләрин мәһәббәти гаршысында бөйүк маниәләр дурур. Онлар бу маниәләри ортадан галдырмагда ачиздирләр. Анасы артыг Лейлини мәктәбә бурахмыр, атасы билсә, даһа бөйүк мүсибәт олачаг, Лейли бу маниәләри гыра билмир, Фүзули ананын нәсиһәтиндә көһнә чәмиййәтин азад мәһәббәтә мүнасибәтини белә верир:

Эй шух, нәдир бу кефтүкуләр,
Гылмаз сәнә тә'нә эйбчуләр?
Нейчүн өзүнә зиян эдирсән?
Яхшы адыны яман эдирсән?
Нейчүн сәнә тә'нә эдә бәдкү,
Намусуна лайиг ишмидир бу?

Лейлини өз дәрдини доғма анасындан кизли сахламаға мәчбур эдән мәсәлә намус, яман ад мәсәләси иди. Өз нөвбәсиндә ана да горхуя дүшмәкдә, гызына нәсиһәтләр вермәкдә һаглы иди; чүнки о билирди ки, Лейлинин ата-анасы билмәдән бир оғланы севмәси хәбәри йайылса, надан адамлар онлара намуссуз аилә кими бахачаг, һеч кимин янында һөрмәтләри олмаячаг, Лейлини бармагла көстәриб күләчәкләр. Лейлинин атасы эшитсә, гыз шиддәтли чәзаланачаг, анасы да онун учундан көздән дүшәчәк.

Поэманын мә'налы ерләриндән бири элә ананын бу мәсәләләр барәсиндә нәсиһәтидир.

Лакин Лейли дәрин бир дуйғу илә севир, о, илк мәһәббәтини унуда билмир. Лейли өз һүгугсузлуғуну һисс эдиб, бу әсарәтә э'тираз эдән гыздыр. Ону истәмәдийи бирисинә әрә верирләр. Лейли зорла әрә верилдийини, бу ишдә онун рә'йи сорушулмадығыны Мәчнуна яздығы мәктубда белә көстәрир:

Мән көвһәрәм, өзкәләр хиридар,
Мәндә дейил ихтияри-базар.
Дөвран ки, мәни мәзадә салды.
Билмән ким иди сатан, ким алды.
Олсайды мәним бир ихтиярым,
Олмаз иди сәндән өзкә ярым.

Бу сәтирләр бизи һүгуг истәйән, өз гул вәзиййәтини дәрк эдиб, әзаб чәкән бир гызын дәрдләрилә таныш эдир.

Һәяты көз яшлары ичәрисиндә кечән, зорла атылдығы әр эвини мәзар кими союг вә әзаблы саян Лейли, өз һүгугсуз-

луғуну баша дүшдүйү үчүн гадынларын ән бәдбәхтидир. О, өмрү бою ихтиярсызлығындан, һүгугсузлуғундан шикайәт эдир. О һәтта, дәвәйә хитаб эдәндә өзүнү онунла бир һүгуглу сайыр.

Мән кими йох элдә ихтиярын,
Бир өзкә элиндәдир мәһарын.

Бүтүн бунлар XVI әср шәраитиндә, һәтта ингилаба гәдәр Азәрбайчан гызларынын ағыр дәрдләри иди. Фүзули һәр бир азәрбайчанлы гызын чәкдийи бу ағыр мүсибәтләри Лейли симасында топламышдыр; лакин шаир, эйни заманда Лейлини бүтүн мүасирләриндән фәргләндирәрәк, ону бу дәрдләри, көләлик вәзиййәтини дәрк эдән ени бир инсан кими тәсвир этмишдир.

Фүзули өз гәһрәманынын ағыр вәзиййәтини көстәрмәк үчүн ону гәдим шеирдә ашыг кими көстәрилән шам, пәрванә, ай, булут вә саирә илә гаршылашдырыр. Лейлинин ашыг рәмзи олан шам, пәрванә вә ай илә сөһбәти поэманын ән яхшы ерләриндәндир. Кәнч гыз ашыглығы һаггында минләрлә әфсанәләр эшитдийи шамын янмасыны көрүб, өзүнүн дә айрылыг одунда элә чә яндығыны дүшүнүр; лакин о, шамы өзүндән хошбәхт сайыр. Чүнки шам һеч олмаса кечәләр яныр. Лейли исә кечә дә яныр, күндүз дә. Лейли пәрванәдә дә бөйүк фәдакарлыг көрүр; лакин о да Лейли гәдәр дәрдли дейилдир; чүнки пәрванә һеч олмаса истәдийи ерә уча билир, Лейли исә һеч яна кедә билмәз. Пәрванә бир дәфә чаныны одда яндырыб изтирабдан гуртарыр. Лейли күндә он дәфә өлүр, дирилир. Бүтүн бунлар бу мүгайисә вә тәшбиһләр гадынлығын дәрдинин нә гәдәр бөйүк вә дөзүлмәз олдуғуну айдынлашдырыр.

Фүзули инсан азадлығы һаггында дүшүнүркән бу азадлығы зәнчирләйән феодал чәмиййәтини кәскин тәнгид эдир, бу чәмиййәтдә әсир кими яшамаға мәчбур олан дөвр чөврүндән раһатлығы галмаян, әдаләт диваны ахтаран, дүшмәни гүввәтли, достсуз, көмәксиз олан дәрди чох, һәмдәрди олмаян кениш халг күтләләринин талеини дүшүнүр, һәят не'мәтләрини ярадан зәһмәткеш инсанларын дәрдиндән бәһс эдир.

Фүзули һәятда нәсиби гүссә вә кәдәр олан кениш халг күтләләринин дәрдини вә шикайәтләрини гәләмә алдығы заман өзүнүн йохсуллар чәбһәсиндә дурдуғуну дөнә-дөнә гейд эдир:

Фәгр имиш фәгр, Фүзули, шәрәфи-әһли-вүчуд,
Өзүнә эйләмә һәмдәм фүгәрадән гейри.

Scanned with ACE Scanner

Фүзули шәһәр йохсулларынын ағыр һәяты, шәһәр сәнәткарларынын һамыя файда верән ағыр зәһмәтләри һаггында дәфәләрлә данышдығы кими кәнд йохсулларынын мәишәтиндән дә айдын лөвһәләр вериб, кәнд йохсулларынын чәкдийи изтираблары, әрәб кәндлиләринин мәшәггәтли һәятыны өтәри дә олмуш олса көстәрмишдир. Бу чәһәтдән шаирин гәсидәләри вә «Әнисүл-гәлб» адлы әсәри даһа мә'налыдыр.

Шаир Сәфәви сәркәрдәләриндән биринә яздығы гәсидәдә әрәбләрин үсянындан вә ханын бу үсяны дәһшәтлә ятырмасындан бәһс эдир. О, Рабиййә адлы бир нәфәрин Мәнсур вә Һафизлә бирликдә үсян галдырдығыны, ханын ордусунун исә бу үсянкарлары чәзаландыраркән кәндләри талан этдикләрини бир гузунун дилилә belә верир:

«Орду гарәтә башладыгдан сонра истираһәтим галмады. Атамдан, анамдан, достумдан вә өлкәмдән узаг дүшдүм. Һәр кимә үз тутдумса мәнә гәсд этди. Бу ган ичән гошун мәним ганыма сусамышдыр».

Шаир эйни заманда ағыр веркиләр нәтичәсиндә гачгын дүшүб изтираблы һәят кечирән әрәб кәндлиләринин вәзиййәтини тәсвир эдир:

«Онларын бойнунда чох борч вар (өдәнилмәмиш верки— Һ. А.). Анчаг онлар үчүн бир динар вермәк дә чәтиндир, каһ Бәсрәйә тәрәф, каһ да Чәзаирә тәрәф гачырлар. Инәкләр һәмишә йүк алтында олдугларындан доғмагдан наүмид олублар. Онларын бу гачагачы гоюнлары да мәлул эдибдир. О гәдәр о тәрәф бу тәрәфә гачырлар ки, гуйруг йүкү чәкмәкдән йорулуб, доғмагдан безар олублар. Һәмишә көчмәк горхусундадырлар. Һәмишә һүчумдан вәһмәләнирләр».

Бу сәтирләр Сәфәви һакимиййәти дөврүндә Бағдад әтрафындакы әрәб кәндлиләринин нә гәдәр ағыр һәят кечирдикләрини, ағыр веркиләр нәтичәсиндә баш верән үсянларын гансла ятырылдығыны айдын көстәрир. Доғрудур, Фүзули ханын «мүвәффәгиййәтиндән» данышыр. Лакин тәсвир этдийи һадисәләр зүлмүн, әдаләтсизлийин йүксәк дәрәчәйә галхдығыны айдын көстәрир.

Шаир «Әнисүл-гәлб» әсәриндә һөкмдарлара мүрачиәт эдәркән кәндлинин тәрәфиндә дуруб, кәндли һүгугунун мүдафиәчиси кими чыхыш эдәрәк, орта әср залымларыны шиддәтли тәнгид эдир.

Шаирин кәндлиләр тәрәфиндә дурмасы, онун мүтәрәгги халгын демократик һиссләрини ифадә эдән бир сәнәткар олдуғуну даһа айдын сүбут эдир.

Фүзули дөврүнүн залым һөкмдарларына мүрачиәт эдәрәк языр ки: «Тахт дүзәлтмәк үчүн эй залым һөкмдар, кәндлинин сәнин мәнфәәтинә бәсләдийи ағача мишар вурма. О тахты нийә элә гурмусан ки, фәгирләрин көзүндән ахан яшларда үзән кәми олмаг истәйир. Сән кәндлиләрин малындан шәрикләр кими мәнфәәтләнирсән. Бу шәртлә мәнфәәтләнмирсән ки, ону бүтүн бәлалардан горуясан. Һәгигәтдә исә кәндли малынын бәласы сән өзүнсән. Сән ону кимдән горуюрсан?..».

Бу сәтирләрдән айдындыр ки, шаирин залым һөкмдарлара нифрәт вә кини, һөкмдарларын тахтыны фәгирләрин көз яшларында үзән кәмийә бәнзәтмәси, онларын кәндлинин әмәйиндән шәрикләр кими мәнфәәтбәрдар олмаларыны, кәндли малыны горумалы олдуглары һалда, онларын әсл дүшмәни олдугларыны чәсарәтлә сөйләмәси орта әср шәраити үчүн чох гиймәтлидир вә бу чох бөйүк чәсарәт тәләб эдирди.

Һәмин әсәрин сон бейтләриндә һөкмдарлары зәһәрли әждәһа адландыран язычы сарай ә'янларыны да нифрәтлә дамғалайыр. Онларын бүтүн чинайәтләрдә һөкмдарларла әлагәдар олдугларыны көстәрир. Мараглы чәһәтләрдән бириси дә будур ки, бүтүн бу мисраларда шаир шаһ дейил, султана хитаб эдир. Султанларын эһсанларыны риякарлыг адландырыр, бүтүн бунлардан сонра йохсуллары фикирләшмәйә, дүшүнмәйә, орта әср залымларындан үз чевирмәйә чағырыр вә языр ки: «Әкәр ағыллысанса, өзүн кими гафилләрдән рәһбәрлик көзләмә. Бүт раһиби она сәчдә этмәсиндән хәбәрдар дейилдир. Эй дост, яхасында әлагәләр әли олмаян шәхсдән башга һеч кимин этәйиндән доғрулуг көзләмә. Йохсул ағыл гүдрәтилә баша дүшсә ки, онун чөрәйи аллаһдан етишир, анлаяр ки, кейләрә, кәсралара тә'зим этмәк, шаһларын, хаганларын миннәтини чәкмәк лазым кәлмәз».

Бу мисралар шаирин дүнякөрүшүндә бөйүк бир чеврилишдир. О, охучулары айылмаға, йохсуллары мүбаризәйә чағырдығы кими, һөкмдарлара да хәбәрдарлыг эдир.

Фүзули башга әсәрләриндә дә кәндлиләрин вәзиййәтиндән данышараг, өз экинләрини көз яшы илә сулаян, тахылларыны зүлм вә талан горхусундан көйәрмәйә эһтият эдән кәндлинин әлдә этдийи мәһсулу нечә тарач этдикләрини көстәрмишдир.

Шаир өзүнүн «Бәнкү Бадә» вә «Сөһбәтүл-әсмар» әсәрләриндә чаһил вә худбин һөкмдарлары, онларын сарай ә'янларынын ганлы мүһарибәләр төрәдиб инсанлар арасында әдәвәтә сәбәб олдугларыны да чәкинмәдән сөйләмишдир.

Scanned with ACE Scanner

Фүзули өз аллегориясында Бәнк (тирйәк) илә Бадәнин (шәрабын) мүбаризәсиндән данышса да әслиндә әсрин мүһүм сияси һадисәләриндән олан Сәфәвиләр илә Османлылар арасында кедән мүһарибәни аллегорик шәкилдә чанландырыр. Фүзули бурада худбинлик вә мәнәмлик үзәриндә кедән бу мүһарибәнин мә'насызлығыны, айры-айры феодал һөкмдарларын тәкәббүр вә ловғалығыны мәһарәтлә тәнгид эдир.

Әсәрдә Бәнк илә Бадәнин мүбаризәсинин тәсвириндән башга сағи, араг, бузә (пивә), нәбиз (хурма шәрабы), мә'чун, мәзә, мө'үз вә кәбабдан да бәһс эдилир.

Фүзули шәраб вә тирйәк илә әлагәдар олан бу иштиракчыларын симасында феодал сарайларынын ич үзүнү ачыр, онларын икиүзлү, ялтаг вә сатгын олдугларыны да мәһарәтлә көстәрир.

Әсәрдә әсас тәнгид һәдәфи Бадә илә Бәнкдир, һәр икиси мәнәмлик иддиасында олан мәғрур вә тәкәббүрлү феодал сурәтләридир. Һәр икиси еканәликдән дәм вурур вә бүтүн өлкәләрә тәкликдә саһиб олмағы иддиа эдир:

Ким мәнәм һәр нә вар она файиг,
Хидмәти-халгдыр мәнә лайиг.
Оламы кимсә көстәрә чүр'әт
Мәнә эндирмәйә сәри-таәт.

Бу бадәнин нә гәдәр худбин, түфейли бир шәхсиййәт олдуғуну айдынлашдырыр. О, бүтүн халгы өзүнә хидмәтчи сайыр, һамынын она итаәт этмәсини тәләб эдир.

Бадәнин мәчлисиндә кедән сөһбәтдән айдын олур ки, Бәнк дә онун кими мәғрур вә худпәсәнддир. Һәр ики һөкмдарын худпәсәндлийи мүһарибә илә нәтичәләнир. Әсәр Бадәнин галибиййәтилә битирсә дә шаир һәр ики һөкмдарын мә'нәви бошлуғуну ачыб көстәрир, онларын күлүнчлүйүнү, бош вә мә'насыз мүһарибәләрдә кениш халг күтләләринин гырғына верилдийини айдынлашдырыр.

Фүзулинин «Сөһбәтүл-әсмар» әсәри бәлкә дә ушаглар үчүн язылмышдыр. Бу әсәр идея э'тибарилә «Бәнкү Бадәнин» давамыдыр. Бурада мейвәләрин мүсаһибәсини гәләмә алан шаир худбин, өзкәсини бәйәнмәйән, өз әмәлләриндән разы олан инсанларын ловғалығыны мәһарәтлә тәнгид эдир.

Шаир, охучуну эйни заманда дөвләт мәсәләләри үзәриндә дә дүшүндүрүр. О, көстәрир ки, сарайларда ашағы рүтбәли ишчиләрдән башламыш шаһа гәдәр һамы худпәсәнд олуб, өзүндән ашағыдакылара пис нәзәрлә бахыр.

Фүзули «Бәнкү Бадә» әсәриндә гойдуғу фикирләри бурада тамамлайыр. Орада әкәр ики сарай арасында мүбаризә

кедирсә, бурада бир сарайын өз дахилиндәки чәкишмәләр верилир. Беләликлә, язычы өз әсәриндә тәнгид этдийи пис чәһәтләрин чәмиййәтин бүтүн тәбәгәләринә аид олдуғуну көстәрир. Лакин фәрг бурасындадыр ки, халг ичәрисиндәки мүбаһисәләр мүбаһисә олараг галырса, сарайда бунлар өлүм вә ганла гуртарыр. Мәһз буна көрә дә шаир әсәрин сонунда дейир ки:

Дүня ишинин мәдары йохдур,
Һеч кимсәйә э'тибары йохдур,
Эйләр бирисини саһиби-тач
Ол бирисини эйләр она мөһтач.

Демәк, шаир фикрини екунлашдыраркән саһиб-тачларла мөһтачлара айрылан чәмиййәтин гурулушуна э'тираз эдир.

Фүзули тәкчә сарайларын дейил, бүтүн өлкәдә өзбашыналығын һаким олдуғуну айдын көрүр, өлкәнин вәзиййәтини хүсусән «Шикайәтнамә» адланан әсәриндә даһа кәскин тәнгид эдир.

Азәрбайчан дилиндә ичтимаи сатиранын илк нүмунәси олан «Шикайәтнамә» XVI әсрдәки һагсызлыглары ифша эдән көзәл бир әсәрдир.

Фүзули она күндә доггуз ағча тәгаүд тә'йин этмиш олан Султан Сүлеймандан бир барат алыр. Бу барат үзрә о һәр ай тәгаүд алмалы иди. Шаир узун мүддәт вәгф идарәсинә кедиб кәлир, тәгаүд алмаг үчүн чалышырса да, мүвәффәг ола билмир. О, һөкумәт идарәләриндә олан сүрүндүрмәни, рүшвәтхорлуғу, әдаләтсизлийи, мә'мурларын зүлм вә һагсызлыгларыны көрүр вә бүтүн бунлар ону чох һиддәтләндирир. Одур ки, бу әсәрдә өзүнүн тәгаүд алмаг арзусуна дүшмәкдән пешиман олдуғуну сөйләйир; доггуз мәртәбә көйләрә э'тина этдийи һалда, доггуз ағча үчүн белә әзаб чәкдийинә тәәссүф эдир.

Шаир султандан кәлән баратын заһирини тәсвир эдиб, онун язысыны әнбәрә, ағ ерләрини кафура, нөгтәләрини исә улдузлара охшадыр. Мәктубун икинчи һиссәсиндә һөкумәт идарәләриндә отуран мә'мурларын вәзиййәти тәсвир эдилир. Шаир көстәрир ки, о, бараты әлиндә вәгф идарәсинә кедир, орада чохлу адам көрүр, онларын һалы пәришандыр. Сәдагәтдән узаг олан бу адамлар һийлә тору гурублар, шаир дейир ки, «Салам вердим, рүшвәт дейилдир дейә, алмадылар, һөкм көстәрдим, файдасыздыр дейә, мүлтәфит олмадылар».

Фүзули онларын анчаг заһирдә итаәт көстәрдикләрини вә онларла өз арасында кедән сөһбәти ашағыдакы мүкалимә йолу илә верир.

Scanned with ACE Scanner

«Дедим:—Мәним рәайәтими вачиб көрмүшләр. Мәнә бәрати-тәгаүд вермишләр ки, овгафдан һәмишә бәһрәмәнд олам...

Дедиләр:—Эй мискин! Сәнин мәзалиминә кирмишләр вә сәнә сәрмаеи-тәрәддүд вермишләр ки, мүдам файдасыз чидал эдәсән вә намүбарәк үзләр көрүб, намүлайим сөзләр эшидәсән.

Дедим:—Бәратымын мәзмуну нә үчүн сурәт гылмаз?

Дедиләр:—Зәваиддир, һүслу мүмкүн олмаз.

Дедим:—Бойлә овгаф зәвандсиз олурму?

Дедиләр:—Зәрурийәти-аситанәдән зиядә галырса, биздән галырмы?

Дедим:—Вәгф малын зиядә тәсәрруф этмәк вәбалдыр.

Дедиләр:—Ағчамыз илә сатын алмышыз, бизә һәлалдыр.

Дедим:—Һесаб алсалар бу сүлкүнүнүзүн фәсады булунур.

Дедиләр:—Бу һесаб гиямәтдә алыныр.

Дедим:—Дүняда дәхи һесаб олур хәбәрин эшитмисиз.

Дедиләр:—Ондан дәхи бакимиз йох, катибләри разы этмишәм».

Фүзули көстәрир ки, онлар мәним суалыма гуру чавабдан башга һеч шей вермәдиләр вә һөкмдарын фәрманы еринә етирилмәди.

Мәктубун үчүнчү һиссәсиндә шаир өзү илә һөкмдарын мәктубуну мүгайисә эдир. Көстәрир ки, султан баратынын «әнбәрлә» (әтирли маддә) язылы, зәрлә бәзәнмиш бу һөкмүнүн һәятда бир гәпиклик әһәмиййәти йохдур, о, шаирә ялныз әзаб-әзиййәт вермиш вә һеч бир көмәклик этмәмишдир; «Мән баратдан әзиййәт чәкдийим үчүн ондан нифрәт эдирдим. Барат исә мәни файдасыз әзаба салдығы үчүн хәчаләт чәкирди».

Юхарыдакы тә'рифин экси олан бу чүмләләрдә шаирин истеһзасы чох айдын ифадә олунур. О, өлкәдәки өзбашыналығын чанлы бир нүмунәсини көстәрир.

Әсәрин нәтичә һиссәси исә даһа мараглыдыр. Бурада шаир, султанын бөйүк сәнәткары әлә салдығыны, ше'рә, сәнәтә вә сәнәткара нечә мүнасибәт бәсләдийини мәһарәтлә көстәрмишдир.

Фүзули чох мәһарәтлә султана етирир ки, баратда олан зәваид сөзү Фүзулинин исте'дадына, ярадычылығына гаршы бир истеһзадыр. Бурада шаирин гочалыг күнләриндә тәгаүдә мөһтач олдуғу бир заманда онун рүтбәси султан тәрәфиндән нечә ашағы тутулдуғуна бөйүк бир э'тираз вардыр. Фүзули

дейәндә ки, әкәр зәваид сөзүндән гәрәз будур ки, мәнә бүтүн тәгаүдләр верилир, һәтта һейванларын хәрчи, бинанын тә'мириндән сонра артыг галан пулдан тәгаүд вериләчәкдир, бу о демәкдир ки, султан мәнә көстәрир ки, мән өзүмү һамыдан артыг тәгаүд алмаға һаглы һесаб этдийим һалда һамыдан сонра олдуғуну билдим.

Шаир әсәрин сонундакы шеирдә дә өз истеһзасыны тамамлайыр. Өз талеиндән шикайәт эдирсә дә э'тиразларыны султана етирә билир.

«Салам вердим, рүшвәт дейилдир дейә, алмадылар» кими кәскин ифадәси илә шаир, феодал әхлагыны ифша эдир. О, тәфтиш апаран мә'мурларын разы салындығыны, йә'ни үмумиййәтлә дөвләт гуллугчуларынын пула сатылдығыны горхмадан ачыб көстәрир.

Бүтүн бунлара көрә язычы торпағы ган илә гидаланан бир чәмиййәтдә һөкмранлыг эдән чаһил сарай эрканына гаршы:

Эй Фүзули, одлара янсын бүсати-сәлтәнәт,
Ейдир ондан һәг билир бир күшейи-күлхан мәнә.

дейә фикирләрини екунлашдырыр, сарайлара гаршы мүнасибәтини ачыг билдирирди. Шаирин һаким феодал, руһани даирәләрә бу мүнасибәти онун «Ринду Заһид» әсәриндә дә эйни гүввәтлә сәсләнир, әсәрин мүсбәт гәһрәманы чәмиййәтин мүхтәлиф мәсәләләрини мүһакимә этдийи заман сарайлара гаршы мүнасибәтини шаирин көстәрдийимиз әсәрләриндә олдуғу кими кәскин ифадәләрлә көстәрир.

Фүзули һаким феодал даирәләри белә кәскин тәнгид эдәркән, биринчи нөвбәдә, онун истинадкаһы олан руһанiләрә гаршы да нифрәт вә истеһзасыны бүтүн ярадычылығы боюнча давам этдирмишдир. Шүбһәсиз ки, Фүзули атеист сәнәткар дейилди. Динин һөкмран олдуғу бир мүһитдә доғулуб бөйүйән, дини мәркәзләрдә тәрбийә алмыш олан Фүзули илаһиййәтә гаршы, динин әсасларына гаршы чыхмамышдыр. Лакин, шаир әсәрләриндә диндән һаким феодал тәбәгәнин мәнафеинә истифадә эдән, дини газанч мәнбәинә чевирән руһаниләрә гаршы сон дәрәчә кәскин мүбаризә апармыш, бүтүн әсәрләриндә заһидләрин, абидләрин, газиләрин, шейхләрин рiякарлығыны, рүшвәтхорлуғуну, халгы дин адына союб талан этдикләрини көстәрмәйә чалышмышдыр.

Фүзули лирик шеирләриндә ери дүшдүкчә һийлә үчүн элм тә'лими алан фәсад әһлинин чәллад кими дин гылынчындан истифадә эдиб, халгын һәятында сон дәрәчә мәнфи рол ойнадыгларыны ачыг көстәрир. Күндә бир мәзһәб чыхарыб

Scanned with ACE Scanner

дөврәсинә тәрәфдарлар топлаян, чамааты вурушдуран руһанилэрә гаршы шеирләринин бириндә дейир:

Һийлә үчүн элм тә'лимин гылан мүфсидләрә
Гәтли-ам үчүн верәр чәлладә тиғи-абидар.

Фүзули рәсмиййәтчи, инсани сифәтләри итирмиш олан гуру диндар руһанилэрә дә нифрәт эдирди. Шаир өзләрини алим адландырыб, өз шәхси мәнфәәтләрини дүшүнән, халгы, вәтәни севмәйән һөрмәт вә нүфуз саһибләрини гәзәлләринин бириндә кәскин тәнгид эдәрәк языр:

Мәһәббәт ләззәтиндән бихәбәрдир заһиди-гафил,
Фүзули, эшг зөвгин, зөвги-эшги вар оландан сор.

Фүзули риякар руһанилэрә, сәдагәт вә доғрулуг нә олдуғуну билмәйән суфиләрә, мәкр вә фәсад әһли олан тәригәтчиләрә, инсанлары дин, мәзһәб вә тәригәт ады илә бир-биринә дүшмән эдән гаракүруһ мүртәчеләрә гаршы э'тиразларыны вә нифрәтини чох заман бейтләр арасында ифадә эдирди.

Халга чүрүк моизәләр охуюб, пул алан руһанилэрин бу һәрәкәтләрини Фүзули «көз көрә эдилән зүлм» адландырыр.

Шүбһәсиз ки, Фүзули динсиз бир шаир дейилди. Ислам дини әсасында гурулмуш схоластик элмләрлә тәрбийә алан, Кәрбәла вә Бағдад кими дин очагларында бөйүмүш Фүзули ярадычылығынын илк дөврүндә даһа артыг диндар олмушдур. Сонралар тәрәггипәрвәр шаирләрин ярадычылығы илә дәриндән танышлыг, гәдим Юнан вә Шәрг фәлсәфәсини тәдгиг этмәк, дөврүндәки сияси-ичтимаи һадисәләрин шаһиди олмаг шаирә дәрин тә'сир этмиш, онун дүнякөрүшүндә бир айдынлыг әмәлә кәтирмишдир.

Дин хадимләринин фырылдагларыны, риякарлыгларыны чох доғру вә дүзкүн баша дүшмәси, онлары шиддәтли тәнгид этмәси дә мәһз бунун нәтичәси иди.

Шеирләринин бириндә Фүзули рамазан айыны «мүсибәт айы» адландырыр.

Башга бир гәзәлиндә о, чәһәннәм вә чәннәт әфсанәләрилә халгын башыны долдуран руһанилэрә инанмамаға чағырыр.

Көнүл сәччадәйә басма аяг, тәсбиһә әл вурма.
Намаз әһлинә уйма, онлар илә дурма, отурма.

Шаир халгы намаз әһлинә уймамаға чағырыр, мәсчидә кирмәйи мәсләһәт көрмүр, «сагын, гамал оларсан бурия тәк, мәсчидә кирмә»—дейир, мәсчидә кетмәйә мәчбур оланлара да орада чох даянмамағы сөйләйир. Заһидләрин ағзыны чәһәннәм гапысы адландырыб, «чәһәннәм гапысын ачдырма, ва-

эздән хәбәр сорма» дейир. Охучуя мүәззин наләсиндән узаглашмағы мәсләһәт көрүр, дин хадимләрини биабыр эдир.

Фәсиһи-санма садиг, ваизин гөвлүнә фе'л этмә,
Имамы билмә агил, ихтиярын она тапшырма.

Фүзулинин динә вә руһанилэрә бу мүнасибәти ону атеист бир шаир этмәсә дә, бу руһда олан шеирләри ичтимаи шүура мүсбәт тә'сир этмишдир.

Фүзули тәглидчиләри, мәһәббәтә биканә оланлары чидди тәнгид этдийи кими, заһидләрә, абидләрә дә өз мәнфи мүнасибәтини билдирир:

Мей шөвги олубдур мәнә, адәт, эй шейх,
Кәлдикчә бу шөвг олур зиядәт, эй шейх,
Хошдур мәнә—мей, сәнә—ибадәт эй шейх,
Рә'й илә дейил эшги-ирадәт, эй шейх.—

дейә шәрабы тә'рифләйән шаир ваизләрә Хәйяманә бир суал верир, дүнйәви көзәлликләрин чәннәтдән нәйи әксик олдуғуну сорушур:

Мей мән'ини эйләйиб шүар эй ваиз,
Тутдун рәһи-тә'ни-эшги яр, эй ваиз.
Тәрки-мейү мәһбуб эдәриз чәннәт үчүн
Шәрһ эйлә ки, чәннәтдә нә вар эй ваиз?

Яхуд:

Тәһдид илә кечди рузикар, эй ваиз.
Фовт олду шәраби-вәсли-яр, эй ваиз
Кәр көвсәрү һур исә гәрәз вермә әзаб,
Нә тәрк буюр, нә интизар, эй ваиз!

Бу рүбаиләрдә ринд руһу, бир Хәйям руһу айдын көрүнүр. Шаир һури вә көвсәрлә, мей вә мәһбуби гаршылашдырараг, биринчиләрин нисйә, икинчиләрин исә нәгд олдуғуну сөйләйир.

Шаирин бу фикирләри онун бүтүн әсәрләриндә, хүсусән «Әнисүл-гәлб» әсәриндә даһа кәскин ифадә эдилмишдир. Бу фәлсәфи поэмада язычы заһидлийә гаршы риндлийи гоюб мәсчид дәллалларыны кәскин тәнгид эдир. Фүзули языр ки, «Заһидләр мәсчиди алвер этмәк үчүн дүкана чевирмишләр. Онларын әлиндәки тәсбиһ дә кәлирләрин һесабламагдан өтрүдүр». Шаир яланчы мүнәччимләри, халгы товлаян рәммаллары, фала баханлары кәскин тәнгид эдиб, охучулары һәгиги элми өйрәнмәйә чағырыр.

Фүзулинин мүтәрәгги хүсусиййәтләриндән бириси шаирин элми вә элми биликләри тәблиғ этмәсидир. Фүзули өз дөврүнүн бөйүк сәнәткары олдуғу кими ән бөйүк мүтәфәккир бир алими иди. Шаир диванынын мүгәддимәсиндә өзүнүн ке-

Scanned with ACE Scanner

чәли-күндүзлү чалышараг дөврүнүн мүтәрәгги элмләрини дә мәнимсәмәйә сә'й этдийини айдын көстәрир. Фүзули дүнйәви элмләрдән ниҹум элмини, тибб элмини, бир дә фәлсәфәни кениш тәблиғ эдирди. Шаирин әсәрләриндән айдын олур ки, о, гәдим Шәрг мәдәниййәтинә, Шәрг фәлсәфәсинә яхындан бәләд олдуғу кими гәдим юнан фәлсәфәсинә дә бәләд имиш. О «Мәтләүл-этигад» адлы фәлсәфи әсәриндә дүня вә ярадылыш һаггында дин нүмайәндәләринин мүлаһизәләри илә бәрабәр Шәрг философларынын вә гәдим юнан философларынын да мүлаһизәләрини гейд эдир.

Фүзули өзүнүн «Сәһһәт вә мәрәз» әсәриндә әсрин тибби мүлаһизәләрини бәдии шәкилдә ҹанландырыр, бәдәни бир өлкә кими тәсвир эдәрәк, айры-айры органларын вәзифәсиндән бәһс эдир, сағламлығын горунмасы үчүн охуҹулары әглә, билийә мүраҹиәт этмәйә чағырыр. Бурасы да мараглыдыр ки, бу әсәрдә Фүзулинин тибби мә'луматы тибб элминин бабасы гәдим юнан тәбиби Һиппогратын көрүшләринә чох уйғун кәлир.

Фүзули кәнҹләри һәмишә охумаға, өйрәнмәйә чағырараг онлара беләә мүраҹиәт эдир:

Эй көзәл, затын мәариф бирлә рәнкин эдә көр,
Хәтти-мишкин, пәрдейи-рүхсари-күлкүн олмадан.
Сөһбәти-әрбаби-элмү мә'рифәтдән кәсб гыл,
Һүсни-сурәт, сурәти-һалын дикәркүн олмадан.
Ҹәһд гыл ким, көрмәйә хуршиди-рүхсарын зәвал
Нур фейзиндән һилали-гәдрин әфзун олмадан.

Башга бир ше'риндә исә өз фикирләрини беләә үмумиләшдирир:

Элмлә, әдәблә тапылар шәрәф,
Мирвары олмаса, нә лазым сәдәф?
Фүрсәтин вар икән сән ишсиз галма,
Бош ерә өмрүнү кәл этмә тәләф.

Шаир дөврүн мүхтәлиф рүтбәләрини нәзәрдән кечирәрәк, биликлә һүнәр кәсб этмәйин һәр шейдән йүксәк олдуғуну көстәрир.

Фүзули фарс диванында охуҹуларыны кәмал әһли олмаг үчүн даима чалышмаға вә өйрәнмәйә чағырыр:

Истәсән ҹатмаг камалын өвҹүнә гыл сә'й ким,
Этмәсин мәгбул сәни нагислик илә һүмматин.
Олма гаис элмдә һәр рүтбәйә ҹатсан да бил,
Сә'йин артдыгҹа бу йолда артаҹагдыр гиймәтин.

Фүзули бүтүн бу мүтәрәгги фикирләрини йүксәк сәнәт дили илә ифадә этмәйи баҹардығы үчүн онун әсәрләри әсрләрдән бәри яшамыш вә етишән йүзләрлә сәнәткарлар үчүн нүмунә олмушдур.

Фүзулинин шеир вә сәнәт һаггындакы мүлаһизәләри дә сон дәрәҹә мүтәрәггидир. Һәр шейдән әввәл, шеирдән мә'на дәринлийи, доғрулуг тәләб эдән сәнәткар мүхтәлиф гит'әләриндә шеир, сәнәт һаггындакы мүлаһизәләрини үмумиләшдирмишдир. Фүзули бәдии сөзү чох йүксәк гиймәтләндирир вә язырды ки,

Әбәди шадлығын шәрабы үчүн
Сөздән өзкә ҹаһанда йох, саги.
Сөзүн өлмәзлийинә сөз йохдур.
Биз кедәрсәк дә сөз галар баги.

Башга бир ше'риндә исә әсринин сәнәткарларына мүраҹиәт эдәрәк, бәдии әсәрә оғул мүнасибәти бәсләмәйи, йүнкүлҹәнашмамағы тапшырыр, сөзүн көзәллийинә диггәт эдиб, мә'наны унуданлара көзәл мәсләһәт илә мүраҹиәт эдирди.

Фүзули шеир жанрлары ичәрисиндә гәзәли күтләви жанр олдуғу үчүн хүсуси гиймәтләндирир вә язырды ки,

Гәзәл де ки, мәшһури-дөвран ола
Охумаг да, язмаг да асан ола.

Шаир фарс диванынын мүгәддимәсиндә исә гәзәлә ени тә`риф вериб, классик ирсдән истифадә мәсәләси үзәриндә кениш даяныр: «Гәзәл ашигин көнүл дәрдини мәрһәмәтли севкилисинә ачмасы вә я мә'шугун өз һалыны садиг ашигинә билдирмәси үчүн язылыр. Бу исә ени етишән кәнҹләр арасында вә я тәмиз үрәкли ҹаванларла йолдашлыг этмәйин вердийи зөвг вә һәйәҹан илә яраныр. Гәзәл үслубунда мүбһәм мәзмунлар, анлашылмаз ләфзләр һеч кәсә бир һәйәҹан вермәз. Гәзәлин өзүнә мәхсус бир дили вә мүәййән кәлмә аләми вардыр».

Шаир бу сәтирләрлә гәзәл жанрынын бир чох хүсусиййәтләрини айдынлашдырдығы кими, өз гәзәлләринин дә реал, һәяти маһиййәтини көстәрмиш олур.

Фүзули эйни заманда классик гәзәл шаирләринә мүнасибәтини дә айдынлашдырыр. О, классикләри йүксәк гиймәтләндирәрәк, онларын дәрин дүшүнҹәйә малик олдугларыны сөйләйир вә классик бәдии ирсин мүкәммәл мәнимсәнилмәсинин зәрури олдуғуну сөйләйир.

Бүтүн бунлар даһи сөз устасынын ярадыҹылығында олан мүтәрәгги хүсусиййәтләрдир ки, бу хүсусиййәтләр һәмишә өз әһәмиййәтини сахлаяҹагдыр. Шаирин шеир, сәнәт гаршысында гойдуғу тәләбләрин чоху бу күн дә өз доғрулуғуну сахлайыр. Мәһз буна көрә дә шаирин гәлб тәранәләри әсрләрдән-әсрләрә, нәсилләрдән-нәсилләрә кечәрәк һәмишә габагҹыл сә-

Scanned with ACE Scanner

нәткарлар үчүн нүмунә олмушдур. Фүзулинин ярадычылығы тәкчә Азәрбайҹан шаирләринин инкишафына истигамәт вермәмиш, бу зәнкин ирсдән өзбәк, тәркмән, түрк, әрәб вә фарс шаирләри дә чох шей өйрәнмишләр. Бунун нәтиҹәсидир ки, шаирин әсәрләри Тәбриздә, Истамбулда, Гаһирәдә, Сәмәргәнддә вә башга өлкәләрдә дәфәләрлә нәшр олунмуш вә енә дә олунмагдадыр. Бунун нәтиҹәсидир ки, бу әсәрләр эрмәни вә күрҹү зиялылары тәрәфиндән, эрмәни вә күрҹү әлифбасына кечириләрәк мәһәббәтлә өйрәнилмишдир. Фүзули әсәрләри алман, инкилис, франсыз, эрмәни вә күрҹү дилләринә тәрҹүмә эдилмиш, бу күн исә бүтүн совет халгларынын дилләринә тәрҹүмә олунмагдадыр.

Биз дүнянын Шәрг әлязмалары сахланылан бүтүн музейләриндә Фүзули әсәрләринин әлязмаларына раст кәлирик. Фүзули һаггында Шәрг тәзкирәчиләри, Шәрг алимләри, Шәрг шаирләри һәмишә мәһәббәтлә данышмыш, онун йүксәк дүһасыны гиймәтләндирмишләр. Эйни заманда рус вә Гәрби Авропа шәргшүнаслары да шаирин дүһасыны тәгдир этмиш, ону Шәргин етишдирдийи ән һәссас, ән сәмими сәнәткары адландырмышлар.

Лакин, Фүзули дүһасы бизим дөврүмүздә олдуғу кими, тарихин һеч бир дөврүндә йүксәк гиймәтләндирилмәмишдир. Шаирин вәфатынын 400 иллийи гаршысында партия вә һөкумәтимизин көрдүйү тәдбирләр бунун ачыг нүмунәсидир. Инди һейкәлтәрашлар, рәссамлар, мусигишүнаслар, язычылар вә алимләр Фүзули ярадычылығы үзәриндә вар гүввәләри илә чалышыр, онун зәнкин дүһасыны йүксәк гиймәтләндириб, ярадычылығынын сирләрини изаһ этмәйә чалышырлар. Шаирин тәрбийә, элм вә мәдәниййәт һаггында фикирләри исә бизим педагокика аләмини даһа чох марагландырыр. Өлмәз сәнәткарын тә'лим-тәрбийә һаггындакы фикирләри олдугча зәнкин вә мараглыдыр. Мәһз буна көрә дә Азәрбайҹан мүәллимлийинин гаршысында мүһүм вәзифәләр дурур. Фүзули әсәрләрини өйрәдә билмәк, онун сәнәткарлыг мәһарәтини кәнҹ нәслә етирмәк, онун элмә, билийә, сүлһә, яратмаға, әмәйә чағырышларыны кениш тәблиғ этмәк Азәрбайҹан мүәллимләринин шәрәфли вәзифәләридир.

Ҹамал ӘҺМӘДОВ
Азәрбайҹан ЭТПИ-нин
баш элми ишчиси

ГАБАГҸЫЛ ФИКИРЛӘР УСТАДЫ

М. Фүзули ярадычылығы классик ше'римизин ән йүксәк зирвәси олмуш вә бөйүк әдәби мәктәб һалына дүшмүшдүр. Фүзули ярадычылығы өзүндән сонра йүзләрлә шаирин диггәтини ҹәлб этмиш вә онларын Фүзули мәктәбиндән дәрс алыб етишмәсинә сәбәб олмушдур. Фүзули поэтик сөзүн ән гүввәтли ифачысы олмушдур. О, ярадычылыгда форма далынҹа гачмамыш, йүксәк идеялары йүксәк бәдии формада ифадә этмәк йолу илә кетмишдир.

Фүзули белә һесаб этмишдир ки, сәнәт әсәрләринин ән башлыҹа вәзифәси йүксәк идеяны өзүнә мәхсус бәдии форма илә ифадә этмәклә мүәййәнләшир. Әлбәттә, бу мә'нада Фүзули гәзәлләри чох мараглы вә файдалы олмушдур.

Фүзули реал һиссләри, һәяти һадисәләри гәләмә алан сәнәткар иди. Одур ки, онун гәзәлләри үрәкләрә йол тапмыш, һиссләрә һаким олмуш вә өз гүдрәтли тә'сири илә зәһмәт адамына һәмдәмлик этмишдир.

Фүзули никбин сәнәткар олмушдур. О, ағыр дәрдләри, гәмли һиҹран дәгигәләрини, аҹы фәлакәтләри гәләмә алдыгда белә инсанын хошбәхтлийини, онун игбалыны әсас кәтүрмүшдүр. Фүзули гәзәлләриндә тәмиз эшг йолунда көз яшы төкән талесиз ашиг сон вүсал дәгигәләринә гәдәр руһдан дүшмүр, кәләҹәйә никбин нәзәрләрлә бахыр. Фүзули гәзәлләриндә эшг вә мәһәббәт шәһвани һисс кими тәсвир эдилмир, әксинә, һәяти һадисә, инсаны имтаһана чәкән бөйүк мәктәб ролуну ойнайыр. Бу эшг вә мәһәббәт ашиги мәсләки йолунда, саф эшги уғрунда ирадәсини мөһкәмләдир, сәдагәтини артырыр, достлуг вә йолдашлыг һиссләрини сынагдан кечирир.

Scanned with ACE Scanner

Фүзули өз һуманист идеяларыны тәрәннүм эдәркән, һади.
сәләрә дөврүнүн тәләбләрі нөгтейи-нәзәрдән янашмыш, тәб.
лиғ этдийи саф мәһәббәт, тәмиз эшг вә башга нәчиб әхлаги
кейфиййәтләри ичтимаи һадисәләрлә вәһдәтдә яратмышдыр.

Бейүк шаирин ярадычылығында орта әср үсул-идарәси-
нә, һәят тәрзинин ярамазлыгларына, феодал ганун-гайдалары-
нын чүрүклүйүнә гүввәтли э'тираз вардыр. Бу чәһәтдән Фүзу-
ли ярадычылығынын илк дөврүндә яздығы «Бәнкү Бадә» әсә-
ри чох марағлыдыр. Шаир бу әсәрдә аллегорик тәрздә фео-
дализм үсул-идарәсинин чүрүклүйүнү ифша этмишдир. Әсәр-
дәки Бәнк вә Бадә сурәтләриндә орта әср дөврүнүн султан-
ларынын ич үзү ачылыб көстәрилир, онларын ловғалығы,
шөһрәтпәрәстлийи, өз шәхси мәнафеләрини һәр шейдән үстүн
тутмалары, күнаһсыз ганлар төкмәйә һәрис олмалары вә с.
ифша олунур.

Фүзули ярадычылығында инсанда нәчиб әхлаги сифәт
яратмаг, садә вә тәвазө'кар олмаг кими сифәтләр дә кениш
тәблиғ эдилмишдир. Даһи шаир, хүсусән кәнчләрдә бу сифәт-
ләрин яранмасына бөйүк әһәмиййәт верирди. Мәсәлән, «Сөһ-
бәтүл-әсмар» әсәриндә ловғалыг, тәкәббүрлүк, мәнәм-мәнәм-
лик кими сифәтләр кәскин тәнгид олунур. Шаир көстәрир ки,
гайғысыз бир адам динчәлмәк үчүн бағa кәлир. Лакин бағда
о, арзу этдийи вә дүшүндүйү кими динчәлә билмир. Чүнки
бурада мейвәләр өз-өзүнү өйүр. Бағда алча, килас, әрик, ал-
ма, һейва вә башгалары өзүнү тә'рифләйир, һәрә өзүнү инсан
үчүн даһа хейирли олдуғуну иддиа эдир, башгасыны исә яра-
маз вә файдасыз адландырыр. Бағда истираһәт эдән адам бу-
рада һеч бир ләззәтли шей көрмүр. О, мә'юс һалда эвинә дө-
нүр. Гайыдаркән йолу бостандан дүшүр. О, бостанда башга
бир мәнзәрәнин шаһиди олур. Бостанда һакимлик, мәһкумлуг
көрүр. О, көрүр ки, говун һакимдир, һеч кәсин мәсләһәтини
гәбул этмир, күнаһсыз ишләр көрүр.

Фүзули инсанларын мә'нәви инкишафында дини вә дин
хадимләринин фырылдагларыны бөйүк маниә һесаб этмиш-
дир. Шаир дини эһкамларын чүрүклүйүнү өз гәзәлләриндә вә
мәшһур «Ринду Заһид» әсәриндә үмумиләшдирмишдир. «Рин-
ду Заһид» әсәри Фүзулинин дини эһкамларын чүрүклүйүнә
олан инамыны мейдана чыхаран гиймәтли бир әсәрдир. Бу
әсәр енилик илә көһнәлийин мубаризәсинә, енилийин бөйүк кү-
чүнә вә кәләчәйинә һәср олунмушдур. Әсәрдә ата илә оғул
гаршы-гаршыя гоюлмушдур. Ата көһнәлик тәрәфдарыдыр,
оғул исә енилийи тәблиғ эдир. Ата диндардыр, оғул динсиз-

дир. Ата көһнә гайда илә кетмәк тәрәфдарыдыр, оғул исә бу
гайдалары тапдалайыб кечмәк тәрәфдарыдыр. Шаир поэмада
дини эһкамлара зәрбә вурмаг үчүн мәсчидлә мейхананы мү-
гайисә эдир вә азад фикирли Ринд сурәти васитәсилә мейха-
нaны мәсчиддән үстүн һесаб эдир.

Фүзули зәнкин мә'нәвиййатлы, вүгарлы вә зәһмәтсевән
бир сәнәткар олмушдур. Одур ки, шаир өз әсәрләриндә дә бу
сифәтләрин тәблиғинә кениш ер вермиш, әсл инсан үчүн яра-
маян ялтаглыг, һийләкәрлик, рүшвәтхорлуг кими ән алчаг си-
фәтләри ифша этмишдир. Бу чәһәтдән мәшһур «Шикайәтна-
мә» әсәри чох сәчиййәвидир.

«Лейли вә Мәчнун» Фүзули ярадычылығынын зирвәси-
дир. Шаир бу поэманы мәшһур Лейли вә Мәчнун рәвайәти әса-
сында яратмыш, бу мөвзуда язылмыш башга «Лейли вә Мәч-
нун»лардан фәргли вә үстүн бир сәнәт нүмунәси яратмыш-
дыр. Поэмада ики кәнчин бөйүк мәһәббәти заманын вә дөв-
рүн ән габагчыл идеясы кими үмумиләшдирилмиш вә бәдии
йүксәклийә галдырылмышдыр. Лейли вә Мәчнунун фачиәси
ики ашигин эшг мачәрасы олмайыб, феодал ән'әнәләринин
гурбаны олан инсанлығын ачы вә гаранлыг һәятынын рәмзи
кими үмумиләшдирилмишдир. Фүзули бу әсәриндә образлары
фәрдиләшдирмиш, һәяти һадисәләри, чанлы һисс вә әлагәлә-
ри һеч бир тәһрифә йол вермәдән бәдии чәһәтдән әсасландыр-
мышдыр. Бу чәһәтдән поэмада аилә вә мәишәт мәсәләләри,
той вә элчилик сәһнәләри, орта әсрә мәхсус мүһарибә мей-
данлары вә тә'лим-тәрбийә мәсәләләри, хүсусилә марағлы
вә мәзмунлудур.

Фүзули гадын азадлығынын да көркәмли чарчысы ол-
мушдур. О, Лейли сурәти васитәсилә Азәрбайчан гадынлығы-
нын орта әср көләлийинин амансыз зәнчири алтында әзилди-
йини, һүгугсуз вә тапдаг алтында яшадығыны көстәрмишдир.
Фүзули гадын азадлығы һаггында өз фикрини сөйләйәркән
Лейлинин етишдийи мүһити, тәрбийә алдығы аилә шәраитини
кениш тәсвир этмиш, сурәтин мә'нәви аләмини мәһарәтлә ач-
мышдыр. Лейли кәнчдир. О, севиб вә севилмәк истәйир. Ла-
кин онун тәрбийә алдығы шәраит, яшадығы ичтимаи мүһит
азад севкийә, һәгиги инсани мәһәббәтә яд вә дүшмәндир. Чүн-
ки бу мүһитин тәләбинә көрә Лейли һүгугсуз вә ихтиярсыз
бир гул олмалы, көһнә адәт вә ән'әнәләри тапдайыб кечмәмә-
лидир.

Лакин азад фикирләр, реал һиссләр ән ағыр һәят шәраи-
тиндә олса да өзүнә йол тапыр, яшамаға һаглы олдуғуну бил-

Scanned with ACE Scanner

дирир. Одур ки, нә ата-ана нәсиһәти вә тә'нәси, нә ағыр һәдә вә горху, нә дә орта әсрин дини әһкамлары Лейлини өз эшгиндән, садиг мәһәббәтиндән дөндәрә билмир. О, Ибн Саламын эвинә көчүрүлдүкдән сонра да Мәчнунун мәһәббәти вә эшги илә яшайыр, бу йолда өлүмдән чәкинмир. Лейли баша дүшүр ки, онун яшадығы мүһит боғучу вә өлдүрүчү бир мүһитдир. Бурада инсани һиссләри, һәгиги мәһәббәти дуя биләчәк адамлар чох аз тапылыр. Лейли исә өз дәрдини, өз фачиәсини сөйләмәйә һәмдәм, һәмсөһбәт ахтарыр. Чүнки күнаһсыз ишләр, әдаләтсиз ганунлар амансыз вә мөһкәмдир, ону парчалайыб дағытмаг бә'зән о гәдәр дә асан олмур. Бу чәһәтдән «Лейли вә Мәчнун» поемасында Лейлинин ай, чыраг вә пәрванә илә сөһбәтләри чох мараглыдыр. Мәсәлән, Лейли чырагла сөһбәтиндә дейир ки:

Мән сухтәдән һәм олма гафил
Мәндә дәхи вар бир гәми-дил.
Мән һәм сәнә бәнзәрәм вәфадә
Бәлкә нечә мәртәбә зиядә.
Сән кечә һәмин янарсан, әй зар!
Мән кечәвү күндүз кирифтар
Сәндә әсәри-һәва зияндыр,
Нистәб мәнә раһәти-рәвандыр.

Лейли чырағы баша салыр ки, эшгә сәдагәтдә биз бир-биримизә бәнзәсәк дә, мәним дәрдим сәндән «нечә мәртәбә чохдур». Әкәр сән ялныз кечәләр янырсанса, мән һәм кечә, һәм дә күндүз яныр, көз яшы төкүрәм.

Фүзули вәтәнпәрвәр бир шаир олмушдур. О, вәтәниндән узагларда яшаса белә өз ана торпағыны, доғма дилини унутмамыш, классик әдәбийятымызын ән яхшы нүмунәләри сайылан әсәрләрини Азәрбайчан дилиндә языб яратмышдыр. Онун гәлби вәтән һәсрәти илә дөйүнүрдү. Фүзули вәтәндә гул олмағы, яд өлкәләрдә шаһ олмагдан йүксәк вә әзиз тутурду. Бөйүк шаир әсл вәтәнпәрвәрин гүрбәтдә чәкдийи әзаблары, вәтән һәсрәтини мараглы мүгайисә илә рүбаиләринин бириндә белә тәрәннүм этмишдир:

Гүрбәтдә гәриб шад олмаз имиш,
Һеч кимсә гәрибә меһрибан олмаз имиш.
Алтун гәфәс ичрә кәр гызыл битсә,
Бүлбүлә тикан тәк ашиян олмаз имиш.

Фүзули өз дөврүнүн элмләринә вагиф олан көркәмли вә философ шаир олмушдур. Одур ки, бөйүк шаир элми инсанын зеһни чәһәтдән тәкмилләшмәси, фикри чәһәтдән ити вә кәскин олмасы, һәяты вә инсанлары баша дүшмәси үчүн ән бөйүк васитә һесаб этмишдир. Бөйүк шаир шеирдән вә сәнәтдән дә йүксәк элмилик тәләб этмиш, һәят һәгигәтләрини дүзкүн умумиләшдирмәйи башлыча шәрт кими гаршыя гоймушдур. Элмсиз ше'ри әсассыз, өзүлсүз бина һесаб этмишдир.

Эй мүәллим, аләти-тәзвирдир әш'арә элм,
Гылма әһли мәкрә тә'лими-мәариф зинһар!
Һийлә үчүн элм тә'лими гылан муфсидләрә,
Гәтли-ам үчүн верәр чәлладә тиғи-абидар.
Һәр нә тәзвир этсә әһли-чәһл она олмаз сәбат
Мәкри-әһли элмдир, әсли-фәсади-рузикар.

Мәһз буна көрәдир ки, бөйүк шаир элм адамына, «әһли-кәмала» бөйүк гиймәт вермиш, она һәмишә һөрмәт этмәйи вә гәдрини билмәйи көстәрмиш, чаһил вә надан адамлары исә тәнгид этмишдир. Фүзулийә көрә элм о заман инсаны учалдыр, онун көзүнү ачыр, мәдәни вә савадлы эдир ки, инсанын өзүнә мәхсус ләягәти, йүксәк мә'нәви аләми, тәмиз вә ачыг гәлби олсун. Һәята вә инсанлара тәмиз һисс вә хейирхаһлыгла мүнасибәт бәсләсин.

Фүзули инсан азадлығынын гүввәтли чарчысы иди. Бөйүк шаир инсаны алчалдан, онун мәнлийини тапдаян вә ярадычылығыны боғмаға чалышан әдаләтсизликләрә, зүлмә гаршы кәскин э'тираз эдирди. Фүзули дөврүнүн падшаһларыны баша салырды ки, зүлм ердә галмаз. Әдаләтсиз ишин ахыры пуч олар:

Падшаһи-мүлк динарү дирәм ришвәт вериб.
Фәтһи-кишвәр гылмаға әйләр мүһәййа ләшкәри.
Йүз фәсадү фитнә тәһрикилә бир кишвәр алыр
Ол дәхи асари-әмнү истигамәтдән бәри.
Көстәрән сәадәти дөврани-фәләк бир ингилаб,
Һәм өзү фани олур, һәм ләшкәри, һәм кишвәри.

Фүзулинин гәһрәманлары гул кими сатылмағы, инсани һиссләрдән мәһрум олмағы һәятда ән бөйүк фачиә һесаб эдир вә өз һагг сәсләрини учалтмагдан чәкинмирдиләр. Будур, Лейли зорла әрә верилдийини Мәчнуна үрәк янғысы илә сөйләйир вә өз фикрини белә ифадә эдир:

Мән көвһәрәм, өзкәләр хридар,
Мәндә дейил ихтияри-базар.
Дөвран ки, мәни мәзадә салды,
Билмәм ким иди сатан, ким алды.

Scanned with ACE Scanner

Олсайды мәним бир ихтиярым,
Олмаз иди сәндән өзкә ярым.

Фүзули әсәрләриндә Азәрбайчан халгынын өзүнә мәхсус милли ән'әнәләри, адәтләри дә реалистчәсинә тәрәннүм олунмушдур. Бу, Фүзули әсәрләриндә аилә вә тәрбийә мәсәләләриндә даһа яхшы өзүнү көстәрир. Бөйүк шаир аиләнин тәсвириндә даһа яхшы өзүнү көстәрир. Бөйүк шаир аиләнин тәсвириндә аилә дахилиндәки сәмими мүнасибәтләри, гаршылыгда әрлә арвад арасындакы сәмими мүнасибәтләри, гаршылыглы һөрмәти «Лейли вә Мәчнун» поэмасында Лейли вә Мәчнунун ата вә анасынын сәчиййәви сифәтләрини тәсвир эдәркән көстәрмишдир. Һәр ики ата вә ана өз өвладларынын гайғысына галыр, онларын тәрбийәси илә мәшғул олурлар. Әлбәттә, бу аиләләрин һәр биринин өзүнә мәхсус аилә шараити вардыр. Лейлинин ата вә анасы феодал ганунларынын әсири олуб, өз гызларынын «дилә-ағыза» душмәсиндән эһтият эдирләр.

Лейлинин анасы она белә нәсиһәт верир:

Эй шух, нәдир бу кефтүкуләр?
Гылмаз сәнә тә'нә эйбчуләр?
Нейчүн өзүнә зиян эдирсән?
Яхшы адыны яман эдирсән?
Нейчүн сәнә тә'нә эдә бәдку?
Намусуна лайиг ишмидир бу?
Назик бәдән илә бәрки-күлсән,
Әмма нә дейим икән йүнүлсән!.

Поэмада өвлад тәрбийә этмәкдә ата-ананын ролу, өвладын өз валидейнинә мүнасибәти һәяти мисалларла тәсвир эдилир. Фүзулийә көрә ағыллы өвлад ән көзәл не'мәтдир, атанын башынын учалығыдыр. Яхшы өвлад үз ағардар. Өвладсызлыг инсан һәятыны сыхар, онун фәалиййәтини азалдар:

Фәрзәндсиз аләми тәләфдир,
Баги эдән адәми хәләфдир...
Чан чөвһәринә бәдәлдир өвлад,
Өвлад гоян гояр һәмин ад.
Хош ол ки, хәләфдән ола хошдил,
Дунйада бир оғлу ола габил.

Мәһз бунун нәтичәсидир ки, Лейли вә Мәчнун әһвалаты ялныз ики кәнчин фачиәси кими тәсвир эдилмәмиш, бу әһвалатын тә'сири онларын валидейнләрини дә фачиәли һәята тәһрик этмишдир. Поэмада Мәчнунун атасы вә анасына һөрмәти, өз эшгини һәя эдиб мүмкүн гәдәр кизләтмәси, бу әһвалатдан хәбәр тутан ата-ананын исә аһ-наләси өз өвладларынын сәадәти үчүн һәр чүр чәтинлийә дөзмәси, һәр чүр көмәйә эһтияч һисс этмәләри вә с. чох һәйәчанлы вә лирик бир сәпкидә ярадылмышдыр.

Фүзули кәнчләрә бөйүйә һөрмәти, валидейнә мәһәббәти вә ондан һәя этмәйи һәмишә тәвсийә этмишдир. Онун гәһрәманларынын мачәрасы һамыя мә'лум олдугда белә, Лейли вә Мәчнун өз дәрдләрини ата-аналарына эһтирам вә үзүрхаһлыгла сөйләмәйә мәчбур олур, һеч бир налайиг һәрәкәт көстәрмирләр. Будур, Лейлинин эшгилә чөлләрә дүшмүш Мәчнун ата-ана янында өз һәрәкәтләрини сәмимиййәтлә э'тираф эдир, дәрдини атасына белә билдирир:

Кей руһи-раваным ата, ана
Ками-дилү чаным ата, ана.
Тәнгир эдүбәм ишим хәтадыр,
Һәр нә десәниз мәнә рәвадыр.

Вәфа вә сәадәт инсанын ән яхшы кейфиййәтләридир, Фүзули гәһрәманлары бу сифәтләри өзләриндә үмумиләшдирән нүмунәви адамлардыр. Вәфасыз адамлар Фүзули әсәрләриндә һәмишә гәзәб вә икраһа сәбәб олмушдур. «Вәфа һәр кимсәдән ким истәдим, ондан чәфа көрдүм» мисраы илә башлаян гәзәлиндә инсанларын әхлаги сифәтләрини позан «бивәфа дүня»лара гаршы өз гәзәб һиссләрини ифадә этмишдир.

Поэмада шаирин аилә-мәишәтиндәки ән инчә мәсәләләрин мәһарәтлә гәләмә алынмасы вә үмумиләшдирилмәси охучуну һейран эдир. Бу чәһәтдән Лейлинин анасынын өз гызына мүнасибәти марагльдыр. Ана тәләб эдир ки, гыз ағыр отуруб батман кәләр, өзүнү «учуз тутмаз», намусуну горуяр, ата анасындан һәя эдәр. Фүзули Лейлинин Гейсә верилмәмәсини бәдии чәһәтдән усталыгла әсасландырмышдыр. Одур ки, охучу Лейлинин ата вә анасынын өз гызлары һаггындакы һәрәкәтләриндән даһа чох, орта әсрләрдә гадын һүгугсузлуғуна вә дини эһкамлара нифрәт эдир.

«Лейли вә Мәчнун» поэмасында Гейсин ата-анасы вә онларын аилә шараити даһа габарыг тәсвир эдилир. Гейсин баларын аилә шараити даһа габарыг тәсвир эдилир. Гейсин башына кәлән әһвалат вә онун фачиәси валидейни һәдсиз дәрәчәдә һәйәчанландырыр вә сарсыдыр. Ата вә ана бу йолда әлләриндән кәлән бүтүн имканлардан истифадә эдирләр. Мараглы бурасыдыр ки, Гейс өз һәрәкәтләрини ата вә анасына эһтиятла сөйләйир, онлардан һәя эдир. Ата-ана да өз өвладларынын мәнлийинә тохунан, онун әхлагыны позан һеч бир әдәбсиз һәрәкәт этмир. Аиләдәки бу гаршылыглы мәһәббәт

Scanned with ACE Scanner

аилә үзвләри арасында сәмимиййәт вә меһрибанлыг һиссләринин тәрбийә олунмасына сәбәб олур.

Беләликлә, бөйүк сәнәткар инсанын әхлаги тәрбийәсиндә ичтимаи мүһитлә бәрабәр, аиләнин дә бөйүк ролуну көстәрмиш вә бәдии чәһәтдән әсасландырмышдыр.

Фүзули әсәрләриндә достлуг, сәдагәт, е'тибар, вәфа вә с. кими нәчиб инсани һиссләр дә кениш тәблиғ олунмушдур. Мәсәлән, «Лейли вә Мәчнун» әсәриндә Зейдлә Гейсин достлуғу ән яхшы вә нәчиб достлуг мүнасибәтләридир. Яхуд, Гейсин өз рәгиби Ибн Салама мүнасибәти ән көзәл инсани сифәтләрин ифадәсидир. Лейлинин эшги илә чөлләрә дүшмүш Мәчнун Ибн Саламын өлүмү илә кәдәрләнир. Чүнки Мәчнун Ибн Салама дүшмән, рәгиб кими дейил, ашиг кими мүнасибәт бәсләйир. О, Ибн Саламы һеч вахт күнаһкар вә мүгәссир һесаб этмир. Ахы, Ибн Салам да инсандыр, о да севә биләр вә севмәйә гадирдир. О, Ибн Саламын өлүм хәбәрини сөйләйән досту Зейдә белә чаваб верир:

Ол достум иди, дейилди дүшмән,
Һәм ол она ашиг иди, һәм мән,
Ол чаныны верди васил олду,
Өз мәртәбәсиндә камил олду,
Нәгсим мәни ирмәди кәмалә,
Эйб эләмә, ағласам бу һалә.

Фүзули инсанын фикри инкишафында, тәрбийәсиндә башгалары илә үнсиййәтдә олмағы, коллектив ичәрисиндә яшамағы да йүксәк гиймәтләндирир. Тәнһалыг, чәмиййәтдән узаг яшамаг инсан үчүн чох тәһлүкәли вә ағырды. Бу, адамын мәнлийини пуч эдир, фәалиййәтини өлдүрүр вә дүшүнчәсини зәифләдир. Бу чәһәтдән Лейлинин ялгызлыгдан шикайәтләри, Гейсин инсанлардан узаглашыб Мәчнун олмасы Фүзули тәрәфиндән усталыгла ярадылмыш вә бәдии чәһәтдән әсасландырылмышдыр.

М. Фүзулинин вәфатындан 400 ил кечир. Өлмәз сөз устасынын тәрәннүм этдийи габагчыл идеялар әсрләр кечдикчә енә өз тәравәтини сахлайыр. Чүнки бу идеялар халга, онун истәк вә арзусуна хидмәт этмиш, бүкүн дә өз дәйәрини итирмәмишдир.

С. ҺҮСЕЙНОВ
филоложи элмләр намизәди.

М. ФҮЗУЛИ ВӘ С. Ә. ШИРВАНИ

Мәһәммәд Фүзули классик Азәрбайчан поэзиясында хүсуси әдәби мәктәб яратмышдыр. Бу әдәби мәктәбин ән яхшы вә ән исте'дадлы нүмайәндәләриндән бири Сейид Әзим Ширванидир.

Сейид Әзим өлмәз Фүзули ше'ринин габагчыл ән'әнәләриндән бачарыгла истифадә этмишдир. О, Фүзули лирикасындакы инсана һөрмәт, дүняя рәғбәт, руһаниләрин «көнүлләри ахирәтә бағламаг» һаггындакы яғлы вә'дләринә инанмамаг вә с. бу кими башлыча мотивләриндән чох шей өйрәнмиш, бунлары ярадычылығында өзүнә мәхсус бир шәкилдә давам этдирмишдир.

Ширвани өз мүәллими Фүзулинин әсәрләринә нәзирәләр язараг, онун өлмәз сәнәтини йүксәк гиймәтләндирмишдир. О, хүсусилә, өмрүнүн сонларында яздығы «Тәзкирә»синдә Фүзулинин һәятындан, ярадычылығындан әтрафлы данышыр вә шаирин мәһз өз һәятындан, дөврүндән шикайәт характерли әсәрләриндән нүмунәләр верир. Мүәллиф бурада, һәмчинин Фүзулини бөйүк устад адландырыр[1].

Мәһәббәт мөвзуу классик әдәбиййатымызда ән чох ишләнмиш мәсәләләрдән биридир. Низами вә Фүзулидән тутмуш Сейид Әзимә гәдәр вә сонра кәлән бөйүк сәнәткарларымыз һәмишә һәят эшгилә яшамыш вә мәһсулдар ярадычылыг илләрини мәһәббәт проблеминин һәллинә һәср этмишдир.

Әкәр Низами «хилгәтин чаны эшгисиз олсайды, чаһаны дирилик сармазды» фикрини ирәли сүрүрдүсә, Фүзули «Эшг

[1] Бах: Азәрбайчан ССР ЭА Республика әлязмалары фонду, Сейид Әзимин архиви, инв. № 6057.

Scanned with ACE Scanner

кәнчинейи-каннатә көвһәрдир, һәр мурадә рәһбәрдир»—дейә ону бир даһа тәсдиг эдирди.

Сейид Әзим дә «әсл тийнәтим мәһәббәт торпағында» йоғрулдуғуну дедикдә, мәһз Фүзули әдәби ирсинин көзәл ән'әнәләрилә тәрбийәләндийинә ишарә этмишдир.

Сейид Әзим дә Фүзули кими чохлу лирик шеирләрин мүәллифидир. Онун лирик гәзәлләриндән өз устады Фүзули сәнәтинин әтри кәлир, руһу дуюлур. Сейид Әзимин бир шаир кими мәһарәти исә Фүзули әдәби ирсиндән XIX әср шәраитинә уйғун бир шәкилдә файдаланмасында иди.

Сейид Әзимин тәрәннүм этдийи мәһәббәтин фәлсәфи вә ичтимаи мә'насы вардыр. Азәрбайчан классик поэзиясында, о чүмләдән Фүзули лирикасында олдуғу кими, бу мәһәббәтдә инсани эһтираслар, яшамаг эшги, һәят севкиси ифадә олунур. Бу мәһәббәт инсаны гуруб яратмаға руһландырыр, севиб-севилмәйә, яшамаға, бир сөзлә, һәята чағырыр; онун гәлбинә мә'нәви гида верир.

Сейид Әзимин лирикасында мәсәләнин белә гоюлушу Фүзулинин фикирләрилә һәмаһәнклик тәшкил эдир. Фүзули өз гәзәлләриндән бириндә «эшг, ашигләр үчүн һидайәт йолуну ишыгландырды» дейир вә она һәятда һәрәкәтверичи бир гүввә кими бахырды. Сейид Әзим дә Фүзули кими, инсаны һәятда бәдбин вә үмидсиз бахышлардан узаглашдыран, ону яшамаға һәвәсләндирән, һәят йолуну ишыгландыран эшги, мәһәббәти тәрәннүм эдәрәк, пис әмәл вә чиркин нәфсләрдән узаглашмағы мәсләһәт көрүр:

«Тәрк гыл фир'они-нәфси, эшгә эйлә игтида»[1].

—дейирди.

Мәһәббәт мөвзуну ишләркән Сейид Әзим илә Фүзули арасында мөһкәм бир яхынлыг вардыр. Лакин бу мөвзуун ишләнмәсиндә Фүзули илә Сейид Әзим арасында фәргли чәһәтләр дә йох дейилдир. Һәр ики шаирин өзүнә мәхсус үслуб вә ифадә хүсусиййәтләри вардыр. Фүзулинин лирик шеирләринә, хүсусилә онун гәзәлләринә нәзирәләр язан Сейид Әзим һеч дә өз устадыны садәчә оларағ тәкрар этмәмишдир. О, Фүзулидән ярадычы бир шаир кими өйрәнмишдир.

Сейид Әзим бә'зи мөвзуу, гафийә, вәзн вә форманы Фүзулидә олдуғу кими алыр, ону өзүнә мәхсус бир шәкилдә нәзмә чәкир. Фүзулинин «Кирибан олду рисвалыг әлилә чак, дамән һәм...» мүрәббәинә Сейид Әзимин «Биһәмдиллаһ йолунда аги-

[1] Сейид Әзим Ширвани, Сечилмиш әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1937, сәһ. 18.

бәт хак олду чан, тән һәм»[1] мисраы илә башланан нәзирәси буна нүмунә ола биләр.

Бурада һәр ики әсәри мүгайисә эдиб, онлары бир-бириндән фәргләндирән чәһәтләри көстәрмәк мәгсәдилә һәмин шеирләрин илк бәндини нәзәрдән кечирәк.

Фүзули язырды:

«Кирибан олду рисвалыг әлилә чак, дамән һәм.
Мәнә рисвалығымда дустлар тә'н этди, дүшмән һәм,
Рәһи-эшг ичрә чан гылдым кирифтари-бәла, тән, һәм.
Бу етмәзми ки, бир дәрд артырырсан дәрдимә сән һәм».

Сейид Әзимин Фүзулийә нәзирәсиндә исә охуюруг:

«Биһәмдиллаһ йолунда агибәт хак олду чан, тән һәм,
Гуртардын шивәнимдән сән, бәлайи-һичрдән мән һәм,
Түкәнди дәрди-эшгин, мәндән олду гәт' шивән һәм.
Һәм олдум мән мәлалү гүссәдән асудәдил, сән һәм».

Көрүндүйү кими, биринчи мисалда әкәр мә'шугә өз эшги йолунда рүсвайчылығындан, һәр чүр мөһнәт вә бәлайә кирифтар олмасындан, һабелә ашигинин дәрдинин үстүнә дәрд артырмасындан шикайәтләнирсә, икинчи мисалда, лирик гәһрәман бәдәнинин торпаға дөнмәсилә һәр шейин битмәсиндән, һәм өзүнүн, һәм дә мә'шугәсинин эшг йолунда чәкдикләри чәфалардан гуртарыб «асудәдил» олмасындан кинайә вә дәрин бир гәзәб һиссилә данышыр. Бу руһ вә ифадә тәрзи өзүнү истәр мүрәббәдә, истәрсә дә она язылмыш нәзирәдә сона гәдәр габарыг шәкилдә көстәрир. Белә ки, һәм мә'шугә, һәм дә ашиг айры-айры дөврләрин гәһрәманлары олмаларына бахмаяраг, һәр икиси инсанын сәрбәстлийини әлиндән алыб, онун һиссләрини, истәк вә арзуларыны боған көһнә адәтләр—ән'әнәләрә, мәһәббәтә ялныз әйләнчә кими бахан феодал задәкан дүнясына нифрәт тәблиғ эдир. Ону да демәк лазымдыр ки, мүрәббәдә мүәллифин фикирләри мә'шугәнин дилилә ифадә олунурса, нәзирәдә ашигин — лирик гәһрәманын дилилә верилир. Бу исә дөврүндән шикайәт эдән Фүзули гәһрәманыны— мә'шугәйә нәзирәдә ашигин бир нөв чаваб вермәси тә'сири бағышлайыр. Бә'зән дә әксинә: о, Фүзулидән алдығы мөвзуу башга формада ишләйир. Буну ашағыдакы мисалларда даһа айдын көрмәк олар. Мәсәлән, Сейид Әзим Фүзулинин «Кәрәм гыл, кәсмә, саги илтифатын бинәваләрдән»[1] мәтлә'ли гәзәлини алыб «Гәдәһләрдә һүбаб-аса көнүл дүшмүш һәваләрдән»[2]

[1] Фүзули. Әсәрләри, чилд I, Бакы, Азәрнәшр, 1944, сәһ. 223.

[2] Сейид Әзим Ширвани, Әсәрләри, чилд 2, Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 348.

тәхмис этмишдир. Көрүндүйү кими, о, бурада форманы дәйишмиш, лакин гәзәлин руһуну вә идеясыны һәмин тәхмисиндә сахлаяраг, Фүзули фикирләрини, өзүнә мәхсус шәкилдә тәрәннүм этмишдир. Башга сөзлә, Фүзули гәзәлиндә айры-айры бейтләриндә ифадә олунан фикирләрдән истифадә эдән Сейид Әзим һәмин бейтләр әсасында ени мисралар язмыш вә устадынын яшадығы фикирләрлә шәрик олмушдур. Мисал үчүн ашағыдакы нүмунәләрә диггәт эдәк:

Гәдәһләрдә һүбаб-аса көнүл дүшмүш һәваләрдән,
Шәраби-набсыз дил Кә'бәси дүшдү сәфаләрдән,
Гутармаз, олмайынча мәст эшг әһли бәлаләрдән,
«Кәрәм гыл кәсмә саги илтифатын бинәваләрдән,
Әлиндән калдийи хейри дириғ этмә кәдаләрдән».
...Шикәстә касейи-чини мисалыг, бир сәдамыз йох,
Сыныг ней тәк һавадән дүшмүшүк, бир дәм нәвамыз йох,
Сәба ол күл бәдәндән намейи-раһәтфәзамыз йох,
«Әсири-гүрбәтик, бир сәндән өзкә ашинамыз йох,
Аяғын кәсмә башынчүн бизим мөһнәтсәраләрдән»[1].

Бә'зән Фүзулинин бөйүк бир әсәриндә тәрәннүм эдилән мотивләри Сейид Әзим һәм форманы, һәм дә шеир шәклини дәйишәрәк вермәйә чалышмышдыр. Мәсәлән, о, Фүзулинин «Һәфт чам» (Едди чам) поэмасында ирәли сүрдүйү мәсәләләри Сейид Әзим «Куш гыл эй ки, билирсән өзүнү вагифи-кар» мисраы илә башланан мухәммәсиндә (70 мисра) йығчам шәкилдә вермәк истәмишдир. «Һәфт чам»да көрдүйүмүз мусиги аләтләринә (ней, дәф, тар, уд, сетар) Сейид Әзимин һәмин мухәммәсиндә дә бә'зи дәйишикликләрлә (ней, тар, чәнк, дәф, бәрбәт, уд) раст кәлирик. Фүзулидә олдуғу кими, бурада да Сейид Әзим өз сөзүнү ханәндәйә мүрачиәтлә гуртарыр. Фүзули айры-айры мусиги аләтләрилә гурулан мәчлисләрдә кәлдийи нәтичәләри Сейид Әзим бу мухәммәсдә үмумиләшдирмиш, йығчам шәкилдә мә'наландырмышдыр. О да Фүзули кими һәмин мусиги аләтләриндәки «һәр пәрдәдә вар йүз эсрар»[2] дейирди. Шаир бу сирләрин мә'насыны анламаг үчүн «элму әдәб фейзини» кәсб этмәйи лазым билирди. Мә'лумдур ки, «Һәфт чам»да шаир еддинчи кечәни мүтрибин иштиракы илә дүзәлдилмиш мәчлисдә кечирир. Филоложи элмләр доктору Һ. Араслынын дедийи кими, мүтриб шаирин мәчлисини чәннәтә чевирир. О, һәрәкәт вә мә'налы дили илә саза үстүн кә-

[1] Сейид Әзим Ширвани, Әсәрләри, чилд 2, Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 348.
[2] Енә орада, сәһ. 343.

лир. Шаир бунун сәбәбини сорушур. Мүтриб исә буну «фейзи-руһани» илә изаһ эдир. О, шаирин кечмиш мәчлисләрдә дәрдләшдийи мусиги аләтләринин инсана табелийини сөйләйир. Сейид Әзим дә мухәммәсдә мә'нәви зөвгә, мусиги аләтләрини дилә кәтирән, она мә'на вә чан верән ханәндәйә—инсана үстүнлүк верир. О, эйни заманда, бурада мусиги аләтләрини күфр һесаб эдән шәриәтә, онун мүбәллиғи олан ваизә гаршы чыхыр.

Һәр ики шаирин эйни гафийә вә вәзндә язылмыш гәзәлини мүгайисә этдикдә айдын олур ки, мүәллифләрин гәләмә алдығы мәсәлә бир олса да онун шәрһ олунмасы, ифадә хүсусиййәтләри башга-башгадыр. Бә'зән исә эйни мөвзуда язылмыш, эйни мәсәләләри әһатә эдән гәзәлләрин ифадә формалары бир-биринә чох яхын олур, һәтта онун тәкрарындан ирәли кетмир. Фүзулинин «Көнүл та вар әлиндә чами-мей тәсбиһә әл вурма» мисраы илә башланан гәзәлинә Сейид Әзимин яздығы «Көнүл та вар әлиндә чами-мей, сәбһә-шумар олма» нәзирәсини буна мисал көстәрмәк олар. Лакин ону да демәлийик ки, Фүзулийә нисбәтән Сейид Әзим мөвһумат вә шәриәт хадимләринин тәнгидинә даһа чох гәзәлләр һәср этмишдир.

Сейид Әзимин иртичачы руһаниләри рүсвай эдән лирик әсәрләриндә дә Фүзули ән'әнәләри өзүнү көстәрир.

Фүзули лирикасындакы һәятилик, эшг вә мәһәббәт әһтираслары о гәдәр чанлы, һәгиги верилмишдир ки, реал варлығын өзүндән доған бу идеялар истәр-истәмәз инсан вә һәят һаггындакы мөвһум эгидәләри, дини әһкамлары алт-үст эдир. Фүзули халгы намаз әһли олан руһаниләрә уймамаға, имамы агил саныб, өз ихтиярыны она тапшырмамаға чағыраpаг язырды:

«Хәтиби санма садиг, мәсчидин гөвлилә фә'л этмә.
Имамын санма агил, ихтиярын она тапшырма»[1].

Сейид Әзим исә эйни сәпкидә вә эйни руһда яздығы гәзәлләрдән бириндә дейирди:

Имамә ихтиярын вермә, һәркиз уйма тәкбирә,
Өзүн ким фаили-мухтарсан, биихтияр олма»[2].

Көрүндүйү кими, һәр ики нүмунәдә ирәли сүрүлән фикир, гаршыда дуран мәгсәд, мүәллифләрин атәшә тутдуглары тәнгид һәдәфи эйни олса да, бурадакы үслуб, ифадә формасы бир-бириндән фәргләнир. Әкәр Фүзули авам халгы өз ихтиярыны «имамына» вермәмәйә чағырырдыса, Сейид Әзим хал-

[1] Фүзули, Әсәрләри, чилд 1, Бакы, 1944, сәһ. 269.
[2] Сейид Әзим Ширвани, Сечилмиш шеирләри, Бакы, Азәрнәшр, 1937, сәһ. 17.

Scanned with ACE Scanner

гын өзүнүн «фаили-мухтар» олмасыны она баша салырды.

Сейид Әзим, эйни заманда өз лирик әсәрләриндә Фүзулинин ишләтмиш олдуғу бәдии тәсвир васитәләриндән: бәнзәтмә, мүбалиғә, тәкрир, тәзад, эйһам, кинайә вә саирәдән дә өзүнә мәхсус бир усталыгла файдаланмышдыр.

Сейид Әзим нәинки Фүзулинин ярадычылығыны мүкәммәл вә дәриндән билирди, һәтта шаирин мәһрумиййәтләр ичәрисиндә кечән һәяты, онун көнүлләри фәтһ эдән сәнәти өз дөврүндә лайигинчә гиймәтләндирилмәдийи дә она мә'лум иди. Сейид Әзим XIX әсрдә дә ше'рә гиймәт верилмәдийинин, сәнәткара һөрмәт эдилмәдийинин шаһиди олмуш вә белә мүнасибәти шаир өз әсәрләриндә дөнә-дөнә язмышдыр.

Сейид Әзим гәзәлдән даһа чох ше'рин башга нөвләринә әһәмиййәт вердийи үчүн, сатиралар, мәнзум һекайә вә тәмсилләр яздығы үчүн она тә'нә эдәнләрә мәһз Фүзулинин ярадычылығыны нүмунә көстәрирди. Шаир ону мәһз гәзәл язмаға дә'вәт эдәнләрә мүрачиәтлә дейирди:

«Этмә мәнә эйб бу әһвалы сән,
Әһ[illegible]амизин данишинә һалисән.
Йүз чәкәсән риштәйә дүрру күһәр,
Йохдур хридар она бир нәфәр.
Көвһәрә вар иди хридар әкәр,
Ичди Фүзули нийә хүни-чикәр?[1]..

Мүәллиф бурада, һәр шейдән әввәл, Фүзулинин әсәрләрини гызыла (көвһәр) бәрабәр тутур. Лакин она өз заманәсиндә гиймәт верилмәдийи үчүн, өлмәз әсәрләрин мүәллифи өз чийәр ганыны ичдийи үчүн Сейид Әзим кәдәрләнир вә бундан мүасир поэзиянын душмәнләринә, сәнәтә, сәнәткара хор баханлара гаршы кәскин бир факт кими истифадә эдир. Сейид Әзим бөйүк бир сөз устадына, онун сәнәтинә өз дөврүндә гиймәт верилмәдийини язаркән о, мүасир һәята, сәнәтә, сәнәткара мүртәче мүнасибәт бәсләнмәсиндән шикайәтләнирди. Һабелә, һәмин шеир парчасындан да айдын олдуғу кими, мүәллиф бир тәрәфдән Фүзулинин өз ярадычылығыны ялныз гәзәл язмагла мәһдудлашдырмадығыны көстәрмәклә янашы, дикәр тәрәфдән дә онун «Бәнкү Бадә», «Ринду Заһид» вә с. кими өлмәз сәнәт әсәрләри яздығыны ифтихар һиссилә гейд эдирди. Бурада, эйни заманда шаир «ширинхитаб» адландырдығы Фүзулийә өзүнүн бәсләдийи дәрин мәһәббәтини бир даһа ифадә этмишдир.

[1] Сейид Әзим Ширвани, Әсәрләри, чилд 2, Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 289.

Сейид Әзим Фүзулинин «Күрбә вә сәк» («Ит вә пишик») адлы тәмсилини «Итин пишийә суалы вә онун чавабы» башлығы алтында Азәрбайчан дилинә тәрчүмә этмишдир. Бурада тәрчүмәчи-шаир һәмин тәмсилин сонуна ады илә бирликдә он ики мисра әлавә этмиш вә бунунла да о, тәмсили мүәййән дәрәчәдә мүәллифләшдирмишдир. Бунун нәтичәсидир ки, һәмин тәмсил бу вахта гәдәр орижинал бир әсәр кими шаирин күллийятына дахил эдилмишдир[1]. Беләликлә, «Итин пишийә суалы вә онун чавабы» тәмсилиндән дә шаирин тәрчүмә әсәри кими бәһс этмәк лазымдыр.

Мүәллиф «Итин пишийә суалы вә онун чавабы» тәмсилиндә Фүзули үслубуну, онун руһуну сахламыш вә һәмин тәмсили орижинала яхын бир шәкилдә тәрчүмә этмишдир. Марағлы бурасыдыр ки, шаир Фүзулинин тәмсилиндә демәк истәдийи фикирләрдән ше'рин сонунда нәтичә чыхармыш вә дөврү илә әлагәләндирмишдир. Фүзулинин фикирләриндән чыхартдығы нәтичәдә Сейид Әзим көстәрирди ки, «әһли-тәләб», йә'ни диләнчи көкүнә салынмыш йохсул адамлары раһат бурахмаян, онларын «даманыны» (әтәйини) «ит кими»» тутан, һабелә «хейр ишә» мане олан шәхсләр «бәдзаддыр». Башга сөзлә, Фүзулинин итхасиййәт, мүфтә ейиб һарынлаян мүстәбидләрә вердийи бу сифәти Сейид Әзим өз дөврүнүн ган ичән ағаларына да сәчиййәви хүсусиййәт кими шамил этмишдир.

Классик Азәрбайчан поэзиясынын тарихиндән дә көрүндүйү кими, Фүзулидән сонра ону ямсылаян, тәглид эдән шаирләр чох олмуш вә Фүзулиянә шеирләр чох язмышлар.

Тарихин мүхтәлиф дөврләриндә мейдана чыхмыш вә Фүзулини мүталиә эдән шаирләр Фүзулийә пәрәстиш этмиш вә ондан ирәли кедә билмәмишләр.

Сейид Әзим исә бу шаирләр дәстәси ичәрисиндә өзүнүн бир чох орижинал хүсусиййәтләрилә Фүзулинин ән яхшы вә истe'дадлы давамчыларындан олмушдур.

[1] Бах: һәмин тәмсил Сейид Әзимин әсәрләринин 1937-чи ил нәшриндә «Итин пишийә чавабы» (?), 1950-чи ил нәшриндә исә «Пишийин итә чавабы» сәрләвһәси илә верилмишдир.

Әкрәм Ҹәфәр
филоложи элмләр намизәди

ФҮЗУЛИНИН «ЛЕЙЛИ ВӘ МӘҸНУН» ПОЭМАСЫНДА ВӘЗН НӨВЛӘРИ

«Лейли вә Мәҹнун» поэмасы мөвзуу вә мәзмуну э'тибарилә мәншәини ән гәдим дөврләрдән алыр. Шәргшүнасларын фикринҹә бу бөйүк эшг әфсанәсинин илк вәтәни бүтпәрәстлик дөврүнүн Бабилистаныдыр. Бу маҹәра әввәл халг-ағыз әдәбияты шәклиндә, сонралар исә языя көчүрүләрәк Әрәбистана, Ирана, Азәрбайҹана, Орта Асияя, Кичик Асияя вә башга ерләрә яйылмышдыр. Лакин бу мөвзуу илк дәфә поэма шәклинә салан даһи шаир Низами Кәнҹәви олмушдур. Низаминин бу әсәри сонра Яхын Шәргин бир сыра бөйүк шаирләри үчүн илһам мәнбәи олмуш, онлар да бу классик эшг рәвайәтини нәзмә чәкмәйә өз исте'дадларыны ишләтмишләр, нәтиҹәдә мүндәриҹә э'тибарилә әсасән эйни, шәкил э'тибарилә исә мүәййән дәрәҹәдә мүхтәлиф тәрзләрдә мүхтәлиф «Лейли вә Мәҹнун»лар мейдана кәлмишдир. Анҹаг бу шаирләрин әксәриййәти поэманын шәкли вә хүсусән вәзни ҹәһәтиндән енә дә Низамийә тәглид этмишләр.

Низами «Лейли вә Мәҹнун» поэмасыны фарсҹа вә әруз вәзниндә яратмышдыр. Даһи шаир бу әсәри үчүн әруз вәзнинин ийирмийә гәдәр бәһриндән мәһз һәзәҹ бәһрини, онун да үч бөлүмлү (үч мәгтә'ли) нөвләриндән мәһз мәф'Улү мәфАилүн фәУлүн нөвүнү гәбул этмишдир[1].

Бу вәзн нөвү, мәсәлән, фарс әрузунда һәзәҹин он сәккизинҹи нөвү сайылдығы һалда, азәри әрузунда онунҹу нөвү сайылыр. Әрәб вә фарс әрузлары истилаһында бу нөв «һәзәҹи-мүсәддәси-әхрәби-мәгбузи-мәһзуф», азәрбайҹанҹа исә «үч бөлүмлү сыныг гыса нагис һәзәҹ» адланыр. Лакин биз, ашағыдакы изаһата әсасән, әрузун бу вәзн нөвүнү «Лейли-Мәҹнун һәзәҹи» адландырырыг.

[1] Бурада бөйүк һәрфләр ифадә этдикләри сәсин узун олдуғуну билдирир.

Бу вәзн нөвүнүн Иран ше'риндә тәтбигини биз һәлә онунҹу әсрин биринҹи ярысында Имади Шәһрярининин әсәриндә көрүрүксә дә, сонралар бу, ХП әсрә гәдәр шаирләр тәрәфиндән чох аз тәтбиг олунмушдур. Биринҹи дәфә бу вәзн нөвүндә бөйүк әсәрләри Азәрбайҹан шаирләри Хагани вә Низами яратмышлар. Хаганинин «Төһфәт-үл-Ирагейн»и, Низаминин «Лейли вә Мәҹнун»у бу өлчүдә язылмышдыр. Низами бу вәзнлә «Лейли вә Мәҹнун» сүжетини о гәдәр усталыгла гәлибләмишдир ки, ондан сонра кәлән шаирләр тәрәфиндән дә бу бир гайда кими гәбул эдилмишдир. Низамидән сонра истәр фарс, истәр Азәрбайҹан, истәр өзбәкҹә язылан «Лейли вә Мәҹнун» поэмаларынын, демәк олар ки, һамысы Низаминин сечдийи бу вәзндә ярадылмышдыр. Фарс дилиндә Хосров Дәһләви вә Әбдүррәһман Ҹами Низами сүжетиндә өз «Лейли вә Мәҹнун» поэмаларыны бу вәзндә яздыглары кими, Нәваи дә чығатай (көһнә өзбәк) дилиндә бу мөвзуу енә Низаминин ишләтдийи вәзндә язмышдыр. Азәрбайҹан дилиндә Фүзулидән габаг Зәмири дә «Лейли вә Мәҹнун»уну бу вәзндә язмыш. Ондан сонра Фүзули дә өз өлмәз «Лейли вә Мәҹнун» поэмасыны язаркән вәзнҹә енә Низамини тә'гиб этмишдир. (Бүтүн бу фактлар һәзәҹ бәһринин бу нөвүнү «Лейли-Мәҹнун һәзәҹи» адландырмаға бизә һагг верир). Лакин Фүзулинин «Лейли вә Мәҹнун»унда вәзн вә шәкил э'тибарилә чох мүһүм бир хүсусиййәт вә үстүнлүк вар. Бу мәгаләнин башлыҹа мәгсәди дә Фүзули поэмасынын вәзн саһәсиндә бу хүсусиййәтини көстәрмәкдир.

Истәр Низаминин «Лейли вә Мәҹнун»у, истәрсә дә юхарыда адларыны чәкдийимиз шаирләрин «Лейли вә Мәҹнун»лары әввәлдән ахыра кими мәнзум бир һекайә шәклиндә тәк бир вәзнлә, эйни Лейли-Мәҹнун һәзәҹилә, йә'ни мәф'Улү мәфАилүн фәУлүн өлчүсүндә язылмышдыр. Һалбуки Фүзулинин «Лейли вә Мәҹнун»унда әруз вәзнинин беш бәһри, бунларын сәккиз нөвү ишләнмишдир. Икинҹи тәрәфдән, Фүзулидән әввәлки «Лейли вә Мәҹнун» поэмаларында биз ялныз бир жанр—эпик поэма жанрыны көрүрүк. Фүзулинин «Лейли вә Мәҹнун»унда исә 1) эпик поэма, 2) гәзәл, 3) мүнаҹаг, 4) гәсидә, 5) рүбаи жанрларыны, бунлардан әлавә бир дә гәзәл

жанрынын мүрәббә шәклини көрүрүк. Бүтүн бу хүсусиййәт. ләр Фүзули поэмасынын ондан әввәлки «Лейли вә Мәчнун». лара гаршы һәм шәкилчә, һәм вәзнчә чидди үстүнлүкләрини көстәрир. Фүзулинин «Лейли вә Мәчнун»уну классик бир драм әсәри сәвиййәсинә галдыран амилләрдән бири дә будур.

Инди билаваситә Фүзулинин «Лейли вә Мәчнун»унда олан вәзн нөвләри илә таныш олаг.

Поэма бүтөвлүкдә тәхминән 3.200 бейтдән ибарәтдир. Бунун 2.500-дән артыг бейти поэманын әсл һекайә һиссәсини тәшкил эдир. «Лейли вә Мәчнун»ун Низамидән кәлән әсас вәзни дә бу һиссәнин вәзнидир.

Фүзули, «Лейли вә Мәчнун»ун бир ериндә Низамидән бир парчаны өз әсәринә дахил этмишдир. Бурада эйни вәзн өлчүсүнүн ики мүхтәлиф (гоһум олмаян) дилдә тәтбиг эдилмәси өзлүйүндә мараглы олдуғу үчүн Фүзулидән бу ери мисал кәтирәк:

Биллаһ ки, нә хош демиш Низами,
Бу бабдә хәтм эдиб кәлами.
Мәф'Улү мәфАилүн фәУлүн
Әсбаб-е сохән нәшат-о назәст,
Зин һәр до сохән бәһане сазәст.

(Низаминин бу бейтини Сәмәд Вурғун һеча вәзнилә белә тәрчүмә этмишдир: Шадлыгдыр, эйһамдыр сөзүн арғачы —Бунларла дүзәлир сөз эһтиячы).

Бурада көрүрүк ки, эруз вәзни эйни мүвәффәгиййәтлә һәм Азәрбайчан дилинә, һәм фарс дилинә уймагдадыр. Буну даһа яхшы анламаг үчүн бу мисаллары вәзнин вә дилләрин фонетик тәркибилә ачыб көстәрмәлийик.

Биллаһ ки, мәф'Улү һәмчинин:	нә хош демиш мәфАилүн	Низами фәУлүн
Әсбаб-е мәф'Улү	сохән нәша мәфАилүн	-т-о назәст фәУлүн

Мә'лумдур ки, эруз вәзнинин аһәнк техникасы ше'рин дилиндә олан һечаларын әсасән узун-гысалығы вә гапалы-ачыглығы үзәриндә гурулур. Вәзнин тәф'иләләри ше'рин гәлибләридир. Ше'рин дилиндә олан сөзләр бу гәлибләрдә элә ерләшмәлидир ки, һәм әсәрин вәзни позулмасын,

һәм дә дили өз тәбиилийини итирмәсин. Бунун үчүн тәф'иләдә олан гыса һечаларын мүгабилиндә ше'рин дилиндә дә гыса һечалар, узун һечаларын мүгабилиндә—узун һечалар дурмалыдыр. Эруз вәзнинин биринчи вә әсас тәләби будур. Һалоуки Азәрбайчан дилиндә узун һечалар йохдур. Бундан анлашылыр ки, Азәрбайчан дили илә эруз вәзни бир-биринә уйғун кәлмир. Лакин бу зиддиййәт ики васитә илә һәлл эдилир. Биринчи, дилимиздә әрәб вә фарс дилләриндән кәлмә чохлу сөз вар, бунлар артыг дилимизин малы олмушдур. Бу сөзләрин арасында узун һечалы сөзләр дә аз дейилдир. Садә, бадә, лалә, чанан, алим, шаһид, сурәт, бәдии, сима, бигәрар, зинәт вә с. йүзләрлә белә сөзләрдә олан узун а, у, и-ләр Азәрбайчан дили илә эруз вәзни арасында сазиш ярадыр. Бундан башга дилимиздә олан һечаларын тәхминән ярысы гапалы һечадыр. Ше'рдә бу гапалы һечалар аһәнк вә вәзнчә узун ачыг һечалара бәрабәр олур. Беләликлә, бир тәрәфдән узун һечалы алынма сөзләр, икинчи тәрәфдән мәтн ичиндә ачыға кечмәйән гапалы һечалар дилимизлә эруз вәзни арасында там мүтабиглик ярадыр.

Инди юхарыда Фүзулидән кәтирдийимиз мисалын биринчи бөлүмүнү онун алтында дуран тәф'илә илә мүгайисә эдәк: «Биллаһ ки»—бурада ики әввәлки һеча гапалы, үчүнчү һеча ачыгдыр. Бунун тәф'иләсинә бахаг: мәф'Улү. Бурада биринчи гапалы **мәф** һечасы ше'рдәки биринчи гапалы **Бил** һечасына бәрабәрдир; икинчи узун ачыг **'у** һечасы да ше'рдәки икинчи гапалы **лаһ** һечасына вәзнчә бәрабәрдир. үчүнчү ачыг гыса **ки** һечасы да тәф'иләнин үчүнчү ачыг гыса **лү** һечасына тәндир. Беләликлә **Биллаһ ки** сөзү мәф'Улү тәф'иләсилә гүсурсуз олараг гәлибләшир.

Мисранын икинчи бөлүмүнү онун алтында дуран тәф'илә илә тутушдураг: **нә хош демиш**—бурада дөрд һеча вар. Бунун гәлиби олан мәфАилүн-дә дә дөрд һеча вар. Бу һечаларын кейфиййәтинә бахаг: бөлүмүн биринчи һечасы олан **нә** гыса ачыг һеча, тәф'иләнин дә биринчи һечасы олан **мә** гыса ачыг һечадыр; бөлүмүн икинчи һечасы олан **хош** гапалы һеча, тәф'иләнин дә икинчи һечасы олан **фА** ачыг узун һечадыр ки, вәзнчә гапалы һечая бәрабәрдир; үчүнчү һеча **де** ачыг гыса һечадыр, тәф'иләнин дә үчүнчү һечасы **и** ачыг гыса һечадыр; дөрдүнчү һеча олан **миш** тәф'иләнин дөрдүнчү һечасы олан **лүн** илә бәрабәрдир. Беләликлә, **нә хош демиш** бөлүмү мәфАилүн тәф'иләси илә эйни вәзн вә аһәнкдәдир.

Scanned with ACE Scanner

Мисранын үчүнчү бөлүмүнү онун алтында дуран тәф'илә илә гаршылашдыраг: **Низами**—бурада үч һеча вар, бунун гәлиби олан фәУлүн -дә дә үч һеча вардыр. Биринчи һеча **Ни** гыса ачыг һечадыр, тәф'иләнин дә биринчи һечасы **фә** гыса ачыгдыр; нкинчи һеча **за** узун ачыг һеча, тәф'иләнин дә икин- чи һечасы **У** узун ачыг һечадыр; үчүнчү һеча олан **ми** узун ачыг һеча тәф'иләнин **лүн** гапалы һечасына бәрабәрдир. Белә- ликлә, айдын көрүрүк ки, мисранын аһәнкчә бүтүн һечалары вәзнин тәләбләринә тамамилә уйғун кәлир. Белә тәһлил апар- саг, эйни вәзнййәти биз бурада Низаминин фарсча бейтиндә дә көрәрик. Артыг тәфсилата йол вермәйәрәк, Фүзулинин азәрбайчанча мисрасыны Низаминин фарсча мисрасы илә һе- чалар үзрә гаршылашдыраг:

Бил-лаһ-ки-нә-хош-де-миш-Ни-за-ми
Әс-ба-бе-со-хән-нә-ша-то-на-зәст

Айдын көрүнүр ки, бурада, дилләрин мүхтәлифлийинә бахмаяраг, мисраларда гыса һечалар гысаларла, узунлар я узунларла, я да онлара бәрабәр олан гапалы һечаларла гар- шы-гаршыя дуруб эйни вәзн вә эйни өлчүдәдир.

Истәр Фүзулинин, истәрсә Низаминин «Лейли вә Мәч- нун»унда һәр һансы мисра, бейт, парчаны алсаг, бу гайда илә һечалар вә я бөлүмләр үзрә гаршылашдырсаг, онларын вәзн эйнилийини көрәрик.

Инди Фүзулидән, Низами илә мүгайисәсиз, бир мисал алаг:

Мәктәбдә Бир нечә мәф'Улү	онунла ол мәләкмиса мәфАилүн	-ду һәмдәм -л гыз һәм фәУлүн

Мисраны бу чүр парчаламая «бөлмә» (тәгти'), һәр парчая исә «бөлүм» (мәгтә') дейилир. Бундан сонра биз бу истилаһ- ларын әрәбчәсини дейил, ялныз азәрбайчанчасыны ишләдә- чәйик.

Әкәр биз бу бейтин биринчи мисрасыны, юхарыда эт- дийимиз кими, һечалар үзрә тәф'илә илә гаршылашдырсаг, эйни юхарыдакы нәтичәни аларыг:

Мәк-тәб-дә-о-нун-ла-ол-ду-һәм-дәм
мәф'-У-лү-мә-фА-и-лүн-фә-У-лүн

Бурада вәзндә нөгсан йохдур. Дил өзүнү вәзнин гәлиби ичиндә нормал һисс эдир. Лакин икинчи мисрада гүсур вар:

Бир-не-чә-мә-ләк.-ми-са-л-гыз-һәм
мәф-'У-лү-мә-фА-и-лүн-фә-У-лүн

Бурая диггәт этсәк, көрәрик ки, мисранын икинчи һечасы олан **не** гыса ачыг һеча, вәзнин икинчи һечасы **'у** исә узун ачыг һечадыр. Демәк, бурада дилин үнсүрү илә вәзнин она мүгабил дуран үнсүрү аһәнк кәмиййәтинчә бәрабәр дейил. Бу һадисә көстәрир ки, һәлә Фүзули дөврүндә Азәрбайчан дили илә әруз вәзни там уйғунлашмамышдыр. Бу мисалда биз дили вәзн илә барышдырмаг үчүн гыса **не** һечасыны ше'ри охуяркән гәсдән гейри-тәбии оларат узун тәләффүз этмәлийик: **нее** (яхуд **не**) кими демәлийик. Белә этмәсәк, ше'рин вәзни позулачаг. Белә һадисәйә ше'р элминдә «узанма» (ималә) дейирләр.

Бу мисрада диггәти чәлб эдән икинчи бир һадисә дә вар, о да үчүнчү бөлүмдә **л** һәрфинин, саитсиз олдуғуна бахмаяраг, һеча тәшкил этмәси вә тәф'иләнин **фә** үнсүрүнә бәрабәрләшмәсидир. Бу һал тәләффүзүмүзлә язымыз арасында олан мүәййән зиддиййәтдән доғур. Бу ше'ри охуяркән биз **л** һәрфини истәр-истәмәз гыса бир саитлә тәләффүз эдирик, лакин языда бу саит (яхуд ярымсаит) язылмыр. Бу чүр язылмайыб, лакин охунан һечалара элмдә «кор һеча» дейилир. Одур ки, ше'р ичиндә белә һаллары нәзәрә алараг, вәзн позулмасын дейә, бу чүр самит һәрфләри кор һеча саити илә тәләффүз этмәк лазым кәлир. Буну мисраы бөлүмләрә, яхуд һечалара айыраркән дә гейд этмәлийик. О заман ше'рин вәзни илә дили тамамилә мүвафиг кәләчәк.

«Лейли вә Мәчнун» поэмасы вәзнинин бу арашдырдығымыз нөвү екунлашдырмаг мәгсәдилә бир мисал да кәтирәк.

Мәчнунә Бәһри-гә мәф'Улү Лейли де Мәчнун де	мүгабил ол- -мә етди дәр мәфАилүн -мә өвчи-һүс -мә мүлки-эш	ду Лейли -д сейли фәУлүн -нә бир маһ -гә бир шаһ

Бу бейтләрин дә тәфсилатилә изаһы енә юхарыда көрдүйүмүз нәтичәләри верәчәк. Беләликлә, поэманын бүтүн һекайә һиссәси бу вәзндә язылмышдыр. Лакин буну гейд этмәлийик ки, биз бурада мисраны вә онун вәзнини белә бөлүмләрә ялныз изаһат мәгсәди илә айырырыг. Ше'рин охунушу просесиндә исә бөлүмләр һисс олунмамалыдыр, бөлүмләр арасындакы фасиләчикләр бәлли эдилмәмәлидир.

Scanned with ACE Scanner

Инди «Лейли вә Мәчнун»ун гәзәлләр гисминә кечәк.

Инди «Лейли вә Мәчнун» поэмасында олан дәрин
Фүзулинин «Лейли вә Мәчнун» поэмасында олан дәрин
лириканын ән мүһүм һиссәсини ондакы чох инчә, дәйәрли,
көзәл гәзәлләр тәшкил эдир. Бунлар Фүзули «Лейли вә
Мәчнун«»уну бүтүн башга «Лейли вә Мәчнун» поэмаларын-
дан фәргләндирән руһ вә гәлб инчиләридир.

Фүзулинин «Лейли вә Мәчнун»унда ийирми ики гәзәл вар. Бунлар рәмәл, һәзәч, мүзаре вә мүчтәс бәһрләриндә вә бу бәһрләрин алты нөвүндә язылмышдыр.

Бу ийирми ики гәзәлин он үчү рәмәл бәһриндәдир.

Рәмәл бәһринин Азәрбайчан әрузунда доггуз нөвү вар. Биринчи нөвү «дөрдбөлүмлү бүтөв рәмәл» адланыр. Бу нөв дөрд дәфә фАилАтүн өлчүсүндәдир. Бу өлчүдә «Лейли вә Мәчнун»да доггуз гәзәл вардыр. Мисал:

Эй хош ол күнләр ки, мән һәмраз идим чананилә

Не'мәти-вәслин көрүб назын чәкәрдим чанилә

Буну бөлүмләрә айырсаг belә олачаг:

Эй хош ол күн	-ләр ки, мән һәм	-раз идим ча	нанилә
Не'мәти-вәс	-лин көрүб на	-зын чәкәрдим	чанилә
фАилАтүн	фАилАтүн	фАилАтүн	фАилүн

Көрүнүр ки, мисраны бөлмә просесиндә сөзләр—истәр көкләрлә шәкилчиләр, истәрсә көкләрин өзләри—вәзнин гәлибләринә мүтабиг олараг парчаланырлар. Лакин бүтүн парчалар мүәййән гурулуша маликдир. ФАилАтүн тәф'иләси дөрд һечадан ибарәтдир. Бунларын үчү—ачыг, бири—сонунчусу гапалыдыр. Анчаг белә ачыг-гапалылыг ше'рин бөлүмләринин вариантларындан ялныз бирисини әкс эдир. Бөлүмүн вәзни исә узун вә гыса һечаларла өлчүлүр. ФАилАтүн тәф'иләсиндә үч узун, бир гыса һеча вар. Өзү дә гыса һеча мәһз икинчи һечадыр. I, III вә IV һечалар исә узундур. Ше-
ирдә бу узун һечалар я ачыг узун, я да енә она бәрабәр олан
гапалы һеча олур.

Эй-хо-ш ол-күн...
ФА-и-лА-түн...

Бу бөлүмдә хош сөзүнүн парчаланмасы вәзнин тәләбинә кө-
рәдир: бу сөз парчаланмаса гыса һеча әмәлә кәлмәз. Бу вәзн-
дә бөлүмүн икинчи һечасы исә мүтләг гыса олмалы. Бурада
гыса һеча әмәлә кәлмәк үчүн дә ш һәрфи мүтләг үчүнчү һе-
чая кечмәлидир; ш-нин үчүнчү һечая кечмәси үчүн дә үчүн-

чү һеча мүтләг саит сәслә башланмалыдыр. Бу йол илә хош ол сөзләри бөлмә просесиндә хо шол шәклинә кирәрәк тәф'иләнин вәзн тәләбини өдәйир. Икинчи бөлүм:

ләр-ки-мән-һәм...
фА-и-лА-түн...

Бу бөлүмдә I, III вә IV һечалар гапалы олдуғу үчүн тәф'иләнин фА, лА, түн һечаларына бәрабәрдир. Икинчи һеча исә һәр ики тәрәфдә—һәм бөлүмдә, һәм тәф'иләдә—гысадыр.
Үчүнчү бөлүм:

ра-зи-дим-ча...

фА-и-лА-түн...

Бурада биринчи һечада а саитинин р илә бирликдә узаныб фА һечасына бәрабәр олмасы үчүн бу һечанын з һәрфи (яхуд сәси) бөлүмүн икинчи һечасына кечирилмәлидир. Икинчи һечада и-нин з илә бирләшмәси вәзни дәйишдирмир. III вә IV һечалардакы дим вә ча да тәф'иләнин лА вә түн үнсүрләринә вәзнчә бәрабәрдирләр.

Дөрдүнчү тәф'илә фАилүн-дүр, бунун мүгабили дә шеирдә «нанилә»дир. Тәф'иләнин тәләбинә көрә мисранын бу сон бөлкүсүнүн I вә III һечалары узун ачыг яхуд гапалы олмалы, II һеча исә гыса олмалыдыр. Буна көрә дә бу бөлүм «нан илә» дейил, «на-ни-лә» тәрзиндә тәләффүз эдилмәли: на—фА, ни—и, лә—лүн. Бурада белә бир суал гаршымыза чыха биләр ки, тәф'иләнин сон һечасы—лүн гапалыдыр, бу да узун һечая бәрабәр олур, бөлүмүн исә сон һечасы—лә ачыг гыса һечадыр. Демәк, бу ердә вәзн позулур. Гоюлушу доғру олан бу суалын чавабы беләдир: әруз вәзниндә олан шеирләрдә мисранын сон һечасы гапалы яхуд ачыг оларса вәзнчә нейтралдыр. Мисранын орта һечалары өн вә арха чәһәтләриндә олан һечаларын контролу (яхуд тә'сири) алтында вәзнин ганунларына табедирләр. Сон һечанын исә, өнүндән контролсуз олдуғу үчүн, вәзни чәрчивәләнмәйәрәк ачыг галыр, тәф'иләнин битмәси илә битир.

Бу тәһлилдән охучу ше'рин иншады (бәдии оху) үчүн, вәзнчә дүзкүн тәләффүзү үчүн дә нәтичә чыхармалыдыр. Ачыг көрүнүр ки, әруз вәзниндә мисра аһәнкчә бүтөвлүк тәшкил эдир. Онун, йә'ни мисранын сөзләри бир-биринә чаланараг охунмалыдыр. Сөзләр тәк-тәк мүстәгил шәкилдә тәләффүз эдилсә, мисранын вәзни позулар, шеир өз аһәнкини итирмиш олар.

«Лейли вә Мәчнун»ун бу өлчүдә, йә'ни рәмәл бәһринин нөвүндә язылмыш гәзәлләриндән бир мисал да алаг:

Scanned with ACE Scanner

Ян-ды-ча-ным	һич-ри-лə-вəс	-ли-рү-хи-я	-р ис-тə-рəм
Дəр-ди-мəн-ди-	фир-гə-тəм-дəр	-ма-ни-ди-да	-р ис-тə-рəм
фА-и-лА-түн	фА-и-лА-түн	фА-и-лА-түн	фА-и-лүн

Бу мисалда көрүрүк ки, дилимиздə, хүсусəн классик дилимиздə чох тəсадүф эдилəн тəркиблəрин **и** бағлайычысы шеирдə еринə көрə һəм узун, һəм дə гыса һечая бəрабəр олур. Биринчи мисранын үчүнчү бөлүмүндə олан **ли-** вə **ки-** тəркиб һечалары, икинчи мисранын биринчи бөлүмүндə **ди-** тəркиб һечасы тəф'илəнин **фА, лА, түн** узун һечаларына бəрабəр олдуғу һалда, икинчи мисранын үчүнчү бөлүмүндəки **ни-** тəркиб һечасы тəф'илəнин гыса **и** һечасына бəрабəрдир. Ше'рин бəдии гираəтиндə бу вəзиййəти нəзəрдə тутмаг лазымдыр.

Бу мисалда икинчи мисранын биринчи бөлүмүндə икинчи һечаны тəшкил эдəн **ди** гыса һечасынын үстүндə олан кичик «и»нин мə'насыны юхарыда **ли** мисалында изаһ этдик. Бу да онун кими бөлүмдə кор һечаны билдирир.

«Лейли вə Мəчнун» əсəриндəн тəһлил мəгсəдилə мисал алдығымыз бу ики гəзəлдəн башга едди гəзəл дə рəмəл бəһринин бу биринчи нөвү өлчүсүндə язылмышдыр. Онларын вəзнчə тəһлили үстүндə даянмаяраг ялныз биринчи мисраларыны гейд эдəк:

Эшг дəрди, эй муалич, габили-дəрман дейил.
Ашиг олдур ким, гылыр чанын фəда чананына.
Аһ ким, бир дəм фəлəк рə'йимчə дөвран этмəди.
Ачмады көнлүм фəлəк, та бағрымы ган этмəди.
Өйлə сəрмəстəм ки, идрак этмəзəм дүня нəдир.
Эй гылан шейда мəни, мəндəн бу истиғна нəдир.
Биз чаһан мə'мурəсин мə'нидə виран билмишиз.

Эйни вəздə язылмыш бу гəзəллəрин бурада топлу һалда көстəрилмəси онларын вəзнини даһа мөһкəм мəнимсəмəк үчүн дə файдалыдыр.

«Лейли вə Мəчнун»дакы гəзəллəрин дөрдү рəмəл бəһринин бешинчи нөвүндə язылмышдыр. Бу нөв үч фəилАтүн, бир фəилүн өлчүсүндəдир. Лакин эйни ше'рин вə я гəзəлин мисраларындан асылы олараг, бу өлчүнүн биринчи тəф'илəси бə'зəн фАилатүн шəклиндə дə ола билдийи кими, дөрдүнчү тəф'илəси дə бə'зəн **фə'лүн** шəклиндə ола билəр. Белəликлə, рəмəл бəһринин бу нөвү Азəрбайчан ше'риндə, о чүмлəдəн Фүзули гəзəллəриндə дөрд вариантда олур. Эйни гəзəлдə бу вариантлара тəсадүф этмəк мүмкүндүр.

Бунларын һəрəсинə «Лейли вə Мəчнун»дан бир мисал кəтирəк:

I вариант

фəилАтүн	фəилАтүн	фəилАтүн	фəилүн
Сəнə ашиг	-лийим изһа	-р эдəли ха	-р олубам
Нə бəладыр	ки, она бөй	-лə кирифта	-р олубам

Биз бу мисалы эйни гəзəлин мүхтəлиф ерлəриндəн алдыг, чүнки бу гəзəлин биринчи мисраы вəзн нөвүнүн, йə'ни бешинчи рəмəлин үчүнчү вариантындадыр.

II вариант:

фəилАтүн	фəилАтүн	фəилАтүн	фə'лүн
Фəлəк айыр	-ды мəни чөв	-рилə чана	-нымдан
Һəзəр этмəз	·ми əчəб на	-лəвү əфға	-нымдан

Бу мисалын биринчи мисраынын биринчи бөлүмүндə олан **а** сəсини, дилин тəбиəти хилафына олараг, вəзнин тəлəби үзрə лүзумундан артыг узатмаг лазым кəлир. Белə этмəсəк, гəзəлин вəзни позулар, йə'ни «фəлəк айыр» бөлүмүнүн вəзни фəилАтүн дейил, мəфАилүн олар. Белə гүсурун сəбəбини юхарыда «Бир нечə» сөзүнүн тəлəффүз гайдасы илə əлагəдар олараг изаһ этдик.

III вариант:

фАилАтүн	фəилАтүн	фəилАтүн	фəилүн
Яр рəһм эт	-ди мəкəр на	-лəвү əфға	-нимизə
Чан вериб дил	-бəрə миннəт	гоялым ча	-нимизə

Бу мисалда да вəзн вариантынын тəлəби үзрə гəзəлин биринчи вə сонунчу мисраларыны алдыг.

IV вариант:

ФАилАтүн	фəилАтүн	фəилАтүн	фə'лүн
Дилбəрин ча	-нə имиш гəс	-ди, Фүзули,	кəл ким...
Əшки бара	**-ны** мəкəр гыл	-ды əсəр ким,	накəһ

Бу мисаллар «Яр рəһм этди мəкəр налəвү əфғанимизə» мисраы илə башланан гəзəлин үчүнчү вə он үчүнчү мисраларыдыр.

Көрүндүйү кими мисаллар гəзəллəрдəн ардычыллыгла кəтирилмир. Бунун сəбəби одур ки, рəмəлин бешинчи нөвүнүн бу дөрд вəзн вариантынын һəр һансы бирисинин өлчүсүндə бүтүн бир гəзəлə тəсадүф эдилмир. Шеирдə, мисрадан асылы олараг, биринчи бөлүмүн илк һечасы бə'зəн узун яхуд гапа-

Scanned with ACE Scanner

лы, бә'зән дә гыса ачыг олур. Һәмчинин дөрдүнчү бөлүм бә'-зән үчһечалы, бә'зән икиһечалы олур. Бунунла да эйни әсәр ичиндә вәзн нөвүнүн вариантлары дәйишилир. Әкәр биз бү-түн мисралары эйни вариантда язылмыш бир әсәрә, ше'рә вә я гәзәлә раст кәлсәйдик, о заман о вәзн өлчүсүнү вариант дейил, нөв адландырардыг. Һалбуки, эйни гәзәл ичиндә бу дөрд вәзн вариантынын дөрдүнү дә тапмаг мүмкүндүр. Буна конкрет мисал олараг «Фәләк айырды мәни чөвр илә чана-нымдан» мисраы илә башланан гәзәлин мүхтәлиф мисраларыны ала биләрик.

I вариант:

Ода яндыр фәилАтүн	-маса кәр ше' фәилАтүн	-лә илә нөһ фәилАтүн	фәләки фәилүн

II вариант:

Сәми-пүнһан фәилАтүн	мәни өлдүр фәилАтүн	-дү, бу һәм бир фәилАтүн	гәм ким фә'лүн

III вариант:

Чан әкәр чых фАилАтүн	-са тәнимдән фәилАтүн	әсәри-меһ фәилАтүн	-ри илә фәилүн

IV вариант:

Эй Фүзули фАилАтүн	гәми-һичр и фәилАтүн	-лә пәришан фәилАтүн	-дыр һал фә'лүн

Мүмкүндүр ки, эйни гәзәлдә бу вариантларын дөрдү дә олмасын, лакин икиси-үчү мүтләг олур. Буна бахмаяраг биз бу вариантларын һамысыны бир нөв сайырыг, ону да биринчи вариант шәклиндә гейд эдирик.

Рәмәлдән сонра «Лейли вә Мәчнун» гәзәлләриндә ән чох ишләнән бәһр һәзәч бәһридир. Ийирми ики гәзәлдән еддиси һәзәч бәһриндә язылмышдыр. Һәзәч бәһринин Азәрбайчан әрузунда он нөвү вар. Бунун биринчи нөвү «дөрдбөлүмлү узун бүтөв һәзәч» адланыр. Бу, дөрд дәфә мәфАИлүн өлчүсүндәдир. Бу өлчүдә Фүзулинин «Лейли вә Мәчнун»унда алты гәзәл вар. Мисал:

мәфАИлүн Вәфа һәр ким Кими ким би	мәфАИлүн -сәдән ким, ис -вәфа дүня	мәфАИлүн -тәдим, ондан -да көрдүм би	мәфАИлүн чәфа көрдүм -вәфа көрдүм

Бу вәзн нөвүнүн тәф'иләләриндә дә, биринчи рәмәл тәф'иләсиндә олан кими, дөрд һечанын үчү узун, бири гысадыр. Лакин бунларын арасында фәрг вар: рәмәл тәф'иләсинин икинчи һечасы гыса иди (фАИлАтүн), һәзәч тәф'иләсиндә исә биринчи һеча гысадыр (мәфАИлүн). Бунунла да шеир вәзнинин аһәнки башга бир сәчиййә дашыйыр.

Һәзәч бәһринин биринчи нөвү өлчүсүндә икинчи мисалы даһа айдын көстәрмәк үчүн инди мисраы ялныз бөлүмләрә дейил, һәм дә һечалара айыраг:

Фә-за-йи-эш	-пи-чүн-көр-дүм	сә-ла-һи-әг	ли-дән-ду-рәм
Мә-ни-рүс-ва	кө-рүб-эй-б эт	-мә-эй-на-сиһ	ки-мә'-зу-рәм
мә-фА-И-лүн	мә-фА-И-лүн	мә-фА-И-лүн	мә-фА-И-лүн

Бурадан айдын көрүрүк ки, бүтүн бөлмәләрин биринчи һечасы гыса, икинчи, үчүнчү вә дөрдүнчү һечалары исә я узун, я да она бәрабәр олан гапалы һечалардыр.

Һәзәч бәһринин, бешинчи рәмәлдә олан кими, нөв вариантлары йохдур. Онун бүтүн нөвләри ардычыл вә сабит шәкилдәдир.

«Лейли вә Мәчнун»да, бурада мисал кәтирдийиниз ики гәзәлдән башга, дөрдбөлүмлү узун бүтөв һәзәч өлчүсүндә язылмыш дөрд гәзәл дә вар. Онларын илк мисралары ашағыдакылардан ибарәтдир:

Нечүн ол шәм'кафур үзрә күлкүн мүшкбар этмәз.
Хәялилә тәсәллидир, көнүл мейли-висал этмәз.
Нә дилбәр ким дәмадәм ашигә әрзи-чәмал этмәз.
Бу аләм ким, көнүл, гейдин чәкәрсән, меһнәтү гәмдир.

«Лейли вә Мәчнун» гәзәлләриндән бири һәзәч бәһринин алтынчы нөвүндә язылмышдыр. Бу нөв мәф'Ули мәфАИлү мәфАИлү фәУлүн өлчүсүндә фәал вә ойнаг бир вәзндир. Бәлкә дә онун бу ойнаглығындандыр ки, поеманын фачиәли руһуна мүвафиг олмадығындан, бөйүк шаир «Лейли вә Мәчнун»да бу өлчүдә ялныз бир гәзәл язмышдыр. О да будур:

Чан вермә Эшг афә мәф'Улү	гәми-эшгә -ти чан олду мәфАИлү	ки, эшг афә -ғу мәшһури- мәфАИлү	-ти-чандыр чаһандыр фәУлүн

Икинчи мисалы ялныз бөлүмләр үзрә дейил, һечалар үзрә дә кәтирсәк, бу вәзн нөвүнүн гурулушуну даһа айдын көрәрик:

Эшг-ич-рә	ә-за-б ол-ду	-ғун-он-дан би	-ли-рәм-ким,
Һәр-ким-сә	ки-а-шиг-ди	-ри-ши-а-һү	фә-ған-дыр

Scanned with ACE Scanner

Бурада биз, вәзнин тәләбинә табе олараг, биринчи мисрада **әзаб** вә **ол** сөзләрини, икинчи мисрада **дир** вә **иши** сөзләрини парчалайыб бир-биринә илишдирдик. Бу она көрәдир ки, **әзаб** сөзүндә олан **а** сәсини узатмаг үчүн онун саминини, йә'ни **б** сәсини өнүндә дуран **ол** һечасилә бирләшдирмәк лазым кәлир. Әкәр биз бу **а**-ны айрыб узатмасаг, бөлүмү гыса **а** илә «әзаб олду» кими охусаг, онун вәзни мәфАИлү дейил, фәилАтүн оларды, ше'рин аһәнк өлчүсү тамамилә позуларды. Һәмчинин икинчи мисрада **дир** сөзүндән **р** сәсини икинчи бөлүмдән үчүнчү бөлүмә кечирмәсәк икинчи бөлүмүн тәф'иләси мәфАИлү дейил, мәфАИлүн оларды вә вәзнә хәләл кәләрди, икинчи бөлүмүн сону илә үчүнчү бөлүмүн әввәли бу вәзн нөвүнүн тәләб етдийи кими бирләшмәзди. Бу һадисә бир даһа бизә көстәрир ки, ше'рин охунушунда (хүсусән бәдии охуда) охучу мисраын сөзләрини нәсрдә олан кими өз фонетик һүдудунда даяндырмамалы, әсәрин вәзни илә һесаблашараг, онлары бир-бирилә бирләшдириб мисраын екпарә, бүтөв аһәнкини яратмалыдыр.

Бурая гәдәр көрдүк ки, Фүзулинин «Лейли вә Мәчнун»унда олан ийирми ики гәзәлин он үчү рәмәл, еддиси һәзәч бәһриндә язылмышдыр. Галан ики гәзәлин исә бири мүзаре бәһринин биринчи нөвүндә, бири мүчтәс бәһринин икинчи нөвүндә язылмышдыр.

Мүзаре бәһринин биринчи нөвү мәф'Улу фАилАтү мәфАИлү фАилүн өлчүсүндәдир. «Лейли вә Мәчнун»да: «Я рәб, бәлайи-эшг илә гыл ашина мәни» мисраы илә башланан мәшһур гәзәл бу өлчүдә ярадылмышдыр.

Я рәб, бә	-лайи-эшг и	-лә гыл аши	-на мәни
Бир дәм бә	-лайи эшги	-дән этмә чү	-да мәни
мәф'Улү	фАилАтү	мәфАИлү	фАилүн

Тәф'иләләрлә бөлүмләрин бу өлчүдә вәзнчә уйғунлуғуну даһа айдын көрмәк үчүн бу гәзәлдән енә бир бейт алыб һечалара айыраг:

Аз-эй-лә			
Йә'-ни-ки	мә-и-на-йә	ти-ни-әһ-ли	дәр-ди-дән
мәф-У-лү	чох-бә-ла-лә	рә-гыл-а-ши	на-мә-ни
	фА-и-лА-тү	мә-фА-И-лү	фА-и-лүн

Бу тәһлилә диггәт этсәк, тәф'иләләрин мүхтәлифлийинә бахмаяраг, шеирлә вәзнин һеча типләринин бир-биринә уйғунлуғуну айдын көрәрик, йә'ни тәф'иләләрин узун һечалары мүгабилиндә бөлүмләрдә узун яхуд гапалы һечалар, гыса һе-

чалары мүгабилиндә гыса һечалар дураpаг, гәзәлин мүзаре вәзнини тә'мин эдир.

Поэманын ийирми икинчи гәзәли мүчтәс бәһринин икинчи нөвүндә язылмышдыр. Йә'ни мәфАилүн фәилАтүн мәфАилүн фәилүн өлчүсүндәдир. Бунун сон тәф'иләси бә'зән фә'лүн шәклиндә дә олдуғу үчүн, бу нөвдә язылан ше'рин вәзн нөвү ики вариантда олур, йә'ни бунда мисраның сон бөлүмү бә'зән үчһечалы, бә'зән икиһечалы олур. Лакин бунунла вәзнин нөвү дәйишилмир. Мә'лум олдуғу кими, әруз вәзниндә мисралардакы һечаларын сайынын бәрабәрлийи шәрт дейил. Бурада шәрт ачыг, гапалы вә узун, гыса һечаларын мүәййән тәртибдә бир-бирини изләмәсидир. Бу вәзн нөвүндә сон бөлүм ше'рин, я гәзәлин бүтүн мисраларында ялныз ики һечадан яхуд ялныз үч һечадан ибарәт ола биләр. Фәрги йохдур—ше'рин вәзни мүчтәс бәһринин икинчи нөвү олачаг. Лакин беле һаллар, йә'ни бу өлчүдә язылмыш ше'рин бүтүн мисраларында сон бөлүмүн ялныз икиһечалы яхуд ялныз үчһечалы олмасы чох сейрәк олур. «Лейли вә Мәчнун»дакы бу гәзәли нәзәрдән кечирсәк бүтүн мисраларында сон бөлүмүн икиһечалы, бир мисраында исә үчһечалы олдуғуну көрәрик.

Бу гәзәлдән бир бейт мисал алыб вәзнини көстәрәк:

Хилафи-рә'-	йим илә, эй	фәләк, мәда	р этдин
Мәни күл ис	тәр икән мүб	тәлайи ха-	р этдин
мәфАилүн	фәилАтүн	мәфАилүн	фә'лүн

Бурада сон бөлүмүн икиһечалы олдуғу айдын олур. Гәзәлин, бир мисрадан башга, бүтүн мисралары беләдир. Үчһечалы мисра ашағыдакындан ибарәтдир.

Үмиди ва	-р идим әввәл	ки, бир нәша	-ти көрүм
мәфАилүн	фәаилАтүн	мәфАилүн	фәилүн

Бу мисалларда «-р этдин (ретдин)» вә «-р идим (ридим)» сөзләринин гейри-ади язылышы һаггында изаһат вермәйи артыг билирик. Чүнки бу һагда юхарыда данышмышыг. Бу гәзәлдән һеча бөлмәси илә дә мисал кәтирмәйи артыг билирик. Чүнки бунун да нүмунәләри илә әрәлидә таныш олмушуг.

Фүзулинин «Лейли вә Мәчнун» поэмасында әсас һекайәдән вә бу ийирми ики гәзәлдән башга енә дә сәккиз мәнзум парча вар. Бунларын икиси **мүрәббәләрдир**. Бу мүрәббәләрин бири рәмәл бәһринин биринчи нөвүндә, бири һәзәч бәһринин биринчи нөвүндә язылмышдыр. Рәмәл бәһриндә олан мүрәббәдән бир бәнд **мисал кәтирәк**:

Scanned with ACE Scanner

Гейр илә һәр	-дәм нәдир сей	-ри күлүста	-н етдийин
Бәзм уруб, хәл	-вәт гылыб, йүз	лүтфү әһса	-н етдийин
фАилАтүн	фАилАтүн	фАилАтүн	фАилүн
Әһди бүня	-дын мүрүввәт	-дирми вира	-н етдийин
һаны, ей за	-лим, бизимлә	-әһдү пейма	-н етдийин

һәзәч бәһриндә олан мүрәббәдән дә бир бәнд алаг:

Кирибан ол	-ду рүсвалыг	әлилә ча	к, дамән һәм
Мәнә рүсва	-лығымда дүс	тлар тә'н ет	-ди, дүшмән һәм
мәфАИлүн	мәфАИлүн	мәфАИлүн	мәфАИлүн
Рәһи-ешг ич	-рә чан гылдым	кирифтари-	бәла, тән һәм
Бу етмәзми	ки, бир дәрд ар	-тырырсан дәр	-димә сән һәм?!

Бурада бу ики вәзн өлчүсүнүн кейфиййәтчә фәргини еңә гейд едәк: рәмәл—фАилАтүн, һәзәч—мәфАИлүн, һәр ики нөв тәф'иләдә дөрд һечa вар, һәр икисиндә дә һечаларын икиси узун ачыг, бири гыса ачыг, бири гапалыдыр. Лакин, буна бахмајараг, бу тәф'иләләр вәзнчә мүхтәлиф сәчиййә дашыйыр. Бунун сәбәби ялныз онлардакы һеча нөвләринин тәртибиндәдир: «фАилАтүн»дә биринчи һеча узун, «мәфАИлүн»дә биринчи һеча гысадыр, һабелә, «фАилАтүн»дә икинчи һеча гыса, «мәфАИлүн»дә икинчи һеча узундур. Тәф'иләдә һеча типләринин бу тәрздә сыраланмасы кәмиййәтчә бир олан бу ики вәзн нөвүнүн кейфиййәтини мүхтәлифләшдирир. Бу өлчүләрдә язылан мәнзум әсәрләри, бурада исә Фүзули гәзәлләрини бәдии вә дүзкүн охумаг үчүн бу чәһәти мүтләг нәзәрә алмаг лазым кәлир.

«Лейли вә Мәчнун» поемасында ики мүначат да вар. Бунларын икиси дә юхарыда көрдүйүмүз мүзаре бәһринин биринчи нөвүндә язылмышдыр.

«Лейли вә Мәчнун»да бир гәсидә дә вар. Үчдилли (әрәбчә, фарсча, азәрбайчанча) бир мәнзумә олан бу әсәр, нәдәнсә шаирин 1949-чу илдә Бакыда II чилддә нәшр едилмиш «Лейли вә Мәчнун»уна дахил едилмәмишдир. Беш бейти әрәбчә, едди бейти фарсча, едди бейти азәрбайчанча олан бу әсәр дә мүзаре бәһринин биринчи нөвүндәдир. Гәсидәнин азәрбайчанча һиссәсинин илк мисраы беләдир:

Ей афи	-таби-зати	-нә һәр зәррә	бир нәби
мәф'Улү	фАилАтү	мәфАИлү	фАилүн

«Лейли вә Мәчнун» поемасынын башланғычында үч рүбаи дә вар. Онларын да вәзнини изаһ едәк.

Яхын Шәрг поэтикасында мә'лумдур ки, ше'рин рүбаи шәклинин вәзни мәншә е'тибарилә әруз вәзни системинә дахил дейилдир. Әрузун бир вәзн системи кими вәтәни VIII әсрин Әрәбистаны сайылырса, рүбаинин спесифик бир шеир шәкли вә вәзни кими вәтәни IX әсрин Иранындыр. Лакин рүбаи шәкилчә тамамилә мүстәгил бир шеир нөвү тәшкил етдийиндән, вәзнинин техники гурулушу е'тибарилә исә һәзәч бәһринин бә'зи нөвләринә чох яхын олдуғундан биз ону, шәрти олараг, «рүбаи бәһри» ады илә Азәрбайчан әрузу системинә дахил едирик.

Азәрбайчан классик әдәбийятында рүбаи язмамыш шаиримиз аздыр. Фүзулинин һәм азәрбайчанча, һәм фарсча, һәм әрәбчә рүбаиләри мәшһурдур.

Яхын Шәрг ше'риндә рүбаинин үмумиййәтлә ийирми дөрд вәзн нөвү вар. Азәрбайчан әдәбийятында, о чүмләдән Фүзули ярадычылығында бунларын алты нөвү тәтбиг едилмишдир. «Лейли вә Мәчнун» поэмасында олан үч рүбаинин мисраларында биз бу вәзн нөвләринин бешини көрүрүк. Һәр рүбаинин айрылыгда мүстәгил бир әсәр олдуғуну юхарыда гейд етдик. Беләки, өз мөвзууну дөрд мисрада ифадә едиб битирмәлидир. Рүбаинин вәзнинә кәлинчә онун һәр дөрд мисраы ейни вәзн өлчүсүндә дә, рүбаи вәзнинин мүхтәлиф нөвләриндә дә язылабиләр. Лакин рүбаи вәзнинин нөвләри арасында фәрг аздыр; охучу бу фәрги һеч дуймая биләр. Фүзулинин «Лейли вә Мәчнун»ундакы рүбаиләрдән алынан ашағыдакы мисалларда буну көрмәк асандыр.

Азәрбайчан рүбаисинин биринчи вәзн нөвү мәф'Улү мәфАилүн мәфАИлү фәул өлчүсүндәдир. Бу өлчүдә «Лейли вә Мәчнун» рүбаиләриндә ялныз ики мисра вар, икиси дә икинчи рүбаидәдир, онун биринчи вә дөрдүнчү мисралары беләдир:

Тутсам тә	-ләби-һәги	-гәтә раһи-	мәчаз
мәф'Улү	мәфАилүн	мәфАИлү	фәУл
Мәчнун ди	-ли илә ет	-сәм изһари-	нияз.

Һәмин рүбаинин үчүнчү вә дөрдүнчү мисралары рүбаи вәзнинин үчүнчү нөвүндә язылмышдыр. Бу нөв мәф'Улү мәфАилүн мәфАИлүн фа' өлчүсүндәдир.

Әфсанә	бәһанәси	-лә әрз етсәм	раз,
мәф'Улү	мәфАилүн	мәфАИлүн	фа'
Лейли сә	-бәбилә вәс	-лин етсәм а	-ғаз

Scanned with ACE Scanner

«Лейли вә Мәчнун»дакы үчүнчү рүбаинин дә биринчи, үчүнчү вә дөрдүнчү мисралары бу өлчүдәдир. Икинчи мисраы исә дөрдүнчү нөв өлчүсүндә язылмышдыр.

Игбалы мәф'Улу	-мы төвфиг и мәфАИлу	-лә фируз эй мәфАИлүн	-лә фа'

Биринчи рүбаинин исә биринчи, икинчи вә үчүнчү мисралары рүбаи вәзнинин бешинчи нөвүндә язылмышдыр. Бу нөв мәф'Улү мәфАилүн мәфАИл фәул өлчүсүндәдир:

Эй нәш'ә Эшгилә мәф'Улу Лейли сә	-ти-һүсни-эш бинайи-көв мәфАилүн -ри зүлфүнү	-гә тә'сир -нү тә'мир мәфАИл кирәһкир	гылан гылан фәул гылан.

Бу рүбаинин дөрдүнчү мисраы исә рүбаи вәзнинин алтынчы нөвү өлчүсүндә язылмыш:

Мәчнуни- мәф'Улу	һәзин бойну мәфАИлу	-нә зәнчир мәфАИл	гылан фәул

Бунунла биз Фүзулинин «Лейли вә Мәчнун» поэмасында шаирин истифадә этдийи бүтүн вәзн нөвләрини көстәрмиш олуруг. Бурая гәдәр языланлары хүләсә эдәк.

Фүзулинин «Лейли вә Мәчнун» поэмасы әсас һекайә һиссәси үзрә Низами, Хосров Дәһләви, Әбдүррәһман Чами, Әлишир Нәваи «Лейли вә Мәчнун»ларынын вәзниндә, йә'ни һәзәч бәһринин мәф'Улү мәфАилүн фәУлун нөвүндә язылмышдыр. Лакин Фүзули өз поэмасында мүхтәлиф жанрларда әлавә этдийи ийирми ики гәзәл, ики мүрәббә, ики минаҹат, бир гәсидә, үч рүбаидән ибарәт отуз әсәрдә рәмәл, һәзәч, мүзаре, мүчтәс вә рүбаи бәһрләриндә енә едди нөв вәзн ишләтмишдир. Демәк, Фүзулинин «Лейли вә Мәчнун» поэмасы рүбаиләрин бурадакы беш вәзн нөвүнү бир нөв кими гәбул этсәк әруз вәзнинин сәккиз нөвүндә ярадылмышдыр. Бу да өлмәз поэманын эйни заманда бир драматик әсәр кими бәдии гиймәтини артыран ҹәһәтләрдән биридир.

M. Фүзулинин «Мейвәләрин сөһбәти» әсәринин тәдрисинә аид тәчрүбә мүбадиләси мәгсәдилә ики мүәллимин эйни мөвзуда язылмыш мәгаләсини дәрч эдирик.

М. Ә. ӘСКӘРОВ
Бакыдакы 101 нөмрәли мәктәбин
дил-әдәбийят мүәллими.

М. ФҮЗУЛИНИН «МЕЙВӘЛӘРИН СӨҺБӘТИ» ӘСӘРИНИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Фүзулинин лирик шеирләри һәссас үрәкләрин нәғмәләридирсә, онун зәнкин мәзмунлу поэмалары әсас мәнбәи һәят олан чошғун илһамынын тәбии чешмәләридир. Шаирин һәм кичик шеирләри, һәм дә бүтүн поэмалары көзгамашдырычы вә һейранэдичи бир әзәмәтлә долудур. Онун әң кичик шеирләри дә поэма гәдәр вүс'әтә маликдир. Одур ки, эһтирраслы нәғмәкарын әсәрләри бу гәдәр парлаг, бу гәдәр аловлу, бу гәдәр әзәмәтлидир... Һәмин әсәрләрин мәзмуну вә идеясы исә яз сәһәрләринин фәҹриндәки боялар гәдәр чазибәдар вә рәнкарәнкдир...

Шаирин ярадычылығында кәнчлийин тәрбийәсинә һәср олунмуш парчалар, әсәрләр хүсуси бир ер тутур. Фүзули айры-айры рүбаиләрдән, оғлуна һәср этдийи гәсидәдән, әхлаг мөвзууна һәср олунмуш бейт вә гит'әләрдән башламыш, «Сөһбәтүл-әсмар» («Мейвәләрин сөһбәти»), «Лейли вә Мәчнун» поэмаларына гәдәр кәнчлийин әхлаги мәсәләләринә бөйүк эһтирасла тохунмуш вә заманәсинин фөвгүндә дуран бир мүтәфәккир шаир кими бу барәдә һакимәнә фикирләр сөйләмишдир.

Scanned with ACE Scanner

Фүзули әмәйи һәр шейдән әввәл кәнчлик үчүн сәадәт кими гәләмә вермиш, ону зәһмәт вә әмәкдән горхмамаға, халга файда вермәйә чағырмышдыр. Шаир бир гит'әсиндә хачәнин симасында бүтүн аталара (валидейнләрә) мүрачиәт едәрәк, өз балаларыны зәһмәтә алышдырмаға, онлара әсас инсани кейфиййәтләрдән бири олан әмәйә мейли ашыламаға чағырмышдыр:

Эй хачә, кәр гулундан оғуллуг мурад исә,
Шәфгәт көзилә бах она даим оғул кими!
Вәр оғлуна диләрсән ола саһиби-әдәб,
Әлбәттә, эйлә зилләтә мө'тад гул кими!..

Шаир чох яхшы дәрк эдирди ки, әмәкдән гачан, әмәйә хор бахан «өвладлар» нәтичәдә чәмиййәтин түфейли үнсүрләриндән олачаг, мүхтәлиф әйри йоллара дүшәчәкләр. Мәһз буна көрә дә, шаир кәнчлийә дүз йолла кетмәйи, әдәбли вә тәрбийәли олмағы, чәмиййәтдә «сәрбүләнд» яшамағы, әйриликдән гачмағы дөнә-дөнә мәсләһәт көрмүшдүр:

Доғрулуг илә истә үлүвви-мәгам ким,
Кәлдикчә һалына верә дөври-фәләк рәвач!
Доғрулуғилә һәрфләрә сәдрдир әлиф,
Яй һәрфини аяға бурахмышдыр э'вичач!
Доғрулар илә кәз ки, сәни сәрбүләнд эдә,
Әкриләр илә эйләмә, әлбәттә, имтизач!
Я ихтилаты илә сәрир олду пайимал,
Башда мәгам тутду әлиф нүсрәтилә тач.

Фүзули кәнчлийи һәмишә севмиш, онун чәмиййәтин кәләчәйи үчүн әһәмиййәтини көстәрмиш, ону «чан чөвһәри», валидейнин «шәрәфи» адландырмышдыр:

Фәрзәндсиз адәми тәләфдир,
Баги эдән адәми хәләфдир.
Нәсл илә олур бәгайи-инсан,
Нәзми-бәсәрү низами-дөвран.
Чан чөвһәринә бәдәлдир өвлад,
Өвлад гоян, гояр һәмин ад.
Хош ол ки, хәләфдән ола хошдил,
Дүняда бир оғлу ола габил!..

Шаир белә габил өвладлары чәсарәтә, һүнәр көстәрмәйә, өз файдалы вә сәмәрәли фәалиййәти илә башгаларындан фәрглә нмәйә сәсләйирди. О, севимли оғлу Фәзлийә мүрачиәсәләләрә бир даһа тохунмушдур. Шаир аллегорик тәрздә язтәң сөйләдийи отуз едди бейтлик гәсидәсиндә дә бу мүһүм мәдығы бу гәсидәсиндә зәманәни бустана, атаны ағача (мейвә етишдирән ағача) ,оғлу исә етишмиш мейвәйә бәнзәдир:

Дәр аләме-һәгигәт әкәр ник бенгири,
Мейвә тои, дорәхт мәнәм, дәһр бостан...[1]

Фүзули һәдди-булуға чатмыш оғлуну етишмиш мейвәйә бәнзәдәрәк, сәрбәстлийә, мүстәгиллийә, һүнәр ардынча ганадланмаға чағырыр:

Һәмраһийо мәно то гоча мирәсәнд беһәм?
Мән пире-состров, то чаване-сәбокэнан!
Аләм кирифтәнист морадe-то һәмчо тиғ,
Дәр пәрдәйе-гелаф чера мандәйи неһан?[2]

Тәглидчилийә, тәнбәллийә, эталәтә дүшмән олан Фүзули кәнч оғлунун симасында бүтүн кәнчлийи ирәлийә, енилийә, тапданмыш йолларла кетмәмәйә чағырырды. Тәсадүфи дейилдир ки, шаир «Риндү Заһид» әсәриндә Риндин (бир кәнчин) симасында һәр чүр тәглидчилийә гаршы чыхырды.

Үмумиййәтлә, гейд этмәлийик ки, кәнчликлә әлагәдар олан ән йүксәк, ән мүгәддәс арзулар, нәчиб һиссләр, али дуйғулар Фүзули поэзиясындан гырмызы бир хәтлә кечир. Әбәди һәят рәмзи олан кәнчлик шаирин илк гәләм тәчрүбәләриндән (бир сыра лирик шеирләри вә «Бәнкү Бадә» әсәри) башламыш сон әсәрләринә гәдәр тәсвир вә тәрәннүм олунмушдур. Бу әсәрләр ичәрисиндә шаирин «Сөһбәтүл-әсмар» («Мейвәләрин сөһбәти») адлы аллегорик поэмасы хүсуси бир ер тутур. Фүзулинин бу поэмасы әсасән ушаглар үчүн язылмышдыр. Фүзулинин «Мейвәләрин сөһбәти» әсәри VII вә VIII синифләрдә тәдрис олунур. VII синифдә бу әсәрин тәдриси үчүн 4 саат, VIII синифдә исә 2 саат (хүласәдә вермәк үчүн) вахт айрылмышдыр. Мән һәмин әсәрин тәдриси үчүн айрылмыш сааты ашағыдакы шәкилдә планлашдырыр вә тә'лимә башлайырам:

I-чи дәрсдә: 1. Мүәллимин гыса кириш мүсаһибәси; 2. Фүзулинин «Мейвәләрин сөһбәти» әсәринин характерик ерләриндән мүәллимин ифадәли гираәти; мүәллимин тәләффүзүн мүхтәлиф спесифик васитәләриндән кениш истифадәси; 3. Әсәрин вәзни һаггында гыса мә'лумат; 4. Эвә тапшырыг: әсәрин ифадәли гираәтини өйрәнмәк, поэмадакы мәнзәрә һиссәсини әзбәрләмәк! Охунмуш парчанын чәтин сөзләрини лүғәтчә дәфтәринә гейд этмәк!

---

[1] Тәрчүмәси: «Һәгигәт аләминә әкәр яхшы нәзәр салсан, мейвә сәнсән, ағач мәнәм, зәманә бағдыр».

[2] Тәрчүмәси: «Мәнимлә сәнин йолдашлығын һарая гәдәр давам эдә биләр? Мән чох явашеришли бир гоча, сән чәлдлик эдән чавансан! Сәнин арзун гылынч кими аләми тутмагдыр. Бәс, гын пәрдәсиндә нә үчүн кизли галмысан?».

Scanned with ACE Scanner

2-чи дәрсдә: 1. Әсәрин мәзмуну вә планы үзәриндә иш, планын тәртиби үчүн дәрсин үч мәрһәләсиндән истифадә вә мүхтәлиф нөвләр үзрә план тәртиби; 3. Поэманын мәзмуну үзәриндә ишин баша чатдырылмасы; 4. Эвә тапшырыг. Әсәрин мәзмунуну өйрәнмәк! Орада ишләнмиш чәтин сөзләри ядда сахламаға чалышмаг. Әсәрин планыны хүсуси дәфтәрчәйә гейд этмәк.

3-чү дәрсдә: 1. Әсәрин компонентли план әсасында тәһлили; 2. Шакирдләрә әсәрин жанры вә аллегорија һаггында гыса мә'луматын верилмәси; 3. Поэмадакы әсас сурәтләрин характеристикасы вә әсас характеристикаларын тәртиби үзәриндә иш. 4. Поэмадакы әсас мәалын айдынлашдырылмасы; 5. Эвә тапшырыг. Әсәрин әсас идеясыны, башлыҹа сурәтләрин характеристикасыны вә жанрыны өйрәнмәк!

4-чү дәрсдә: 1. Поэманын әсас бәдии хүсусиййәтләри; 2. Поэмада пейзаж, портрет; 3. Әсәрдә бәдии тәсвир васитәләри (тәшбиһләр, бәдии тә'йинләр, мүбалиғәләр вә с.) вә шәхсләндирмә; 4. Әсәрин бәдии дили: диалоглар; диалог васитәли вә васитәсиз характеристиканын тәртиби үчүн әсас васитәләрдән бири кими; 5. Шаирин лексикасы һаггында гыса мә'лумат; 6. Эвә тапшырыг: поэманын бәдии хүсусиййәтләрини өйрәнмәк, әсәрдән мараглы диалоглар вә бәдии тәсвир васитәләрини хүсуси бир дәфтәрә көчүрмәк! Нөвбәти язы ишинә һазырлашмаг мәгсәдилә характеристикаларын тәртиби үзәриндә ишләмәк!

☆

Мә'лумдур ки, һәр һансы тәмсил, лирик шеир (маһны) аллегорик әсәр үзәриндә синифдә ишләмәклә, онун мәзмунуну вә идеясыны шакирдләрә мәнимсәтмәк даһа мәгсәдәуйғун олур. Һәлә вахтилә бөйүк рус педагогу К. Д. Ушински көстәрмишдир ки, ушаглара бөйүк зәһмәт вермәмәк үчүн тәмсили синифдән хариҹ дейил, демәк олар ки, синифдә дәрс вахты өйрәтмәк лазымдыр; чүнки һәмин әзбәрләтдирилмиш шеир (мә'насыны дәриндән дәрк этмәдән) ушагларда эстетик тә'сири өлдүрүр. Мүәллимин рәһбәрлийи алтында ше'рин тәдриси исә даһа тез баша кәлир.

Тәҹрүбә көстәрир ки, доғрудан да, шеирләри синифдә даһа яхшы өйрәтмәк вә тәдрис этмәк олур. Бу, ушаглары ше'рин анҹаг һәрфи мә'насыны өйрәнмәкдән хилас эдир.

Фүзулинин «Мейвәләрин сөһбәти» әсәрини тәдрис эдәркән дә юхарыдакы ҹәһәтләри гисмән нәзәрә алмаг лазымдыр. Чүнки бу аллегорик әсәр анҹаг мүәллимин яхындан көмәйи вә яхшы изаһаты нәтиҹәсиндә дәриндән тәдрис олуна биләр.

Мән кириш мүсаһибәсини гыса кириш сөһбәти илә башлаяраг, шакирдләрә Фүзулинин «Мейвәләрин сөһбәти» поэмасы барәсиндә мә'лумат верирәм. Кириш сөһбәтиндә гейд эдирәм ки, Фүзули Азәрбайҹан халгынын даһи шаирләриндәндир. Шаирин әсәрләри дөрд йүз илдән артыгдыр ки, доғма вәтәниндә, о ҹүмләдән Яхын Шәргдә мәшһурлашмыш, бүтүн дүнядa шөһрәтләнмишдир. Биз V синифдә шаирин «Шикайәтнамә» әсәри илә таныш олмушуг. Фүзули һәмин әсәриндә өз дөврүнүн иҹтимаи гурулушуну, заманәсиндәки һагсызлыглары, хариҹи ишғалчылары бөйүк ҹәсарәтлә тәнгид вә ифша этдийини өйрәнмишик.

VII синифдә исә шаирин «Мейвәләрин сөһбәти» адлы аллегорик поэмасыны өйрәнәҹәйик. Ушаглар үчүн язылмыш бу поэманын мәркәзиндә әхлаг мәсәләләри дурур. Шаир кәнҹ нәсли тәвазө'карлыға, садәлийә, коллективлә гайнайыб-гарышмаға, коллективин бир үзвү олмаға чағырыр. Шаир әсәрдә худбинлийи, ловғалығы, мәғрурлуғу писләйир. Охуҹулары инсани кейфиййәтләр кәсб этмәйә сәсләйир.

Гыса кириш сөһбәти илә әлагәдар олараг, шакирдләри әсәрдәки башлыҹа сурәтләрлә дә өтәри шәкилдә таныш эдирәм. Сонра исә мүәллимин ифадәли вә нүмунәви гираәтинә кечирәм. Гираәт заманы ше'рин вәзнини дә изаһ эдирәм. Чүнки вәзн шеирдә бир ифадә формасы олмаг э'тибарилә шакирдләрин дүзкүн вә сәлис гираәтинә чох тә'сир көстәрир.

Нүмунәви гираәт заманы шакирдләрин диггәтини шеирдә олан әсас мәнтиги вурғулара, бәдии суал вә нидалара, инверсиялара (ер дәйишмәләрә), айры-айры сөз вә мисралар арасындакы фасиләләрә, сөзләрин дүзкүн тәләффүзүнә, әруз вәзнинә мәхсус аһәнкин көзләнилмәсинә ҹәлб эдирәм. Шакирдләрә изаһ эдирәм ки, «Мейвәләрин сөһбәти» поэмасы әруз вәзниндә—һәзәҹ бәһринин «мәф'улү мәфаилүн мәфаил» модели әсасында язылмышдыр. Мәсәлән:

мәф'улү	мәфаилүн	мәфаил
Чүн нәшвү Чак этди Нәркиз ки, Бир бахмаг	нүма тапыб нәбат пи көз ачды ба илән өзүн	чәмәнләр, рәһәнләр. ға кирди, итирди...

Бурада ери кәлмишкән, бәдии гираәт барәсиндә бир неҹә кәлмә гейд этмәк истәйирик. Һәр һансы бәдии әсәрин тәдрисиндә, хүсусилә, классик әдәбиййатымыздан верилмиш нү-

Scanned with ACE Scanner

мунәләри өйрәдәркән, дүзкүн, сәлис, ифадәли гираәтин әһәмиййәти бөйүкдүр. Мә'лумдур ки, әруз вәзниндә язылмыш шеирләрин тәдрисиндә һәмишә мүәййән чәтинликләр өзүнү көстәрир. Фүзулинин «Мейвәләрин сөһбәти» әсәринин дә ифадәли гираәти VII вә VIII синиф шакирдләри үчүн мүәййән дәрәчәдә чәтинликләр төрәдир. Мүәллим әсәрин ифадәли гираәти вә тәдрисинә даһа чох әмәк сәрф этмәли олур. Буна көрә дә, мән һәмин әсәрин ифадәли гираәтинә хүсуси фикир верирәм.

Һәлә вахтилә бөйүк рус язычысы Н. В. Гогол чох ериндә демишдир ки, анчаг маһарәтли оху шаирләр һаггында доғру анлайыш верә биләр... Шүбһәсиз, белә гираәт, сә'й вә әмәк, узун вәрдиш тәләб эдир. Н. В. Гогол чох һаглы олараг гейд эдир ки, «Лирик бир әсәри ләягәтлә охумағы бачармаг һеч дә асан иш дейил; бунун үчүн әсәри хейли вахт өйрәнмәк лазымдыр; бәдии әсәри охуянда да шаирин гәлбини бүрүмүш йүксәк дуйғулары сәмимиййәтлә һисс этмәк, шаирин яздығы һәр кәлмәни руһән вә гәлбән дуймаг лазымдыр—әсәри ялныз бундан сонра охумаг олар».

Буна көрә дә, мән «Мейвәләрин сөһбәтини» тәдрис эдәркән, истәр дәрсин илк мәрһәләсиндә, истәрсә дә сонракы мәрһәләләриндә бәдии гираәти характерик парчалар үзрә давам этдирирәм. Чүнки мүәллим әсәрин мүндәрәчә вә формасыны вәһдәт һалында тәһлил этмәкдән өтрү, ифадәли гираәтә хүсуси әһәмиййәт вермәлидир. Ядда сахламаг лазымдыр ки, ифадәли гираәтин өзү дә әдәбиййатын тәдрисиндә мүһүм методлардан биридир.

Бәдии гираәт анчаг әсәрин идеясы, мүндәрәчәси вә орадан мүнасиб ситатлар сечмәк хатиринә апармаг көкүндән сәһвдир. Бәдии гираәт васитәсилә шакирдләр язычынын әсәриндәки кәзәллийи, дилимиздәки тә'сир гүввәсини дә дуймалы вә севмәлидир. Н. В. Гогол вахтилә язмышдыр: «Бәдии гираәт усталарынын етишмәсиндә бизим дилимиз дә көмәк эдир; һәр чүр сәс аһәнкини өзүндә топлаян, эйни нитгдә ән йүксәк тондан ән садә тона гәдәр чох чәсарәтлә дәйишән дилимиз санки бәдии гираәт үчүн яранмышдыр». Бу сөзләри Азәрбайчан дили һаггында, Фүзулинин лексикасы барәсиндә дә демәк олар...

Лакин бурада ери кәлмишкән, VII синиф шакирдләри үчүн Фүзули лексикасынын нисбәтән чәтинлийини дә көстәрмәлийик. Шаирин поэзия дилиндә чәтин анлашылан сөзләр, фарс вә әрәб дили тәркибләри вардыр. Бу, мүәллимдән чохлу әмәк вә сә'й тәләб эдир. Бу мәгсәдлә мән классик парчаларын гираәти үчүн чидди һазырлашырам. Чүнки ифадәли

вә нүмунәви гираәт дә мүәллимдән дәрсин һәр һансы нөвү кими диггәт вә сә'й тәләб эдир.

Шакирдләрин бәдии әсәрлә илк танышлығы, хүсусилә, тә'сирли, чанлы, мараглы олмалы, бу, онларда һәмин әсәрә гаршы хүсуси фикир, һисс вә ярадычылыг тәсәввүрү оятмалыдыр. Әкәр шакирдләр сонракы дәрсләрдә изаһат вә тәһлилләр әсасында әдәби әсәри өйрәнирләрсә, биринчи дәрсдә исә һәр шейдән әввәл һәмин әсәри инчәсәнәт нүмунәси кими көрмәли, онунла яшамалы, әсәр онларда мүхтәлиф эмосиялар оятмалыдыр. Елә биринчи нүмунәви гираәт шакирдләрә тәләффүзүн мүхтәлиф спесифик васитәләри: интонасия, фасилә, нитг мелодиясы вә с.-нин ярдымы илә әсәрин идеялы-сурәтли мүндәрәчәсини ачмалыдыр. Сонракы гираәтләрдә исә мәтнин изаһатына кениш ер верилмәлидир. «Мейвәләрин сөһбәтини» тәдрис эдәркән, һәмин чәһәтләрә хүсуси фикир верирәм.

Бу мәгсәдлә дә поэмадан нүмунәви гираәт үчүн ән характерик парчалар сечир, охумаға имкан тапмадығым парчаларын мәзмунуну исә нағыл эдирәм (монтаж эдирәм). Шакирдләрә изаһ эдирәм ки, «Мейвәләрин сөһбәти»ни ифадәли охуяркән, әруз вәзнинин тәләбләринә әсасән бир чох сөзләрин һәрф вә һечаларыны узатмаг лазым кәлир. Әкс тәгдирдә ше'рин аһәнки тамамилә позула биләр. Бу мәгсәдлә онлара өйрәдирәм ки, әруз вәзниндә шеирләр гыса вә узун һечалар әсасында язылыр. Бурада аһәнк башлыча рол ойнайыр. Әруз вәзниндә һеча вәзниндә олдуғу кими тәгтиләр (бөлкүләр) олмур. «Мейвәләрин сөһбәти»ни охуяркән, һәмин чәһәтләри нәзәрдә тутмаг лазымдыр. Мәсәлән, бурада «чакы»—«чаак», «нәбаты»—«нәбаат», «пираһәни»—«пиираһән», «бағы»—«бааг», «алучаны»—«аалуча», «ейәндәни»—«еейәндә», «азәрми»—«аазәрм», «одунаны»—«одууна», «кушу»—«кууш», «хакы»—«хаак», «ришхәнди»—«риишхәнд», «итабы»—«итааб», «дады»—«даад», «ады»—«аад», «бимары»—«бимаар», «шәмамәни»—«шәмаамә» шәклиндә тәләффүз этмәк, йә'ни һәмин гоша язылмыш «а», «и», «е», «у» сәсләрини узатмаг вачибдир. Мән чох заман узун һечалы мисра вә бейтләри айрыча вәрәгә яздырыб, лөвһәдән дә асдырырам. Бу, шакирдләрин дүзкүн гираәтинә чох көмәк эдир. Мәсәлән:

Чак этди нәбат **пираһәнләр...**
Бағ ичрә ачылды гырмызы күл... вә с.

Тәчрүбә көстәрир ки, һәмин узун һечалы мисра вә бейтләрин охунушуну һәлә илк мәрһәләдә шакирдләрә мәнимсәтмәк исә чох яхшы нәтичәләр верир. Әкс тәгдирдә илк гираәтдән э'тибарән әруз вәзниндә язылмыш шеирләри дүзкүн оху-

Scanned with ACE Scanner

маяң, пис охуян, сөз вә ифадәләри тәһриф эдән шакирдләрин
сәһвләрини сонрадан дүзәлтмәкдә мүәллим чәтинликләр чә-
кир.

Истәр әсәрин мәзмуну, истәрсә дә идея-мүндәрәчәси,
башлыча мәалы үзәриндә ишләркән, пландан кениш сурәтдә
истифадә этмәк лазымдыр. Һәр һансы әдәби әсәр үчүн дүз-
күн тәртиб эдилмиш план шакирдләрә һәмин әсәри өйрәтмәк
үчүн истигамәт верир, мәзмунуну вә идеясыны онлара даһа
дәриндән мәнимсәдир. Бу заман әсәрин тәһлили дә шакирд-
ләр үчүн айдын вә мараглы олур. Шакирдләр илк нөвбәдә
әсәрин фактик мүндәрәчәси илә дәриндән таныш олур, һади-
сәләрин ардычыллылығыны, әсас әшянын башлыча әламәтлә-
рини, гәһрәман вә персонажларын әһвали-руһиййәсини вә с.
фактлары дәриндән өйрәнмәйә имкан тапырлар. План әсәрин
идея-мүндәрәчәсини вә композисиясыны да тәһлил этмәк үчүн
чох әһәмиййәтлидир. План шакирдләрдә элми-мәнтиги тә-
фәккүр вә язы вәрдишләрини дә гүввәтләндирир.

Мән «Мейвәләрин сөһбәти» әсәринин планыны тәртиб
эдәркән, дәрсин үч мәрһәләсиндә бу чәһәтә хүсуси фикир ве-
рирәм: а) биринчи гираәт просесиндә; б) биринчи гираәтдән
сонра мәзмунун мөһкәмләндирилмәси үзәриндә иш апарар-
кән; в) тәһлил заманы.

Биз биринчи гираәт заманы ашағыдакы сәрлөвһәли пла-
ны тәртиб этдик: 1. Баһарын сәфалы бир чағы; 2. Сәяһәтә
чыхмыш адамын баға кәлмәси; 3. Бағда мейвәләрин: Алча,
Алу, Килас, Зәрдалу (әрик, гайсы), Алма, Үзүм, Һейва, На-
рынч вә с. мүбаһисәси; 4. Сәяһәтә чыхмыш адамын мә'юс ол-
масы вә эвә гайыдаркән бостана кәлмәси; 5. Бостанда емиш-
ләрин: Кәрмәк, Һиндиван (гарпыз) вә Говунун мүбаһисәси;
6. Бостандакы емишләрин рүтбә вә вәзифәләри; 7. Говунун
әтрафындакылары чәзаландырмасы; 8. Сәяһәтә чыхмыш ада-
мын өз мүшаһидәләриндән чыхардығы әсас нәтичә.

Юхарыдакы планы чох заман ики башлыг алтында тәр-
тиб эдирәм: 1. Сәяһәтә чыхмыш адам бағда; 2. Сәяһәтә чых-
мыш адам бостанда. Бу ики сәрлөвһәнин алтында юхарыда-
кы планын мүвафиг һиссәләрини яздырырам.

Мәним көмәклийимлә шакирдләрин тәртиб этдийи юха-
рыдакы план әсасында айры-айры шакирдләрдән әсәрин гыса
мәзмунуну хәбәр алырам. Беләликлә, шакирдләр ашағыдакы
шәкилдә поэманын ән гыса мәзмунуну мәнимсәйирләр:

...Поэмада чәрәян эдән һадисәләрин мәркәзиндә бүтүн
шейләрин дилини билән бир «хочәстә сима» шәхс дурур. Һә-
мин шәхс баһарын көзәл бир чағында сәфалы бир баға кә-
лир. О, хошакәлмәз бир һадисәнин шаһиди олур. Һәмин шәхс

көрүр ки, бурадакы бүтүн мейвәләр өзләрини тә'рифләйир,
үстүнлүкләрини шиширтмәләрлә нағыл этдикчә, бир-бирилә
чидди мүбаһисәйә кириширләр. О, Алча, Алу (кавалы), Ки-
лас, Зәрдалу (гайсы, әрик), Алма, Армуд, Үзүм, Һейва, Ту-
рунч (нарынч, портахал), Нар, Рүтәб (хурма), Бадам, Хәвх
(шафталы, һулу), Фыстыг, Сүнчүд, Шаһбалыд (шабалыд),
Фындыг, Иннаб, Тут, Алубалу (албалы), Инчир, Зогал, Чөвз
(гоз), Лимон кими мейвәләрин мүбаһисәләринә гулаг асыр.
О һәмин мейвәләрин өзләрини ағыз долусу тә'рифләдикләри-
ни, инсанлар үчүн даһа чох файдалы олмаларыны, бир-би-
риндән үстүнлүкләрини нә чүр тә'рифләдикләринин шаһиди
олур. Алча гыздырмая, баш ағрысына шәфа вермәси илә, Алу
дады вә көркәми илә, Килас көркәми илә, Зәрдалу (гайсы)
хөрәкләрә ярарлы олмасы вә карванларын әзизи олмасы илә,
Алма гырмызылығы, мәчлисләрин зинәти олмасы илә, Армуд
хәстәләрә шәфа олмасы илә, Үзүм мейвәләрин ичиндә әзиз
олмасы илә вә с. чәһәтдән фәхр эдир:

— Мән кими хош чаһанда ким вар?
Алуча эдәрди шүкри-сәттар,
Ким:
— Тәбләрзәйә мән шәфа верәрәм,
Тәлхиййи-фәмә сәфа верәрәм...
...Алучая сөйләди ки: «Эй зар!
Фәхр эйләмә, эйләмәзмисән ар?..»
Онун сәсини Килас эшитди,..
«Эй накәсү дун, утанмадынмы?
Азәрм одуна янмадынмы?..»
Зәрдалу эшитди, нә'рә вурду.
Ким: «Киласы көр нечә гудурду!..»

Баға сәяһәтә чыхыб, истираһәт этмәк фикринә дүшән
адам мейвәләрин бу мүбаһисә вә һәрәкәтләриндән кәдәрлә-
нир. О һәмин бағын ичиндә «ләззәт көрмүр». Эвә гайыдар-
кән, йолу гаршыдакы бостандан дүшүр. Һәмин шәхс көрүр
ки, бостандакы емишләр дә худбинлик вә ловғалыгла мүба-
һисә этмәкдәдирләр. Бурадакы емишләр бир нөв хүсуси «һө-
кумәт» тәшкил этмишләр. Белә ки, Говун—шаһ, Гарпыз—вә-
зир, Кәрмәк—вәкил, Хияр—мүлазим (хидмәтчи), Шәмамә исә
хадимдир. Әкәр сәяһәтә чыхмыш шәхс бағдакы мейвәләри
мүбаһисәдә гоюб йола дүшүрсә, бурада һәмин мүбаһисәлә-
рин нәтичәсини дә мүшаһидә эдир. Бурада Говун (шаһ) әт-
рафындакыларын мүбаһисәсиндән, өзләрини әймәйиндән гә-
зәбләнәрәк, бостанчыя әмр эдир ки, онларын һамысыны чәза-
ландырсын:

Scanned with ACE Scanner

Бостанчыя әмр гылды Гавун,
Вердирди чәзасыны буларун.
Сойдурду дәрисини Хиярын,
Алдырды әлиндән ихтиярын.
Һәм Кәрмәйә вурду нечә ярә,
Чиюмини әләтди парә-парә.
Гарпызы о дәмдә шаггалатды,
Шәммамәни бир кәнарә атды.

Бу һадисә сәяһәтә чыхмыш һәмин адамы даһа да мә'юс-
лашдырыр. О, бүтүн бунлардан беләә бир нәтичә чыхарыр ки,
дүня вәфасыздыр», «дүняны севән чохлу чәфа чәкәр», «бе-
лә бир чаһанда кимсәнин үрәйи шад ола билмәз», «бу дүня
бирисини саһиби-тач, дикәрини исә она мөһтач эдир».

Әсәрин мәзмуну үзәриндә иш апармағын әһәмиййәти
юхдур. Мүәллим Фүзули ше'рини анчаг әзбәрләтмәклә, ора-
дакы бәдии тәсвир васитәләрини садәчә олараг мүәййәнләш-
дирмәклә кифайәтләниб, һәр һансы лирик вә эпик әсәрин
мәзмуну үзәриндә иш апармадыгда, шакирдләрини бир зәр-
рин оюнчаг кәпәнәклә әйләндирмиш олур. Мә'лумдур ки, әдә-
би әсәрдә әсас ери тутан мәзмундур. Сәнәткар һәятын, вар-
лығын синтетик бир ин'икасыны верир, беләликлә дә, мәзмун
мүрәккәб йолларла дәйишиб формая дүшүр, сәнәт әсәри ки-
ми диггәти чәлб этмәйә башлайыр. Бунунла белә әдәби әсә-
рин мәзмуну онун формасыны тә'йин эдир. Буна көрә дә,
язычынын өз дүня бахышы илә ишыгландырдығы һәят ма-
териалыны һәмин мәзмун әсасында форма илә вәһдәт шәк-
линдә ачыб шәрһ этмәк лазымдыр.

Буна көрә дә, орта мәктәбдә классик әдәбийятымызын
нүмунәләри илә еничә таныш олмаға башламыш шакирдлә-
ри истәр эпик, истәрсә дә лирик әсәрләрин мәзмуну илә дә-
риндән таныш этмәк лазымдыр. Мүәллим лирик әсәрин ком-
позисиясы, мәзмуну үзәриндә ардычыл иш апардыгда, зәррин
ганадлы гәшәнк кәпәнәйин — әтрафында долашдығы көзәл
чичәкләрини дә, сейр этдийи әлван бағчасыны да бүтүн кө-
зәллийи вә мунислийи илә шакирдләринә чатдырмаға наил
ола биләр. Биз классик поэзиямыздан верилмиш парчаларын
тәдрисиндә шакирдләрдә заһири әзбәрчилийә йол вермәмәк
үчүн «ше'рин көзәллийи итәр» дейә бош һай-күй галдырма-
малы, лирик әсәрләрә нәсрин «союг әлләрини» тохундурмаг-
дан горхмамалыйыг.

Мән мәзмун үзәриндә чидди иш апардыгдан сонра, әсә-
рин тәдрисинә лазым кәлән башга чәһәтләрә кечирәм. Әсә-
рин идеясы вә бәдии тәһлили үчүн, бә'зән тәһкийәнин ән мү-

һүм компонентини (пейзаж, портрет, мүәллиф характеристи-
касы, лирик рич'әтләр, диалог, монолог, мәишәт әшясынын
тәсвири вә с.) әһатә эдән планлар чох әһәмиййәтли олур. Бу-
на көрә дә, мәзмун үзәриндә иш апардыгдан сонра, «Мейвә-
ләрин сөһбәти» үчүн дә һәмин пландан истифадә эдирәм. Мә-
сәлән: 1. М. Фүзулинин «Мейвәләрин сөһбәти» әсәринин жан-
ры; 2. Аллегориянын әсас хүсусиййәтләри; 3. Поэмада иштир-
рак эдән адам вә мейвәләр: а) истираһәтә чыхмыш адамын
бағдакы мүшаһидәләри вә орада мүбаһисә эдән мейвәләрин
башлыча характеристикасы; б) һәмин адам бағда олан заман
мейвәләрин мүбаһисәси. Бостанда емишләр «һөкумәт» үзвлә-
ри кими. 5. Мейвәләрдән бәһс эдәркән, шаирин нәзәрдә тут-
дуғу адамлар. Мейвәләрин дейишмәси, өзләрини өймәси вә
ловғаланмасы илә шаирин ифша этдийи башлыча кейфиййәт
вә об'ектләр. Говундан данышаркән, шаирин башлыча тән-
гид һәдәфи. 4. Шаирин мейвәләрин мүбаһисәсини ики ердә—
бағда вә бостанда вермәсинин сәбәбләри. Әсәрин башлыча
бәдии хүсусиййәтләри: а) поэмада пейзаж вә тәзад; б) су-
рәтләрин портретләри; в) әсәрдә бәдии тәсвир васитәләри;
г) шаирин бәдии дили; ғ) нәтичә.

Фүзулинин «Мейвәләрин сөһбәти» әсәрини тәһлил эдәр-
кән, юхарыдакы плана әсасән шакирдләрә изаһ эдирәм ки,
шаир бу әсәрини ушаглар үчүн эпик әсәрләрин марагды нөв-
ләриндән бири олан поэма жанрында язмышдыр. Поэмадакы
һадисәләр аллегория үсулундан истифадә эдиләрәк, йүксәк
бир ше'риййәтлә тәсвир олунмушдур. Бу әсәр юмористик-са-
тирик бир поэмадыр. Шаир бурада мүасири олдуғу чәмиййә-
тин мәнфи типләрини, зәманәсинин хошакәлмәз һалларыны,
ичтимаи һәятын мүәййән һадисәләрини күлүшдән истифадә
йолу илә ифша этмәк истәмишдир. Лакин һәмин дөврдә поэма-
да ирәли сүрүлән бүтүн мәсәләләри мүстәгим йолла ифадә эт-
мәк чох чәтин иди. Буна көрә дә, бөйүк шаир өз фәлсәфи вә
әхлаги гәнаәтләрини охучуларына чатдырмаг үчүн, юморис-
тик-сатирик поэмасында аллегория үсулундан бачарыгла ис-
тифадә этмишдир. «Бәнкү Бадә», «Едди чам», «Саһһәт вә мә-
рәз» әсәрләри дә аллегориядан истифадә йолу илә язылмыш-
дыр.

Аллегория мәчази ифадә нөвләриндән биридир. Аллего-
рия истиарәнин тәкмилләшмиш бир шәкли олуб, хүсуси бир
композисия әсасында гурулур. Аллегорик әсәрдә бүтүн тәс-
вир эдилән чәһәтләр мүстәгим мә'нада дейил, гейри-мүстәгим
мә'нада анлашылыр.

Аллегория кениш мә'нада мәчази ифадә, кинайәли сөз,
конкрет мә'нада исә бәдии аллегория образлы мәчаз демәк-

Scanned with ACE Scanner

бир мәчазы охучулар үчүн ан-
дир. Аллегорияда һәр һансы бир мәчазы охучулар үчүн анлашыглы бир тәрздә ифадә этмәк әсас мәсәләләрдән бири сайылыр. Язычы бурада конкрет һәяти һадисәйә аид олан әламәтләри мүвафиг фикир вә анлайышлар васитәсилә айдын бир шәкилдә ифадә этмәлидир.

Аллегориядан сатирик әсәрләрдә, хүсусилә, тәмсил вә нағылларда, сатирик поэмаларда чох истифадә эдилир. Мәсәлән, И. А. Крыловун, Г. Б. Закирин, С. Ә. Ширванинин тәмсилләриндә, Салтыков-Шедринин нағылларында аллегория мәркәзи ер тутур. М. Горкинин «Фыртына гушу» адлы мәшһур әсәриндә аллегориядан, хүсусилә, бөйүк мәһарәт вә сәнәткарлыгла истифадә олунмушдур.

Сонра шакирдләрә изаһ эдирәм ки, аллегорик әсәрләрдә мүхтәлиф һейван сурәтләри—мүхтәлиф шәхсләри вә инсани кейфиййәтләри тәмсил эдир. Мәсәлән, **түлкү**—ачкөз вә һийләкәр адам; **эшшәк**—ганмаз; **чанавар**—ачкөзлүк вә тамаһкарлыг; **аслан**—икидлик вә мәрдлик; **фил**—гүввә вә күч; **гузу**—мә'сумлуг вә күнаһсызлыг; **гарышга**—чалышган вә зәһмәткешлик; **чырчырама**—тәнбәл вә с. к. сурәтләри тәмсил эдир.

Шакирдләрә изаһ эдирәм ки, һәмин хүсусиййәтләр Фүзулинин аллегорик тәрздә язылмыш «Мейвәләрин сөһбәти» адлы сатирик-юмористик поэмасында да вардыр. Поэмада ики адам—сәяһәтә чыхмыш «хочәстә сима» шәхс вә бағбан иштирак эдир. Ердә галан персонажлар исә анчаг мейвәләрдир.

Шаир бағдакы мейвәләрин (шәхсләндирмә йолу илә) симасында орта әсрләрин, руһани-феодал дүнясынын шүурча кери галмыш, худбинлик вә ловғалыг һисси илә яшамаға адәт этмиш, һамыя юхарыдан алчаг нәзәрлә бахмаға алышмыш адамларынын характеристикасыны бәдии үмумиләшдирмәләрлә вермишдир. Бу мейвәләр—адамлар өзләри һаггында чох йүксәк фикирдәдирләр. Онлар о гәдәр тәкәббүрлү вә ловғадырлар ки, һеч кәсдә бир яхшы вә үстүн кейфиййәт көрмүрләр. Шөһрәтпәрәстлийин түл пәрдәләри бунларын көзләрини тутмушдур. Онларын худпәсәндлийи вә ловғалығы һәддини ашмышдыр.

Алу (кавалы) Алучанын (алчанын) турш олдуғуну, дишләри гамашдырдығыны, Килас Алчанын яхшы һәзм олунмадығыны, Зәрдалу (әрик) Киласын бир сүмүк (чәпдәк), бир гәтрә судан ибарәт олдугуну, Алма Зәрдалунун (әрик) дадсызлығыны, гарын көпүрдүйүнү, Армуд Алманын тә'рифә лайиг олмадығыны, Үзүм Армудун хәстәйә охшадығыны, ярашыг-

сызлығыны, Һейва Үзүмүн гәм кәтирдийини вә с. к. сифәт вә кейфиййәтләри бир-биринә тә'н эдир, мүбалиғәләрлә бири дикәринин «эйб вә гүсурларыны» ачыр.

Поэманын тәһкиййәсиндә шаир өзүнү бир нөв битәрәф кими апарыр. О санки лагейд бир сейрчидир. Лакин биз әсәри диггәтлә охудугда, персонажларын диалоглары шаирин юмористик вә ачы күлүшләрини охучулара яхшы чатдырыр. Фүзули өз персонажларыны мәһарәтлә данышдырыр вә ифша эдир. Мәсәлән:

Һейва эшидиб бу көфткуйи,
Гейзә кәлибән саралды руйи.
Әнкурә деди ки: «Юм дәһанын,
Данышма ки, лал ола зәбанын!
Вар ләззәту рәнкү дад мәндә,
Һәм намү ләгәб, хош ад мәндә...»
Өз-өзүнү вәсф эдирди һейва,
Нарынч эшитди, олду пейда.
Һейвая хитаб гылды: «Эй зар,
Данышма ки, сәндә йох мәкәр ар.
Мин тә'нә эдәр сәнә хәлайиг,
Онлар ки, дедин сәнә нә лайиг?»

Поэмадакы бу худбин вә тәкәббүрлү персонажларын данышыг вә һәрәкәтләри охучулары өзүнә күлдүрүр. Лакин бу күлүшдә һәмин әхлаги кейфиййәтләрә нифрәт һисси дә өзүнү тәзаһүр этдирир.

Әсәрин икинчи һиссәсиндәки Хияр, Гарпыз, Кәрмәк вә Шәмамә исә бағдакы мейвәләрдән (шәхсләрдән) даһа ловға, даһа худбиндирләр. Бунлар бир нөв хүсуси бир «дөвләт тәшкил» эдир. Бир нөв «һөкумәт башчылары»дыр. Онларын һәрәсинин өзүнә мәхсус бир вәзифәси дә вардыр: Говун—шаһ, Гарпыз—вәзир, Кәрмәк—вәкил, Хияр—мүлазим, Шәмамә исә хадимдир. Бунларын бир-бирилә рәфтары сон дәрәчә сәртдир. Һамысы башчылыг этмәк, әтрафындакылардан даһа йүксәк мәнсәбә вә һөкмә малик олмаг иддәасындадыр. Мәсәлән:

Кәрмәк сөйләр иди йүз фәсанә,
Бир яндан эшитди һиндиванә,
Деди ки: «Мәкәр бу хасиййәтләр,
Мән мөһтәрәмә дейил мүйәссәр.
Бимарлара дәва мәнәм, мән,
Һәм хәстәләрә шәфа мәнәм, мән».

Шаир бостандакы емишләрин (шәхсләрин) симасында сарай вә сарай адамларыны тәнгид вә ифша эдир. Говунун тәрәтдиамансыз һәрәкәтләри илә орта әсрләрдә шаһларын төрәтди-

Scanned with ACE Scanner

йи фачиәләри, шиддәтли чәза тәдбирләрини вермәйә чалышыр. Онун Хиярын ихтиярыны әлиндән алдырмасы, дәрисини сойдурмасы, Кәрмәйә яра вурдуруб, бәдәнини парчалатмасы, Гарпызы шаггалатмасы, Шәмамәни кәнара атдырмасы вә с. кими чәза тәдбирләри орта әср сарайлары үчүн чох характерик чәһәтләрдир.

Фүзули поэмада «мөһтачлар» вә «саһиби-тачлар»а айрылан чәмиййәти дә көстәрмәйә чалышыр. Шаир көстәрир ки, һәмин чәмиййәт:

...Эйләр бирисини саһиби-тач,
Ол бирсини эйләр она мөһтач...

Поэмада шаирин әдаләтсиз һакимләрә, фитнә-фәсадла долу сарайлара мүнасибәти ачыг шәкилдә һисс олунур. Онун:

Эй Фүзули, одлара янсын бүсати-сәлтәнәт,
Ейдир ондан һагг билир бир кушәйи-күлхан мәнә!

кими э'тираз вә шикайәтлә долу бейтләринин дахили мә'насы да юхарыдакы әсәрлә әлагәдар оларак ачылыр вә тамамланыр...

Нөвбәти дәрсдә поэманын бәдии тәһлили вә дили үзәриндә иш апармаға башлайырам:

а) **Поэманын әсас бәдии хүсусиййәтләри:** шакирдләрә изаһ эдирәм ки, М. Фүзулинин «Мейвәләрин сөһбәти» поэмасы да өз көзәл бәдии хүсусиййәтләри, йүксәк ше'рийиәти илә диггәти чәлб эдир. Әсәрдә пейзаж, сурәтләрин портретләри, бәдии тәсвир васитәләри, композисия, бәдии дил вә с. хүсуси бир сәнәткарлыгла ерли-ериндә ишләнмишдир. Сонра шакирдләрә өйрәдирәм ки, пейзаж һәгиги бәдии әсәрдә һәмишә мүхтәлиф вәзифәләр дашыйыр. Мәсәлән, пейзаж лирик әсәрдә мүәллифин, яхуд да гәһрәманын ону әһатә эдән варлыға, аләмә мүнасибәтини ачыб экс этдирирсә, комик әсәрләрдә әсасән персонажларын һәятына, һәрәкәтләринә язычынын киназәләрини даһа этрафлы ифадә этмәйә ярдым көстәрир. Пейзаж дидактик вә әхлаги әсәрләрдә исә, мүәллифин тә'лим эдән, яхуд да ифша эдән сәсини учалдыр. Онун тә'сир гүввәсини артырыр. «Мейвәләрин сөһбәти» әсәриндәки пейзаж да һәмин сонунчу чәһәтлә әлагәдардыр. Поэмадакы пейзажа диггәт эдәк:

Чүн нәшвү нүма тапыб чәмәнләр,
Чак этди нәбат пирәһәнләр.
Нәркиз ки, көз ачды, бағә кирди,
Бир бахмаг илән өзүн итирди.
Гөнчә яхасыны эйләди чак,
Бүлбүл бахыбан олуб фәрәһнак вә с.

Бу пейзажын өзүндә дәрин бир лиризм вардыр. Лакин поэма исә сатирик-юмористик бир руһда язылмышдыр. Бурада пис әхлаги кейфиййәтләр вә әмәлләр тәнгид олунур. Беләлә олдугда юхарыдакы пейзаж әсәрдә нә кими рол ойнайыр? Шаир һәмин пейзаж васитәсилә персонажларынын характери арасында сон дәрәчә гүввәтли бир тәзад яратмышдыр. О көстәрмишдир ки, беләә көзәл, сәфалы, үрәкачан тәбиәтин гучағында яшаян инсанларын хошакәлмәз әмәлләри инсаны анчаг гүссәләндирир, өзүндән икраһ эдир. Беләликлә дә, һәмин пейзаж персонажларын дахили аләмини ачмаг үчүн, бир фон кими диггәти чәлб эдир. Бу, поэмадакы характерләрин драматизмини гүввәтләндирир.

Поэмадакы портретләр дә чох марагылдыр. Мә'лумдур ки, портрет бәдии әсәрләрдә образ вә персонажларын характерини ачан ән көзәл бәдии васитәләрдән биридир. Әкәр Фүзули «Лейли вә Мәчнун» кими өлмәз мәһәббәт дастанында өз севимли гәһрәманларынын саф вә тәмиз мә'нәвиййятындакы көзәл кейфиййәтләрини даһа дәриндән ачмаг үчүн, портретдән истифадә этмишдирсә, бурада эксинә оларак әсәрдәки персонажларын портретләрини вермәклә онларын хошакәлмәз әхлаги кейфиййәтләрини ифша этмәк мәгсәдини күдмүшдүр. Әсәрдә сәяһәтә чыхмыш адамын штрихли портрети («хочәстә сима» көзәл сималы шәхс) истисна эдилсә, ердә галан портретләрин һамысы мәнфи планда верилмишдир. Шаир һәмин персонажлары да әсәрдә үч шәкилдә экс этдирмишдир: 1. Персонажларын өз дили илә; 2. Гейри-мүстәгим йолла, йә'ни башга бир персонажын дили илә; 3. Шаирин тәсвир вә тәһкиййәси илә. Мәсәлән, ашағыдакы персонажларын портретинә диггәт эдәк:

Алу өзүнү тә'рифләйәркән белә дейир:
...Чүн дүрри-гәләндәри бекүшәм,
Йүз мин тәрәфә сачылды хушәм.
Кәһ сәбзәвү каһ әргүвани,
Каһ сорхү сәфидү зә'фәрани.
Килас исә өз барәсиндә белә сөйләйир:
Ол дәм ки, мәни һагг этди заһир,
Верди тә'нимә либаси-фахир.
Рәхтим кими йохду һич чөвһәр,
Чисмим кими йохду һич көвһәр.
Алма өз заһири көркәмини тә'рифләйәркән дейир:
...һәм чеһрәмә верди сорх рәнки,
һәм әйнимә этләси-фиранки.
Гарпыз исә сөйләйир:
...Хош тә'м ләзиз, рәнким әһмәр...

Scanned with ACE Scanner

Персонажлар юхарыдакы портретләр васитәсилә өз үстүнлүкләрини, «көзәл кейфиййәтләрини» вермәйә чалышсалар да, өзләрини күлүнч вәзиййәтә гоюр, охучуларда анчаг кинайәли тәбәссүм әмәлә кәтирирләр.

Әсәрдәки портретләрин икинчи гисми исә мүхатибин дили илә верилмишдир: һәмин портретләрдә анчаг мәнфи әламәтләр топланмышдыр. Мәсәлән:

Алма Әрийә (гайсы, зәрдалу) белә дейир:
Кей гарны вәрәмли, синәси чак,
Бей чамәси тозлу, ләззәти хак!..

Зәрдалу (гайсы, әрик) Киласын барәсиндә белә сөйләйир:

Бир гәтрә су, бир дә үстүхансан,
Һәр ким ки, есә, она зиянсан.

Үзүм Армудун портретини ашағыдакы шәкилдә верир:
Кей рәнки саралмыш илләтиндән,
Башы екә зә'фи-гүввәтиндән.

Үчүнчү гисим портретләр исә мүәллифин дилилә верилмишдир ки, бунлар да поэмада азлыг тәшкил эдир. Мәсәлән:

Һейва эшидиб бу көфткуйи,
Гейзә кәлибән, саралды руйи вә с.

Әсәрдәки һәмин портретләр әсас идеянын, характерләрин башлыча кейфиййәтләрини ачмаға хидмәт этдийи кими, Фүзули сәнәткарлығыны да көстәрир.

б) **Поэмадакы бәдии тәсвир васитәләри:** Шакирдләрә изаһ эдирәм ки, һәр һансы бәдии әсәрин әсас мәзиййәти һәр шейдән әввәл орада һәят һәгигәтинин нә дәрәчәдә доғру вә дүзкүн экс этдирилмәси вә идеялылығы илә мүәййәнләшир. Мәһз буна көрә дә, бәдии сәнәткарлыг язычынын һәяты һәртәрәфли, дериндән көрмәк вә әсәриндә экс этдирмәк бачарығы илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Һәр һансы әсәрин, хүсусилә, ше'рин бәдии үстүнлүкләрини, язычынын сәнәткарлығыны һеч дә айры-айры мүвәффәгиййәтли бәдии тә'йинләрдә, тәшбиһләрдә, мәчазларда, истиарәләрдә, мүбалиғәләрдә дейил, һәмчинин әсәрин үмуми руһунда ахтармаг лазымдыр.

Әкәр язычы һәят һәгигәтини дериндән дәрк этмишсә, ону дахилән яшамышса, мүвафиг бәдии тәсвир васитәләрини ерли-ериндә ишләтмишсә, о язычы сәнәткарлыгда даһа да камилләшир вә даһа еткин әсәрләр яратмаға мүвәффәг олур. Бу чәһәтдән бөйүк сөз устады өлмәз сәнәткар Фүзулинин ярадычылығы ән көзәл нүмунәдир.

Сонра мүвафиг суаллар вә көмәйимлә шакирдләр бәдии тәсвир васитәләрини груплашдырырлар: **садә мәчазлар—бәдии тә'йинләр вә тәшбиһләр; мүрәккәб мәчазлар**—истиарәләр, метонимиялар, синекдохалар, аллегория, кинайә, мүбалиғә, кичилтмә, тәлмиһләр вә с. Шакирдләрин нәзәринә чатдырырам ки, бу бәдии тәсвир васитәләринин һамысы Фүзули поэзиясында бөйүк сәнәткарлыгла ишләнмишдир. Өйрәнмәкдә олдуғунуз һәмин поэмада исә, онларын анчаг бә'зиләринә раст кәлирик. Бу заман ушаглар мәним вердийим мүвафиг суаллар әсасында гаршыларындакы дәрс китабына нәзәр салырлар. Илк дәрсләримиздәки мәшғәләләримизлә әлагәдар олараг, мәчазын мүхтәлиф нөвләрини чох асанлыгла тапырлар. Лакин онларын бә'зиләри дәрсин илк мәрһәләләриндә һәмин мәчазларын изаһында мүәййән чәтинликләр чәкирләр ки, бу да тәдричән арадан галхыр.

Бурада һәр шейдән әввәл **шәхсләндирмә** барәсиндә онлара гыса мә'лумат верирәм. Шакирдләрә изаһ эдирәм ки, «Мейвәләрин сөһбәти»ндә бәдии тәсвир прийомларындан бири олан **шәхсләндирмә** башлыча ер тутур. Шәхсләндирмәдә һейванлара, чансыз әшяя, тәбиәт һадисәләринә инсанлара мәхсус бачарыг вә кейфиййәтләр верилир. (Мәсәлән: данышыг габилиййәти, һисс этмәк вә дүшүнмәк хүсусиййәти). Шакирдләрә ери кәлмишкән, ашағы синифләрдә өйрәндикләри И. А. Крыловун «Түлкү вә гарға» (III синиф), А. Сәһһәтин «Түлкү вә гурд» (IV синиф), И. А. Крыловун «Гурд вә гузу», «Ярпаглар вә көкләр» (V синиф) кими тәмсилләрини дә хатырладырам.

Сонра шакирдләрә изаһ эдирәм ки, Фүзулинин дә поэмасында белә шәхсләндирмәләр чохдур. Мәсәлән, шаир поэманын әввәлиндә вердийи мәнзәрәдә, нәбатат чанланды деййәрәк, чәмәнләри, мейи, лаләни, нәркизи, бәнәфшәни, гөнчәни, ясәмәни шәхсләндирмиш, онлара инсани кейфиййәт вә хүсусиййәтләр вермишдир. Бу тәсвирдә нәбатат кейнәйини йыртыр, мей аяг чәкир, лалә чийиринә дағ чәкир, нәркиз көз ачыб бағa кирир, бәнәфшә бойнуну бүкүр, гөнчә яхасыны чырыр вә с.

Шакирдләрә өйрәдирәм ки, шәхсләндирмә тәмсил, нағыл, аллегорик әсәрләрдә һәмишә мәркәзи ер тутур. Һәмин әсәрләрдә анчаг шәхсләндирмә васитәсилә тәсвир олунан об'ектләр чанландырылыр, онларын характерик кейфиййәтләри ачылыр, бунунла да әсәрин әсас идеясы айдынлашыр. Бу поэмада Фүзули дә белә һәрәкәт этмишдир. О, Алча, Алу, Кавалы, Килас, Зәрдалу, Гайсы, Әрик, Алма, Армуд, Үзүм, Һейва, Турунч, Нарынч, Портахал, Нар, Рүтәб, Хурма, Ба-

Scanned with ACE Scanner

дам, Хох (йә'ни шафталы), Һулу, Фыстыг, Сүнчүд, Шаһбалыд (шабалыд), Фындыг, Иннаб, Тут, Алубалу (албалы), Инчир, Зоғал, Човз (гоз), Лимон, Хияр, Гарпыз, Кәрмәк, Шәмамә кими мейвә вә емишләри шәхсләндирмиш, бунлара инсани кейфиййәтләр вермишдир. Белә шәхсләндирмәләр һәм мүәллифин тәсвирләриндә, һәм дә һәмин мейвә вә емишләрин һәрәкәт вә данышығында өзүнү көстәрир. Мәсәлән:

һәрәкәт (мәнзәрәдә):

Нәркиз ки, **көз ачды, бағa кирди,**
Бир **бахмаг** илән өзүн итирди.

Нитгләндирмә:

Ол **сөзүнү** ахыра етирди,
Хишминдән Алу өзүн итирди.
Алучая **сөйләди** ки: «Эй зар!
Фәхр эйләмә, эйләмәзмисән ар?

Иш вә һәрәкәт (мейвә вә емишләрдә):

Гейз илә о дәм аяға **дурду,**
Өз башыны хишм илә **айырды.**

вә яхуд:

Сойдурду дәрисини хиярын,

Алдырды элиндән ихтиярын вә с.

Шаир поэмасында садә мәчаз нөвләриндән олан бәдии тә'йинләр вә тәшбиһләр дә ишләтмишдир. Һәмин бәдии тәсвир васитәләри тәсвир олунан об'ектләрин әсас әламәтләрини вә кейфиййәтләрини чох яхшы верир. Мәсәлән:

Бәдии тә'йинләр: (Алма эрик барәсиндә)
Кей гарны вәрәмли, **синәси чак,..**
Истираһәтә чыхмыш шәхс һаггында:
Гылды нәзәр ол **хочәстә** сима

Поэмада тәшбиһләр исә даһа чохдур. Һәмин тәшбиһләрин бир чоху әдатлы, бә'зиләри исә әдатсыз верилмишдир. Әдатлы тәшбиһләр:

Сәрв ағачы тәкдир һәр будағым,
Хублар чәкәрләр иштияғым...
Гөнчә кими ағзым ачмышам мән,
Һәр талибә данә сачмышам мән...
Бу яндан эшитди Һиндиванә,
Бир нә'рә чәкиб хуруш гылды,
Дәря кими дашды, чуш гылды...

Сәрдәфтәри-мейвәчати-бағәм,
Әсмар ичиндә **чүн чирағәм.** вә с.

Бә'зи тәшбиһләр исә әдатсыздыр. Мәсәлән:

Һәр данәм олубду лә'ли-гәлтан,
Һәр чөвһәр она олубду һейран вә с.

Юхарыдакы тәшбиһләрдә Киласын өз будагларыны сәрв ағачына, Пүстәнин ачылан ағзыны гөнчәйә, Турунчун өзүнү чирағa, Нарынч өз дәнәләрини лә'ли-гәлтана, нәһайәт, шаирин Һиндиванәнин (Гарпызын) гәзәбләнмәсини вә чошмасыны дәнизә бәнзәтмәси чох мүнасиб вә ерли-ериндә ишләнмиш тәшбиһләрдир.

Поэмада мүрәккәб мәчазлардан олан мараглы истиарәләр, мүбалиғәләр, кичилтмәләр, кинайәләр, нәһайәт, ирәлидә гейд этдийимиз аллегориялар да вардыр.

Мә'лумдур ки, истиарә васитәсилә бир эшя вә һадисә барәсиндә охучуда даһа гүввәтли тәсәввүр оятмаг олур. Истиарәдә чох заман инсана аид олан сифәтләр чансыз тәбиәт үзәринә көчүрүлүр; бә'зән дә эксинә олараг, чансыз тәбиәтин айры-айры сифәтләри инсанла әлагәләндирилир. Мәсәлән, «тәбиәт күлүр». Бурада инсана мәхсус сифәтләр тәбиәтин үзәринә көчүрүлмүшдүр. Белә истиарәләр «Мейвәләрин сөһбәти»ндә дә вардыр. Мәсәлән:

Хош тазә **кейинди** ясәмәнләр...
Ол дәм ки, мәни һәгг этди заһир,
Верди тә'нимә либаси-фахир...
Зәрдалу эшитди **нә'рә вурду...**
Һейва эшидиб бу көфткуйи,
Гейзә кәлибән саралды руйи...
Эрик сөзүн алма **куш гылды...**
Говун **эшидиб чәкиб зәбанә...**
Пүстә ки, **эшитди** ағзын ачды,
Бадама бу нөв илән **саташды** вә с.

Шакирдләрә верилән тапшырыглара мүвафиг олараг, һәмин истиарәләри тапдыгда бу мисаллар әсасында истиарәйә аид олан хүсусиййәтләри дә изаһ эдирләр. Нәһайәт, белә бир нәтичә чыхарырлар ки, һәмин истиарәләр шаирин лексикасына хүсуси бир көзәллик вермиш, ифадәсини даһа да гүввәтләндирмишдир.

Фүзулинин бу поэмасында чохлу мүбалиғәләр вә кичилтмәләр дә ишләнмишдир. Истәр мүәллифин лексикасында, истәрсә дә сурәтләрин диалогунда һәмин мүбалиғә вә кичилтмәләр өз бәдиилийи вә ширинлийи илә диггәти чәлб эдир.

Scanned with ACE Scanner

Шаир мүбалиғә вә кичилтмәләринин көмәйи илә тәсвир этдийи әсас об'ектә өз охучуларынын диггәтини чәлб этмишдир. Шаир өз персонажларынын һәрәкәтләриндәки бүтүн күлүнч вә хошакәлмәз чәһәтләри вермәк үчүн, тәсвирләриндә ән шиддәтли кинайәләрә йол верәрәк, сатирик прийомлардан бири олан мүбалиғә вә кичилтмәләрә мүрачиәт этмишдир. Мәсәлән: Алу өзүнү тә'рифләйәркән, ашағыдакы мүбалиғәни ишләдир:

Чүн дүрри-ғәләндәри бекушәм,
Йүз мин тәрәфә сачылды хушәм.
Кәһ сәбзәву кәһ әрғувани,
Кәһ сүрху сәфиду зә'фәрани.

Килас исә өзү барәсиндә белә дейир:

Ол дәм ки, мәни һәгг этди заһир,
Верди тә'нимә либаси-фахир.
Рәхтим кими йохду һич чәвһәр,
Чисмим кими йохду һич кәвһәр вә с.

Сонра шакирдләрә өйрәдирәм ки, шаир персонажларынын дили илә кичилтмәләр дә вермишдир. Бу кичилтмәләрдә мейвәләрин бири дикәринин әһәмиййәтини вә файдасыны билә-билә һеч дәрәчәсинә эндирмәйә чалышыр. Персонажларын дилиндә гүввәтли кинайәләр вә тә'ризләр дә вардыр. Һәмин кинайә вә тә'ризләр онларын бир-биринә мүнасибәтләрини яхшы ачыб көстәрир...

в) **Әсәрин дили үзәриндә иш:** Мә'лумдур ки, әсәрин дилини тәһлил эдәркән, ону һәмин әсәрин үмуми мүндәрәчәсиндән, сурәтләрин тәһлилиндән, характерләрин шәрһиндән, сүжет вә композисиянын изаһындан һеч вахт айырмаг олмаз. Чүнки буиларын һамысы әсасән бәдии дил, поэтик дил васитәсилә баша кәлир. Бәдии дилин тәһлилини мүндәрәчәдән тәчрид этмәк, шакирдләри анчаг сәмәрәсиз тәмринләрә апарыб чыхарыр.

Шакирдләри, һәр шейдән әввәл, әсәрдәки характерләр вә орадакы идея мәзмуну чәһәтдән маргландырмаға чалышырам. Чүнки язычынын дили илк нөвбәдә характерләрин ачылмасы үчүн васитәдир. Мәсәлән: мән, «Мейвәләрин сөһбәти»нин илк диалоглары ифадәли охуяркән, шакирдләрин диггәтини орадакы әсас идея мәзмунуна чәлб эдирәм:

Мән кими хош чаһанда ким вар?
Тәбләрзәйә мән шәфа верирәм.
Тәлхиййи-фәмә сәфа верирәм,
Әклимдән олур баш ағрысы дур,
Демиш һүкәма бу сөзү чүмһур.

Ол сөзүнү ахыра етирди,
Хишминдән Алу өзүн итирди.
Алучая сөйләди ки: «**Эй зар,**
Фәхр эйләмә, эйләмәзмисән ар?
Ким, турш, дәхи зәлилсән сән,
Әклиндә сәнин гамашы дишләр
Хош тә'бләрә рүтубәт ишләр» вә с.

Поэмадакы бу илк диалогда Алча вә Алунун (кавалынын) характерик хүсусиййәтләри (ловғалыг, худбинлик, өзкәйә һәгарәтлә бахмаг вә с.), онларын әтрафындакылара мүнасибәтләри ифадә олунмушдур. Бүтүн бунларын һансы әсас сөзләрдә ифадә олунмасыны мүәййәнләшдирмәк үчүн шакирдләри ишә чәлб эдирәм. Алчанын дилиндәки «мән кими хош чаһанда ким вар», «давамлы гыздырмая шәфа, ачы ағызлара сәфайәм», «ейилмәйимлә баш ағрысы сағалыр», Алунун (кавалынын) дилиндәки исә «һәя элә, өзүнлә фәхр эләмә», «сән турш вә зәлилсән», «сәни ейәнләрин диши гамашыр» вә с. сөз вә ифадәләр бу ики худбинин һәм характерләрини, һәм дә бир-биринә мүнасибәтләрини бүтүн долғунлуғу вә дәгиглийи илә ачыб көстәрир. Алча өзүнү «сәфа», «шәфа» кими сөзләрлә мәдһ этдийи һалда, Алу (кавалы) барәсиндә гаршысындакыны алчалдан «зар», «әлил», «зәлил» сөзләрини ишләдир. Һәмин сөз вә ифадәләр шаирин мүхтәсәр вә йығчам лексикасында һәр ики персонажын характеристикасыны да дәриндән шәрһ эдир. Демәли, бу дил Алча вә Алунун конкрет вә фәрдиләшдирилмиш сурәтләринин тәсвирини яхшы верир, онларын характериндәки типик чәһәтләри, биринин дикәринә мүнасибәтини, нәһайәт, «өз-өзүнә ифтихар эдәрләр», «хишминдән Алу өзүн итирди» вә с. ифадәләрлә шаирин һәр ики персонажа мәнфи мүнасибәтини дә ифадә эдир.

Бурада нүмунә көстәрдийимиз мисалда шаирин һәм васитәсиз характеристикасы (йә'ни Фүзулинин өзү һәмин персонажларын хасиййәтини конкрет шәкилдә шәрһ этмәси), һәм дә васитәли характеристикасы да вардыр. Демәли, Фүзули аз сөзлә дәрин мә'налар ифадә этмиш, характерләр ачмыш, персонажларын бир-биринә мүнасибәтләрини көстәрә билмиш, тәсвир этмәк истәдикләрини охучуларынын көзләри гаршысында мәһарәтлә чанландырмышдыр. Бу, шаирин дилинин бәдиилийини көстәрән нүмунәләрдән биридир. Беләликлә дә, шакирдләр әсәрин башга парчалары үзәриндә ишләмәк үчүн, юхарыдакы тәһлилдән нүмунә көтүрүб, сәрбәст чалышмаға сә'й эдирләр. Дәрсин мүәййән мәрһәләсиндә ики характери дәриндән ачыб көстәрән ашағыдакы парчалары я гаршыла-

Scanned with ACE Scanner

рындакы китабдан тапырлар, я да ашағыдакы схема әсасында габагчадан ири кағыз парчаларында яздырыб, көркәмли бир ердән асыр, я да лөвһәйә сәлигәли хәтлә языб, шакирдләрин диггәтини она чәлб эдирәм:

Б а д а м персонажы илә әлагәдар васитәсиз характеристика:	П ү с т ә персонажы илә әлагәдар васитәли характеристика:
Йүз хишм илә нә'рә вурду бадам, Хурмая деди ки: «Эй чаһанкәрд» вә с.	Пүстә ки, эшитди ағзын ачды, Бадама бу нөв илән саташды; — Кей бағлы дәһаны хисләтиндән. вә с.

Шакирдләр һәмин сөз вә ифадәләрин мүгайисәси васитәсилә Бадам вә Пүстә персонажларынын да идея мә'насынын мүгайисәсини яхшы баша дүшүрләр. Беләликлә дә, шакирдләрә изаһ эдирәм ки, бүтүн юхарыдакы чәһәтләр сөз сәнәткары Фүзулинин дилинин бәдиилийини көстәрән нүмунәләрдәндир. Һәмин изаһат вә онунла әлагәдар тәмринләр нәтичәсиндә шакирдләр әсәрин башга парчалары үзәриндә ишләмәк үчүн, юхарыдакы тәһлилдән нүмунә көтүрүб, сәрбәст чалышмаға сә'й эдирләр.

Шакирдләри әсәрин бәдии дили үзәриндә ишләдәркән, онларын васитәли вә васитәсиз характеристика, мүәллифин сөзләри, образ вә персонажларын данышыг тәрзләри, бә'зи характерик сөзләрин тәркибләри вә с. чәһәтләрә дә диггәтләрини чәлб этмәк чох сәмәрәли нәтичәләр верир. Әлбәттә, бүтүн бу хүсусиййәтләри анчаг бир әсәрдә ахтармаг вә һәмин әсаслар үзрә онун үзәриндә ишләмәк—нә һәмин мөвзу үчүн айрылмыш вахт, нә дә шакирдләрин гүввәси чатар. Тәдрис олунан әсәрләрдә бунларын ән характерик чәһәтләрини ахтармаг лазым кәлир. Мәсәлән: Фүзулинин «Мейвәләрин сөһбәти» васитәли вә васитәсиз характеристика (мүәллифин вә образ-персонажларын дили), мараглы данышыг тәрзләри, чәтин сөзләрин изаһы, лүғәт үзәриндә иш үчүн чох мүнасиб әсәрдир.

Поэмадакы Килас, Алма, Гайсы, Үзүм, Һейва, Хияр, Говун вә с. к. сурәтләрин диалогларындан сәчиййәви парчалар әсасында шакирдләрә изаһ эдирәм ки, әдәби әсәрләрдә персонажларын нитги онларын ф ә р д и л ә ш д и р и л м ә с и н д ә

чох бөйүк рол ойнайыр. Бурада персонажларын дили, онларын һәята, бир-бирләринә мүнасибәтләрини, ағыл дәрәчәсини, психолокиясыны, мәдәниййәтини чох яхшы характеризә эдир. Зәрдалунун «Эй әһгәри-зәманә», Армудун «Эй фәсади-дөвран», Нарынчын «Эй дун!», Үзүмүн:

Мән сәбзәвү кишмишү мәвизәм,
Әсмар ичиндә чох әзизәм!..

кими мәдһиййә вә фәхриййә илә долу нитгләри онларын характеристикасыны бүтүн айдынлығы илә шәрһ эдир. Әсәрдәки персонажларын һамысы («хочәстә» симадан башга) худбин, ловға, тәкәббүрлү адамлар олса да, шаир онлары екнәсәг бир тәрздә данышдырмамыш, әксинә олараг, ф ә р д и л ә ш д и р м ә л ә р и н ә вә т и п и к л ә ш д и р м ә л ә р и н ә наил олмаг үчүн, характерләриндәки ән мүһүм чизкиләри габарыг шәкилдә вермиш, нитгләри үчүн сөз вә ифадәләри бөйүк эһтиятла сечмишдир. Мәсәлән, әсәрдә мәнфи планда верилмиш персонажларын һамысы бири дикәрини алчалтмаға, өз әһәмиййәтини, шәхсиййәтини, нүфузуну шиширтмәйә чәһд эдирләр. Һәмин мәнфи персонажларын ичиндә рүтбә вә мәнсәби илә фәргләнән бир образ да вардыр: **Гавун!** (Говун). Бурада һөкмдарлыг вә башчылыг эдән Говунун нитгинә диггәт эдәк:

Деди ки: «Мәнәм сизин **пәнаһыз,**
Бу бустан ичрә **падшаһыз!**
Шаһ мәчлисинә **мүсәддәрәм** мән,
Әсмар ичиндә **сәрвәрәм** мән!

Бурадакы сөзләр мүстәбид вә амансыз бир һөкмдарын чүрүк мә'нәвиййатыны, көрүш даирәсини, өзүндән асылы олан адамлара алчаг бахышыны чох дәгиг бир шәкилдә характеризә эдир. «Шаһ ер үзүнүн икинчи аллаһыдыр!», «Падшаһ бүтүн мәзлумларын пәнаһыдыр!», «Мән шаһлар шаһыям!» кими сөзләр орта әсрләр үчүн даһа чох сәчиййәви иди. Нәһайәт, юхарыдакы һөкмдар—персонажын нитги, һәтта орадакы айры-айры сөзләр белә Фүзулинин дөврүндә өзүнү «хәлифәйи-руйи-зәмин» адландыран һөкмдарлар үчүн чох характерикдир. Һәмин сөзләрин лүғәти мә'насына да шакирдләрин диггәтини чәлб эдирәм: **«Пәнаһ»** (фарс дилиндә) сығыначаг, сығынмаг; **«Падшаһ»** (фарсча) һөкмдарлар һөкмдары, бөйүк һөкмдар; **«Мүсәддәр»** (әрәбчә) дөшү гүввәтли, ән фәхри ердә отурдулмуш, шир, сон дәрәчә гүввәтли; **«Сәрвәр»** (фарсча) баш, рәис, чәмиййәтин вә дөврүн ән габагчыл адамы, рәһбәр, идарә эдән.

Scanned with ACE Scanner

Демәли, шаир һөкмдарын—Говунун нитгинин **синтактик**
гурулушундан, лүғәт тәркибиндән, интонасиясындан, нәһайәт,
орадакы мүндәрәчәдән вә с. чохчәһәтли вситәләрдән ф ә р-
дилләшдирмә, онун лексикасындакы нитгин гурулушун-
дан, лексиканын аһәнкиндән исә т и п и к л ә ш д и р м ә васи-
тәси кими истифадә етмишдир.

Синифдә шаирин лексикасы үзәриндә ишләркән шакирд-
ләри идиоматик ифадәләр, хүсусилә, чох мараглАндырыр. Ша-
кирдләрә илк әввәл идиомлар барәсиндә гыса мә'лумат ве-
рирәм... Мә'лумдур ки, идиомлар тәркибиндәки сөзләрин тәһ-
лил олунмамасы, гейри-мүстәгим мә'нада ишләнмәси, нәһа-
йәт, бир мәфһум ифадә етмәси илә характеризә олунур. Иди-
омалары башга бир дилә һәрфән тәрчүмә етмәк гейри-мүм-
күндүр. Мәсәлән: «үрәкли адам», «ағзы йыртыг», «көзүм кө-
зүндән су ичмир», «башына дөнүм», «башыны кәсди» (сачы-
ны кәсди әвәзинә), «гулаг ардына салмаг» вә с.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, Фүзулинин лексикасында,
о чүмләдән «Мейвәләрин сөһбәти» әсәриндә дә мараглы идио-
малар чохдур. Мәсәлән:

Хишминдән Алу **өзүн итирди...**
Әнкур деди ки: **«Юм дәһанын!»...**
Вәсф ейләмәкиндә **һәддән өтдүн!**
Данышма ки, сән **мәни әритдин!**
Пүстә ки, ешитди **ағзын ачды,**
Бадамә бу нөв илән саташды. вә с.

Бурада һәмин идиомалар ашағыдакы мә'наларда ишлән-
мишдир: «өзүн итирди»—гәзәбләнди, әсәбиләшди; «юм дәһа-
нын!»—сус, данышма, өзүнү тә'рифләмә, артыг-әскик даныш-
ма, «һәддән өтдүн»—әдәбсизлик етдин, инсанлыг ләягәтин-
дән кәнар иш көрдүн, «мәни әритдин»—мәни утандырдын, өл-
дүрдүн; «ағзын ачды»—данышмаға башлады, ейбләрини де-
мәйә башлады вә с.

г) **Әсәр үзәриндә синифдән харич иш:** Фүзулинин «Мей-
вәләрин сөһбәти» әсәри әдәби гираәт дәрсләриндә синифдән
харич иш үчүн мараглы материаллардандыр. Бу әсәр үзә-
риндә синифдән харич апарылан ишләр шакирдләрә онун
идея мүндәрәчәсини даһа дәриндән мәнимсәмәйә көмәк едир.
Мән бу әсәр үзәриндә синифдән харич ишләри ашағыда-
кы шәкилләрдә тәшкил едирәм:
Фүзулинин «Мейвәләрин сөһбәти»ндә олан атмачала-
ры, афоризмләри, һикмәтли сөзләри, ловғалыг вә худбинлийи
тәнгид едән фикирләри әсасында албом тәшкил етмәк (бә'з.
фәал шакирдләрә шаирин башга әсәрләринә дә мүрачиәт ет-
мәйи төвсийә едирәм). Мәсәлән:

Мей нәш'ә илә әяг чәкди,
Лалә чикәринә дағ чәкди.

вә яхуд:

(Алча һаггында)

Фәхр ейләмә, ейләмәзмисән ар?
Ким, турш, дәхи зәлилсән сән!
Әсмар ара әлилсән сән!
Әклиндә сәнин гамашы дишләр,
Хош тә'бләрә рүтубәт ишләр.

(Алма барәсиндә)

Кәр габили-ифтихар олубсан,
Алма адыны нечүн гоюбсан?
Кәр яхшы олардын «ал» дейәрдин,
«Алма» нечүн адын гоярдын?

вә яхуд:

Кәр ешшәйә мәһмил етсәләр чүл,
Ол чүли мүнәггәш ола күл-күл,
Ешшәкдә зәвал һәм кәм олмаз,
Минбә'д ол ешшәк адәм олмаз!

Бу албомда шаирин һәмин поемасында вә башга әсәрлә-
риндә ишләнмиш әсас аталар сөзләрини дә (әлбәттә, синфин
сәвиййәсиндән асылы олараг) топламағы онлара төвсийә еди-
рәм. Шакирдләр шаирин ишләтдийи әсас аталар сөзләрини
албомларына сәлигәли хәтлә язырлар. Һәмин аталар сөзлә-
ринин топланмасында мән дә онлара яхындан көмәк едирәм.

Шакирдләрин бә'зиләри Фүзулинин бу поемасына чәкил-
миш шәкилләр әсасында, бә'зиләри дә өзләри мүстәгил һәрә-
кәт едәрәк, чәкдикләри шәкилләр әсасында мәзмунлу албом-
лар да тәртиб едирләр.

Бундан башга викторина оюнлары тәшкил етмәк, һәмин
әсәри сәһнәләшдирмәк кими чәһәтләрә дә чох фикир верирәм.
Сәһнәләшдирмәни әсасән гүввәтли шакирдләрин өһдәсинә
бурахырам. Мәсәлән, узун илләрдән бәри ишләдийим һәмин
мәктәбдә кечмиш VII синиф шакирдләринин мә'зунларын-
дан Шамил Салманов (һәмин шакирд бу тәдрис илиндә С. М.
Киров адына АДУ-нун филоложи факултәсини гуртармыш,
онларча шеирләри гәзет, журнал вә алманахларда дәрч олун-
мушдур), Әлрза Балаев (IX синифдә охуюр, шеирләри мәт-
буатда дәрч олунур), Чаһанкир Гулиев (М. Әзизбәйов ады-
на АСИ-дә охуюр), Рамиз Әскәров (Лениннефтин 12-чи мә'-
дәниндә оператор ишләйир. Мүхбир мәктублары вә хырда
очеркләри мәркәзи мәтбуатда дәрч олунур), Мәммәдаға Әми-

Scanned with ACE Scanner

нов (X синфи гуртармышдыр), Хәдичә Һүсейнова (VIII синифдә охуюр) вә башгаларынын һәмин поэманы сәһнәләшдирмәләри чох кейфиййәтли вә бәдии олмушдур. Башга шакирдләр дә бу ишә тәшәббүс көстәрмиш, фәрәһләндиричи нәтичәләр әлдә эдилмишдир. Биз мәктәбимиздә һәмин сәһнәләшдирилмиш поэманы мәктәб сәһнәсинә гойдугда, хүсусилә, чох мараглы нәтичәләр вермишдир. Бүтүн бунлар шакирдләр үчүн ән мараглы мәшғулиййәт олмагла бәрабәр, онларын эстетик зөвгүнү инкишаф этдирир, онлары даһа тез етишдирир, нәһайәт, онларда доғма Азәрбайчан әдәбиййатына, зәнкин әдәби дилимизә мараг оядыр.

Мәктәбдә Фүзулинин һәят вә ярадычылығына һәср олунмуш әдәби сәһәрчикләр дә чох мараглы кечмишдир. Әдәби сәһәрчик ашағыдакы програм әсасында гурулмушдур: а) мүәллимин кириш сөһбәти; б) сонра шакирдләрин Фүзулинин шеирләриндән вә поэмасындан парчалар охумасы вә «Мейвәләрин сөһбәти»ни сәһнәләшдирилмиш шәкилдә нүмайиш этдирмәләри; в) сәһәрчийин ахырында викторина кечирилди. Бурада ән яхшы гираәтчиләр, шаирә мәзмунлу албомлар һазырлаянлар, сюнда дүзкүн чаваб верәнләр мүкафатландырылды. Шакирдләрә Фүзулинин «Әсәрләринин» 1-чи чилди, «Мейвәләрин сөһбәти», шаирин портрети вә с. үстү язылараг һәдиййә верилди.

Бүтүн бу тәдбирләр мәктәбдә үмуми бир чанланма әмәлә кәтирир, шакирдләрдә бәдии әсәрләрә, айры-айры язычыларын һәят вә ярадычылығына сонсуз мараг оядыр.

* * *

Әлибала ӘЛИЕВ

Бакынын Бузовна гәсәбәсиндәки 38 нөмрәли мәктәбин дил-әдәбиййат мүәллими.

М. Фүзулинин «Мейвәләрин сөһбәти» әсәри VII синифдә тәдрис эдилән ән мараглы мөвзулардан биридир. «Мейвәләрин сөһбәти» әсәрини кечәркән програмда бу әсәрин кечилмәси үчүн верилмиш 4 саат вахтдан сәмәрәли сурәтдә истифадә эдир, әсәрин охунмасына вә мәзмунун мәнимсәнилмәсинә 2 саат, тәһлилинә исә 2 саат вахт айырырам. Бу мәгсәдлә әсәри ики әсас һиссәйә бөлүр, биринчи дәрсдә мейвәләрин бағда олан мүбаһисәси, икинчи дәрсдә исә мейвәләрин бостанда олан мүбаһисәси һиссәләрини кечирәм.

Ени дәрс һаггында кириш мусаһибәси апарыркән шакирдләрә изаһ эдирәм ки, ушаглар, севимли шаиримиз Мәһәммәд Фүзулинин ярадычылығы олдугча кениш вә рәнкарәнкдир. О, ашиганә гәзәлләриндән башлаяраг бөйүк һәчмли әсәрләринә гәдәр узун бир ярадычылыг йолу кечмишдир. Даһи сәнәткар өлмәз әсәрләрини доғма халгы үчүн яратмыш, халгынын дүшмәнләрини, зәманәсинин әдаләтсиз, зүлмкар, эйни заманда ловға вә мәнсәбпәрәст адамларыны горхмадан тәнгид этмишдир. Лакин сиз яхшы билирсиниз ки, бөйүк шаиримиз феодал чәмиййәтиндә—севкийә, азадлыға вә мүстәгиллийә дүшмән олан бир чәмиййәтдә языб яратмышдыр. Белә бир чәмиййәтдә һәр сөзү, һәр һадисәни, әлбәттә, ачыг-ачығына демәк, тәсвир этмәк олмазды. Буна көрә дә Фүзули, ганлы мүһарибәләрдән һәзз алан дөвләт башчыларыны, залим вә худпәсәнд падшаһлары, эйни заманда өзүнүн габагчыл вә мүтәрәгги идеяларыны, «Бәнкү Бадә», «Сәһһәт вә мәрәз», «Ринду Заһид», «Һәфт чам» кими аллегорик әсәрләриндә үстүөртүлү шәкилдә тәсвир этмишдир. Шаирин белә аллегорик әсәрләриндән бири дә бизим букүн кечәчәйимиз «Мейвәләрин сөһбәти» әсәридир.

V—VII синифләрин «Әдәби гираәт» програмында әдәбийят нәзәриййәсиндән вериләчәк мә'луматлара айрыча вахт айрылмадығындан, бу мә'луматлар әдәби әсәрләрин билаваситә тәдриси илә әлагәдар сурәтдә өйрәдилдийиндән, мән дә «Мейвәләрин сөһбәти» әсәринин тәдриси заманы аллегория һаггында шакирдләрә мүхтәсәр нәзәри мә'лумат верәрәк баша салырам ки, аллегорик әсәрләрдә язычы вә шаирләр һадисәләри үстүөртүлү шәкилдә тәсвир эдир, мүхтәлиф мейвәләри, һейванлары, гушлары, яхуд да чансыз әшяны данышдырыр вә бунларын симасында чәмиййәтин мүәййән груп инсанлары вә һадисәләри һаггындакы фикирләрини ифадә эдирләр. Сизин һәлә ашағы синифләрдә өйрәндийиниз С. С. Ширванинин «Аслан вә ики өкүз», Ә. Сабирин «Ағачларын бәһси», А. Сәһһәтин «Чырчырама вә гарышга», И. А. Крыловун «Гурд вә гузу», «Ярпаглар вә көкләр» шеирләрини белә әсәрләрә мисал көстәрмәк мүмкүндүр.

Сонра «Мейвәләрин сөһбәти» әсәринин әруз вәзниндә язылдығыны сөйләйир, һеча вәзни илә әруз вәзни арасындакы әсас фәрги айдынлашдырыр, бу барәдә шакирдләрин VI синифдә алдыглары мә'луматы онларын ядына салырам. Хүсусән әруз вәзнинин башлыча хүсусиййәтләриндән бири олан узатма вә гысалтма мәсәләсини ше'рин нүмунәви охусу заманы изаһ эдир вә ашағыдакы мисралары шакирдләрин нәзәринә чатдырырам:

Scanned with ACE Scanner

Алучая сөйләди ки: «Эй зар!
Фәхр этмәйә эйләмәзмисән ар?!
Ейәндә сәни гамашыр дишләр,
Хош тәб'ләрә рүтубәт ишләр...»
Онун сәсини килас эшитди,
Бу зәрб илә она тә'нә этди.
«Эй накәсү дун, утанмадынмы,
Азәрм одуна янмадынмы
Ки, өзүнү бунча вәсф этдин?
Гуртар сөзүнү ки, һәддән өтдүн!
Сәрв ағачы кими һәр будағым,
Хублар чәкирләр иштиягым...»

Узун һечалары «—» ишарәси, гыса һечалары исә «◡» ишарәси илә язараг изаһ эдирәм ки, бу парчада ишләдилмиш сөйләди, зар, ар, ейәндә, онун өзүнү, ағачы, кими, хублар сөзләрини биз ади тәләффүз гайдаларына уйғун олараг гыса шәкилдә дейә билмәрик, эксинә әруз вәзнинин тәләбинә керә бу кәлмәләрдәки һечалардан бирини узун, о бириләрини исә гыса шәкилдә тәләффүз этмәлийик, йә'ни: **сөй-ләди, зар, ар, е-йән-дә, о-нун, о-на, о-ду-на, ө-зү-нү, а-ға-чы, ки-ми, хуб-лар** шәклиндә языб охумалыйыг. Әкс тәгдирдә әкәр биз һәмин сөзләрдәки һечалардан бирини еринә көрә узадыб-гысалтмасаг, онда шеир өз аһәнкдарлығыны вә мусигилийини итирәр, әруз вәзнинин гайда-ганунларына мувафиг кәлмәз.

Әсәрин шакирдләр тәрәфиндән охунушу заманы онларын бу гәбилдән олан сөзләри неҹә тәләффүз этдикләринә диггәт етирир, янлыш дейилән сөзләри ериндәҹә дүзәлдир вә әсәрин дүзкүн гираәтини тәшкил эдирәм.

«Мейвәләрин сөһбәти» әсәринин тәдриси заманы әсәрин дили үзәриндә иш апармаг да зәрури мәсәләләрдән биридир. Әсәрин дили һаггында данышаркән шакирдләрә изаһ эдирәм ки, даһи шаиримиз Фүзули өз әсәрләринин эксәриййәтини, о ҹүмләдән «Мейвәләрин сөһбәти» әсәрини дә доғма Азәрбайҹан дилиндә язмышдыр. Шаир бу дили үрәкдән севмиш, онун әдәби бир дил кими инкишафына вә йүксәлмәсинә олдугча сәмәрәли тә'сир көстәрмишдир. Лакин Фүзули илк тә'лим-тәрбийәсини, тәһсилини әрәб, фарс дилләриндә алдығындан, шаирин әсәрләриндә бир чох әрәб, фарс сөзләри вә сөз тәркибләри ишләдилмишдир ки, биз буну «Мейвәләрин сөһбәти» әсәриндә дә көрүрүк.

Бу изаһатдан сонра әсәрин дилиндә ишләдилмиш нәшвү-нүма тапмаг, чак этмәк, пирәһән, дун азәрм, вәсф, иштияг, үстхан, тәфахүр, ҹамә, әнкур, көфтку, дәһан, зәбан, пейда,

һиндиванә, өвсаф, хишм вә с. кими чәтин анлашылан әрәб, фарс сөзләринин лүғәви мә'насыны айдынлашдырыр, һәмин сөзләри шакирдләрин лүғәт дәфтәрчәләринә яздырырам.

«Мейвәләрин сөһбәти» әсәринин әдәби охусундан вә мәзмунунун мәнимсәдилмәсиндән сонра әсәрин бәдии ҹәһәтдән тәһлилини апарырыг, даһи сәнәткарын бүтүн поэзиясында олдуғу кими онун бу әсәрдә дә сөзә гәнаәт этдийини, һәр бир сөзү ерли-ериндә ишләдәрәк аз сөзлә чох фикир ифадә этдийини, ҹанлы лөвһәләр, ядда галан образлар, ҹазибәдар тәбиәт мәнзәрәләри яратдығыны вә бәдии тәсвир васитәләрини сәнәткарҹасына ишләтдийини айдынлашдырыр, әсәрин башланғыҹындан мисал кәтирдийим:

Чүн нәшвү-нүма тапыб чәмәнләр,
Чак этди нәбат пирәһәнләр...
Гөнчә яхасыны эйләди чак,
Бүлбүл бахубан олуб фәрәһнак
Баг ичрә ачылды гырмызы күл,
Башлады әнину налә бүлбүл,
Әлгиссә, фәзаләниб чәмәнләр,
Хош, тазә кейинди ясәмәнләр

мисралары илә башлаян кичик парчада шаирин баһарын кәлмәсини тәсвир эдәркән нә гәдәр ҹанлы, ҹазибәдар вә оригинал тәбиәт мәнзәрәси яратдығыны,

Нәркиз ки, көз ачды, бағa кирди,
Бир бахмаг илән өзүн итирди

мисраларында исә онун бәдии тәсвир васитәсиндән—истиарәдән бачарыгла истифадә этдийини шакирдләрин нәзәринә чатдырырам.

«Мейвәләрин сөһбәти» әсәринин һәр ики һиссәсини кечиб гуртардыгдан сонра 3 вә 4-чү дәрсдә поэманын мүхтәсәр тәһлилини верирәм вә изаһ эдирәм ки, бу әсәрдә шаир чүрбәчүр мейвәләрин адыны чәксә дә, онларын мүбаһисәләрини тәсвир этсә дә, һәгигәтдә исә Фүзули әсл мейвәләрдән вә онларын мүбаһисәләриндән данышмаг истәмәмиш, эксинә, феодал ҹәмиййәтиндә яшаян ловға, өзүндән башга һеч кәси бәйәнмәйән, ағылсыз адамлары мүхтәлиф мейвәләрин симасында аллегорик бир дилдә тәнгид этмишдир. Шаирин мейвәләрин мүбаһисәсини ики ердә: һәм бағда, һәм дә бостанда тәсвир этмәси һеч дә тәсадүфи дейилдир. Фүзули мейвәләрин бағдакы мүбаһисәси илә ади феодал ҹәмиййәтиндә яшаян инсанларын ловғалығыны, худпәсәндлийини, мейвәләрин бостандакы мүбаһисәси илә дә сарай һәятындакы өзбашыналығы вә мәнсәбпәрәстлийи тәнгид этмәк истәмишдир.

Scanned with ACE Scanner

Бостандакы əһвалат шаир тәрәфиндән даһа реал вә даһа тәбии шәкилдә тәсвир эдилмишдир. Доғрудан да, бостанда сарай, бостандакы мейвәләрлә сарай адамлары, бостанчы илә чәллад арасында олан уйғунлуг, охшарлыг нә гәдәр тәбии вә инандырычыдыр. Белә ки, сарайда олдуғу кими, бостанда да говун (шаһ) күлл-ихтияр, һаким мүтләгдир. О, өзүнү һамыдан йүксәк тутдуғу үчүн гарпызын (вәзирин), кәрмәйин (вәкилин), хиярын (мүлазимин), шәмамәнин (хадимин) өзләрини тә'рифләдикләрини эшитдикдә, түрурундан вә пахыллығындан гәзәбләнир, бостанчыя (чәллада) әмр эдир ки, онлары парча-парча доғрайыб бир кәнара атсын. Бу ишләрин нәтичәсиндән сонра о өнә дә һирсини союда билмир вә ахырда өзү дә ачығындан өзүнү һәлак эдир.

Бу сәһнә илә бөйүк инсанпәрвәр шаир демәк истәмишдир ки, халгын гайғысына галмаян, йохсулларын күзәраныны яхшылашдырылмасы үчүн чалышмаян, фәгир-фүгәрая көмәклик этмәйән, әксинә күнләрини «мәнәм-мәнәм» демәклә, бошбошуна ловғаланмаг вә тә'рифләмәләрлә кечирән шаһлар, һакимләр өлкәни идарә этмәйә лайиг адамлар дейилдирләр. Белә шаһларын, һакимләрин һөкмранлығы, сәлтәнәти вә тахту-тачы тезликлә тармар олачагдыр. Буна көрәдир ки, шаир гәсидәләриндән бириндә элә адамлары һәгиги һаким сайырды ки, онларын затында тамаһкарлыг, ишләриндә риякарлыг олмасын. Шаир һәмин гәсидәсиндә бөйүк һуманист вә һәгиги вәтәндаш кими зәманәсинин һакимләрини эдаләтли олмаға, халгын, элин, фәгир-фүгәранын гайғысына галмаға, онларын һалындан, элин дәрдиндән гафил вә хәбәрсиз олмамаға чағырараг язырды:

Һаким олдур ки, онун олмая затында тәмә'
Һаким олдур ки, онун олмая фе'линдә рия...
Рәвити-әдлдәдир мәртәбейи-гүрби-гәбул,
Әдлсиз һакимә дә'вайи-һөкумәт нә рәва?..
Рәһмәт ол һакимә ким олмая элдән гафил,
Нәгди-өвгаты ола нури-ниязи-фүгәра.

Бөйүк сәнәткар бүтүн һәяты вә ярадычылыгы боюнча сарайлара, дөврүнүн эдаләтсиз, ловға, мәнсәбпәрәст падшаһларына вә һакимләринә дүшмән олдуғундан «Мейвәләрин сөһбәти» поэмасында да бу мәсәләйә бир даһа тохунмуш, бостанын вә бостандакы мейвәләрин симасында сарайлара вә сарайларын этрафына топлашан шөһрәтпәрәст сарай адамларына, худпәсәнд ә'янлара өзүнүн дәрин нифрәт бәсләдийини билдирмиш, сарайларын пучлуғуну, сарай адамларынын һеч бир хейирли иш көрмәдән бош-бошуна ловғаландыгларыны,

сарай интригаларыны, һакимиййәт үстүндә кедән чәкишмәләри амансызчасына ифша этмишдир.

Нәһайәт, «Мейвәләрин сөһбәти» поэмасынын мүсбәт әхлаги вә тәрбийәви идея тәблиғ этдийиндән данышараг кестәрирәм ки, кәнч нәслин тә'лим-тәрбийәсиндә бу әсәр олдугча бөйүк әһәмиййәтә маликдир. «Мейвәләрин сөһбәти» әсәри бизә мүхтәлиф мейвәләр вә онларын хасиййәтләри һаггында дүзкүн элми мә'луматлар вермәк, сарайлара, мәнсәбпәрәст, һөкмдарлара, ловға адамлара гаршы биздә кәскин нифрәт һисси тәрбийә этмәк чәһәтдән даһа гиймәтли бир әсәрдир. Сиз ениетмәләр вә кәнчләр дә йүксәк тәрбийәви әһәмиййәти олан бу әсәрдән өзүнүз үчүн бөйүк әхлаги нәтичәләр чыхармалы: һеч бир ишинизлә, дәрсләрдәки мүвәффәгиййәтләринизлә өйүнмәмәли, ловғаланмамалы, әксинә садә вә тәвазө'кар олмалысыныз.

Scanned with ACE Scanner

Зәрбәли **СӘМӘДОВ**
Бакыдакы 190 нөмрәли орта мәктәбин
әдәбиййат мүәллими.

VIII СИНИФДӘ М. ФҮЗУЛИНИН «ВӘФА ҺӘР КИМСӘДӘН...» ГӘЗӘЛИНИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

М. Фүзулинин VIII синифдә тәдрис эдилән лирик әсәрләриндән бири дә «Вәфа һәр кимсәдән...» гәзәлидир.

Биз бу мәгаләдә тәчрүбә мүбадиләси мәгсәдилә һәмин гәзәлин тәдриси үсулундан данышачағыг.

М. Фүзулинин VIII синифдә тәдрис эдилән лирик әсәрләриндән бири дә «Вәфа һәр кимсәдән...» гәзәлидир.

Биз бу мәгаләдә тәчрүбә мүбадиләси мәгсәдилә һәмин гәзәлин тәдриси үсулундан данышачағыг.

Програмда «Вәфа һәр кимсәдән...» гәзәлинә ики саат вахт айрылмышдыр. Мән биринчи сааты кечмиш дәрси сорушуб, шакирдләрин билийини гиймәтләндирмәклә башлайырам. Фүзулинин лирикасы һагтында кечмиш дәрсдә верилмиш мә'луматы ики-үч шакирддән сорушуб, онларын билийини һесаба алырам. Сонра кечмиш дәрслә ени дәрс арасында әлагә яратмаг мәгсәдилә синфә ашағыдакы бир нечә суалы верирәм:

1) Фүзули дөврүндә феодалларын ше'рә, шаирә мүнасибәти нечә иди?

2) Шаир Шәрг аләминдә өзүнүн һансы әсәрләри илә мәшһурдур?

3) Фүзули әсәрләриндә руһаниләрә, һакимләрә нә чүр мүнасибәт бәсләмишдир?!

4) Фүзули гәзәлләриндә әсас мөвзу нәдән ибарәтдир?

Шаирин лирикасына даир шакирдләрин вердийи чаваблар сүбут эдир ки, онлар М. Фүзулинин XVI әсрдә яшамыш ән бөйүк гәзәл устады, мәһәббәт шаири олдуғуну яхшы билирләр. Шакирдләр көстәрирләр ки, Фүзули дөврүндә ше'рә, шаирә

гиймәт верилмирди. Шаирин айры-айры гәзәлләри ичәрисиндә дейилмиш бейтләриндә вә бир сыра әсәрләриндә дөврүндәки феодал-патриархал мүнасибәтләрә, һакимләрә, руһаниләрә дәрин нифрәти, мүһитиндән наразылығы вә шикайәти, э'тиразлары да айдын һисс олунур. М. Фүзули «Дәрди чох, һәмдәрди йох, дүшмәни гүввәтли, бәхти әзилмиш» халг күтләләринин, шаирләрин дәрдиндән данышыр.

Кечмиш дәрси екунлашдырдыгдан сонра ени дәрсә кириш мүсаһибәси илә башлайырам. Кириш мүсаһибәси заманы әввәлчә ени дәрсин адыны дейирәм. Азәрбайчан халгынын бөйүк шаири М. Фүзулинин «Вәфа һәр кимсәдән...» гәзәлини өйрәнәчәйимизи билдирирәм. Сонра бу әсәрин лирик әсәр, гәзәл олдуғуну сөйләйирәм. Гәзәл, әруз вәзни һаггындакы мә'луматы яда салмағы шакирдләрә тапшырырам. Даһа сонра гейд эдирәм ки, бу гәзәл биринчи шәхсин лирик гәһрәманынын дилиндән язылмышдыр. Гәзәлин лирик гәһрәманы исә шаирин өзүдүр. М. Фүзули бу гәзәл васитәсилә заманәсинин доғурдуғу һагсызлыглардан шикайәтини, дөврүндән наразылығыны ифадә этмишдир. Гәзәл бәдии тәсвир васитәләрилә зәнкиндир. Бу гәзәл белә башланыр:

Вәфа һәр кимсәдән ким истәдим, ондан чәфа көрдүм,
Кими ким бивәфа дүняда көрдүм бивәфа көрдүм...

М. Фүзули арзуладығы азад, хошбәхт дүняны көрмәди. Онун заманында шаирин көз яшлары гурумады, кәдәри, гәми һәр күн чохалды.

Сонра мән ери кәлмишкән совет адамларынын гурдуғу ени дүня, азад, хошбәхт һәятдан данышырам. Совет дөврүндә шаирләрин өз шеирләриндә гәм, гүссә дейил, севинч, нәш'ә тәрәннүм этдикләрини, сәнәткарлара йүксәк гиймәт верилдийини, ән яхшы бәдии әсәрләрин Ленин мүкафатына лайиг көрүлдүйүнү сөйләйирәм.

Кириш мүсаһибәсиндән сонра мән айдын, ифадәли вә нүмунәви гираәт апарырам. Гәзәлин әруз вәзниндә язылдығыны нәзәрә алараг оху заманы хүсусилә узадылан вә гыса дейилән һечалара, эләчә дә сөзләрин тәләффүзүнә чидди фикир верирәм. Мән илк охудан сонра чәтин сөз вә ифадәләри изаһ эдирәм. Китабда олан чәтин сөзләрин мә'насыны яздырмаға эһтияч олмадығындан, дәрсликдә олмаян сөз вә ифадәләрин изаһына вә гейд эдилмәсинә кечирәм. «Вәфа һәр кимсәдән ким...» сөзләри ичәрисиндә «ким» сөзүнүн гәзәлдә «ки» бағлайычысы еринде ишләндийини әввәлчә көстәрирәм. Сонра бивәфа (вәфасыз, э'тибарсыз), һәмдәм (вахты бирликдә кечирән, дост), сидг (сәдагәт), әксимүддәа (тәрсини иддиа эдән), сәркәрдан (авара), көвкәб (улдуз), кәз (дәфә), әһли-аләм (дүня адамлары)

Scanned with ACE Scanner

вә с. сөзләрин мә'насыны шакирдләрин дәфтәрләринә яздырырам. Чәтин сөзләрин изаһындан сонра бир нечә шакирдә гәзәли охутдурурам. Гәзәлин өйрәдилмәси үчүн верилмиш биринчи саат «Вәфа һәр кимсәдән...» гәзәлинин эвдә шакирдләр тәрәфиндән яхшы әзбәрләнмәсини, чәтин сөзләри вә мәзмуну мәнимсәмәйи тапшырмагла гуртарыр.

Икинчи дәрс саатында әввәлчә бир нечә шакирддән гәзәли әзбәр сорушурам. Даһа сонра «Вәфа һәр кимсәдән...» гәзәлинин идея-мәзмунуну мәнимсәтмәйә, бәдии тәһлилилә башлайырам. Бунун үчүн гәзәл бейт-бейт охунуб, идеясы айдынлашдырылыр. Лакин лирик әсәрин нәйә дейилдийинә, гәзәлин гурулушуна даир әввәлчә шакирдләрә суаллар верирәм. Бу гәзәлин исә һәзәч бәһриндә язылдығыны, «мәфаилүн» сөзүнүн дөрд дәфә тәкрар олунмасы илә әмәлә кәлдийини изаһ эдирәм. Сонра лирик әсәрин гәһрәманы биринчи шәхсин—шаири өзү олдуғуну билдирирәм. Гәзәлдә тәсвир эдилән лирик гәһрәманын һисс вә һәйәчанларындан данышаркән мә'лум олур ки, о, дөврүндән, заманындан наразы вә шикайәтчидир. Лирик гәһрәман мүһитиндә һәр кимдән вәфа, э'тибар көзләйирсә, бунун әвәзиндә чәфая, вәфасызлыға тәсадүф эдир. Шаир кимә мүрачиәт эдиб ондан дәрман истәйирсә, өзүндән бетәр ону мин дәрдә тутулмуш көрүр. Онун бир ердә вахт кечирдийи вә сәфадан дәм вуран достлары икиүзлүдүрләр. Ахырда дүня адамларындан бу сифәтләри көрән шаир, суюн этәйиндән тутмаг истәйир. Су ондан үз дөндәриб ахыб кедир. Күзкүдән сәдагәт көзләйирсә, күзкү онун дөврү кими һәр шейи тәрсинә көстәрир. «Үмид гапысына» аяг басан лирик гәһрәмана аваралыг үз верир. Көйләрдә шаир гара бәхтинин улдузунун да гара олдуғуну көрүр. Нәһайәт, шаир өзү-өзүнә мүрачиәт эдиб дүня адамларындан үз дөндәрсә, бунун эйб сайылмамасыны хаһиш эдир.

Шакирдләр гәзәлин идея мәзмунуну бейт-бейт охудугдан сонра бу шәкилдә дәриндән мәнимсәмиш олсалар, онлар лирик гәһрәманын характеристикасыны, руһи һалларыны, һисс вә һәйәчанларыны да яхшы ифадә эдәчәкләр.

Ери кәлмишкән мән гәзәлин идеясыны айдынлашдырдыгча, бейт-бейт охудугча, бәдии тәһлилә дә әл атырам. Гәзәлдә верилмиш «су дамәни», «үмид гапысы», «һүнәр ипинин учу» кими сөзләрин мәчази сөзләр, истиарәләр олдуғуну көстәрирәм. «Күзкү» шаирин дөврүнә бәнзәдилмишдир, тәшбиһдир. «Бәхт улдузу» дейилән шей дүняда йохдур, лакин шаир бурада әл арасында яйылмыш идиоматик ифадәләрдән истифадә этмишдир. Шеирдә «көрдүм» сөзү рәдифдир.

Гәзәлин лирик гәһрәманынын характеристикасыны тәхминән белә мүәййәнләшдирмәк олар.

1. Лирик гәһрәман дөврүндән шикайәтчи вә наразыдыр.
2. Гәзәлин лирик гәһрәманы мүасирләриндән вәфа, э'тибар көрмәдийи үчүн дәрдлидир, үмидсиздир. Заманә ону бәдбинлийә кәтириб чыхармышдыр. О, «әһли-аләмдән» үз дөндәрмәк фикринә дүшмүшдүр.

Мән бу фикирләри шеирдән кәтирдийим мүвафиг бейтләрлә изаһ эдирәм.

Гәзәл охунуб изаһ эдилдикдән сонра белә бир нәтичә чыхарылыр: биз гәзәли охумагла шаири, сәнәткары гиймәтләндирмәйән, адамлары бәдбинләшдирән, үмидсиз эдән феодал дүнясына гаршы нифрәт эдирик.

Өзүм гәзәли бейт-бейт охуюб тәһлил этдикдән сонра, вахт галдыгда бир-ики шакирддән гәзәли охуюб изаһат вермәйи тәләб эдирәм.

«Вәфа һәр кимсәдән...» гәзәлини екунлашдырмаг үчүн мән дәрсин ахырында синфә ашағыдакы суаллары верирәм:

1. Фүзулинин яшадығы дөвр һаггында ким данышмаг истәйир?
2. Гәзәл һансы әсәрләрин нөвүнә дахилдир?
3. Гәзәлин гурулушу нечә олур?
4. Өйрәндийимиз гәзәлдә лирик гәһрәман кимдир вә онун гысача характеристикасыны ким сөйләйәр?
5. Гәзәлдәки бәдии тәсвир васитәләрини ким көстәрәр?
6. Гәзәли охудугдан сонра чыхарачағымыз нәтичә нәдән ибарәтдир?

«Вәфа һәр кимсәдән...» гәзәли тәһлил эдилиб гуртардыгдан сонра, дәрсин ахырында шакирдләрә эвдә гәзәлин идея-мәзмунуну вә бәдии тәһлилини өйрәнмәйи тапшырырам.

Scanned with ACE Scanner

М. САДЫГОВ
Бакынын Әзизбәйов районундакы 185 №-ли
мәктәбин дил-әдәбиййат мүәллими.

Ә. БҮНЯДЗАДӘ
Бакынын Октябр районундакы 173 №-ли
мәктәбин дил-әдәбиййат мүәллими.

М. ФҮЗУЛИНИН «ШИКАЙӘТНАМӘ» ӘСӘРИНИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Мә'лум олдуғу үзрә, Фүзулинин ики мәнсур мәктубу вардыр ки, бунларын да һәр икиси онун бәдии әсәрләри сырасына дахилдир. Бунларын һәр икиси өз ичтимаи мәзмуну вә бәдии дәйәри э'тибарилә диггәти чәлб едир.

Һәмин мәктубларын бири «Шикайәтнамә» адланыр. Бу әсәрин VI синифдә тәдрис едилмәси үчүн дөвләт програмында 2 саат вахт айрылмышдыр. Биз һәмин әсәри ашағыдакы шәкилдә планлашдырыр вә тәдрис едирик:

I саатда: 1. Кириш мусаһибәси. 2. Әсәрин мүәллим тәрәфиндән нүмунәви вә ифадәли гираәти. 3. Еvә тапшырыг.

II саатда: 1. Әсәрин идея мәзмуну үзәриндә иш. 2. Әсәрин тәһлили вә екунлашдырылмасы. 3. Евә тапшырыг.

Биз кириш сөһбәтиндә гейд едирик ки, Фүзули Азәрбайҹан халгынын XVI әсрдә яшайыб-яратмыш даһи сәнәткарларындан биридир. Бу севимли шаирин һәяты һәмишә ағыр еһтияч ичәрисиндә кечмишдир. Лакин бунунла белә о, һеч бир вахт руһдан дүшмәмишдир. О, елми өзүнә ән бөйүк дөвләт, шаирлийи исә ән бөйүк бир мәнсәб һесаб етмишдир. Мәһз буна көрә дә, бу исте'дадлы шаир һеч бир вахт заманәсинин һөкмдарларына, феодалларына боюн әймәмиш, онларын сарайына кетмәмишдир. Әксинә олараг ери кәлдикчә, сарайлары, феодаллары тәнгид атәшинә дә тутмушдур. Шаир бир ше'риндә «сарайларын одлара янмасыны» арзулайыр. Башга бир әсәриндә исә өлкәләри ишғал едән, әдаләтсиз мүһарибәләр апаран һөкмдарлара дәрин нифрәтини билдирир...

Фүзулинин дөврүндә мәддаһ вә ялтаг шаирләр чох иди. Онлар һөкмдарлар, феодаллар барәсиндә ялтагчасына тә'рифнамәләр язараг, мукафатлар алардылар. Фүзули онларын бу һәрәкәтинә нифрәтлә янашарды. Лакин һәмин дөврдә хүсуси шеир китабларыны тәртиб етмәк үчүн, шаирләр гәсидәләр дә язмалы идиләр. Бу бир адәт-ән'әнә иди... Одур ки, Фүзули дә һәмин дөврүн әдәбиййатында олан гайдалара әмәл едәрәк, бир сыра гәсидәләр язмышдыр. Фүзули бир гәсидәси үчүн падшаһын әмри илә хәзинәдән аз мигдарда пул алмалы иди. О алдығы бәратә (гәбзә) әсасән дөвләт идарәсинә кәлдикдә, заманәсинин бир сыра һагсызлыглары илә даһа дәриндән таныш олур вә бу вәзиййәт шаири гәзәбләндирир. Фүзули «Шикайәтнамә» әсәриндә юхарыдакы һадисәләрлә әлагәдар олараг, башына кәлән әһвалатлары вә заманәсиндәки хошакәлмәз һаллары бөйүк чәсарәт вә мәһарәтлә тәсвир етмишдир.

Биз нүмунәви вә ифадәли гираәтдән сонра евә тапшырыг верир, нөвбәти дәрсдә сон дәрәчә гыса шәкилдә әсәрин яранма тарихини вә мәзмунуну шакирдләрдән хәбәр алырыг.

Икинчи саатда исә әсасән әсәрин идея-мәзмуну үзәриндә иш апарырыг. Әлбәттә, бурада «Шикайәтнамә» әсәри илә әлагәдар олан бүтүн елми фикирләри VI синиф шакирдләринә чатдырмаг гейри-мүмкүн олур. Лакин онларын яш вә билик сәвиййәләринә уйғун мә'лумат вердикдә, яхшы нәтичәләр әлдә едилир.

Дәрсин бу мәрһәләсиндә шакирдләрә изаһ едирик ки, «Шикайәтнамә» әсәри шаир Фүзулинин дилиндән нағыл едилир. Әсәрдәки һадисәләр әсасән һәмин шаирин һәяты илә әлагәдардыр. Лакин бурада верилмиш һадисәләри бунунла мәһдудлашдырмаг олмаз. Фүзули «Шикайәтнамә» әсәриндә өз заманәсинин адамларынын башына кәлән әһвалатлары бәдии үмумиләшдирмәләрлә вермәйә—йә'ни һамынын шаһиди олдуғу вә әзаб чәкдийи гурулушун мәнфиликләрини, негсанларыны бу әсәриндә топлайыб охучуларына нағыл етмәйә чалышмышдыр.

Шаир әсәриндә падшаһ вә онун сарай адамларыны, о дөврдәки идарә гуллугчуларыны бөйүк сәнәткарлыгла тәнгид вә ифша етмишдир. Мәсәлән, шаир әсәрин илк сәтирләриндә «шаһын лүтфүндән» данышыр. О, севинчини ифадә едир.

Фүзули мәктубун сонракы сәтирләриндә өзүнүн һәмин идарәнин мә'мурлары илә нә чүр үз-үзә кәлмәсини тәсвир едир.

Шаир языр: «...Анчаг бу пулу алмаг үчүн чох әзиййәтләр чәкдим. Ахыр хейли заман кечәндән сонра пул вермәли олан мә'мурлар бир тәһәр мәни гәбул етдиләр. Бунлар элә адамлар

иди ки, онларда нә хош бир үз варды, нә доғрулугдан бир нишанә. Габа һәрәкәтләри, пис данышыглары адамы чийрәндирирди».

Шакирдләрә изаһ эдирик, шаир һәчмчә балача мәктубунда чох йығчам, лакин сон дәрәчә мә'налы бир тәрздә һәмин мә'мурларын симасында о дөврүн идарәләриндә ишләйән гуллугчулары ифша этмишдир.

Фүзули заманәсинин һагсызлыгларыны, идарәләрдәки рүшвәтхорлуг вә сүрүндүрмәчиликләри ифша эдәрәк мәктубун бир еринде белә языр: «Салам вердим, рүшвәт олмадығы үчүн алмадылар».

Истәр нүмунәви вә ифадәли гираәт заманы, истәрсә дә мәфкурәви вә бәдии тәһлил заманы шакирдләрин диггәтини мәктубдакы диалоглара даһа чох чәлб эдирәм. Чүнки һәмин парчада поеманын әсас идеясы даһа дәриндән өз бәдии ифадәсини тапмышдыр. Бурада шакирдләрә диалог барәсиндә гыса мә'лумат да верир вә ашағыдакылары онларын нәзәринә чатдырырыг.

«Шикайәтнамәнин» бу диалогларында феодал-руһани үсул-идарәси, Фүзулинин заманәсиндә идарәләрдә ишләйән мә'мурлар бөйүк чәсарәтлә тәнгид вә ифша олунмушдур.

Мәктубда шаирин суаллары гаршысында дурмуш мә'мурларын пис әмәлләрини, халга кобуд вә әдаләтсиз рәфтарларыны ачыб көстәрир. Мәсәлән, мә'мурларын шаирин суалларына вердийи чавабларa нәзәр салаг:

«— Бизим адәтимиз будур...»

«— Бу кәрәк артыг олан пулдан верилә; она көрә дә баш тутан иш дейил».

«Падишаһын сарай хәрчләриндән артыг галса да, биздән галар?» вә с.

Шакирдләрә изаһ эдирик ки, мә'мурларын юхарыдакы чаваблары сон дәрәчә йығчам, эйни заманда һәмин сөзләрин вә фикирләрин саһибини ифша эдән ифадәләрдир. Шаир онларын дили илә нәинки өзләрини, һәтта шаһын сарайыны да, сарайындакы ганунсуз һәрәкәтләри дә (халг малыны өзләринә хәрчләмәләрини) чәсарәтлә ачыб көстәрир.

Мәктубда мараглы чәһәтләрдән бири дә бурада тәнгид олунан чәһәтләрин анчаг бир идарәйә дейил, үмумиййәтлә, һәмин дөврүн шаһлыг үсул-идарәсинә, ашағыдан юхарыя гәдәр мөвчуд олдуғуну әкс этдирмәсиндәдир. Мәсәлән:

«Дедим:—Бу, халг малыдыр, буну исраф этмәк һарамдыр.
Дедиләр:—Өз пулумузла сатын алмышыг, бизә һалалдыр.
Дедим:—Һесаб алсалар, бу пис ишләрин үстү ачылар.
Дедиләр:—Бу һесаб гиямәтдә алынар.

Дедим:—Ахы, бу дүнйада да һагг-һесаб вар.
Дедиләр:—Бундан да горхумуз йохдур; чүнки катибләри разы салмышыг...».

Нәһайәт, шакирдләрә изаһ эдирик ки, бу мәктуб нәсримизин вә сатирамызын тарихиндә хүсуси ер тутур. Мәктуб классик нәсримизин ән көзәл нүмунәләриндән бири олмаг э'тибарилә бу күн дә өз көзәл хүсусиййәтләрини сахламыш, марагла охунмагдадыр. Бу мәктуб һәм дә сатирамызын инкишафы тарихиндә бөйүк рол ойнамышдыр.

Дәрси екунлашдыраркән, шакирдләрин нәзәринә чатдырырыг ки, мәктубда тәсвир эдилән һагсызлыг, әдаләтсизлик һәлә дә бир чох башга өлкәләрдә вардыр. Вахтилә шаирин башына кәтирилән бәлаләр, онун чәкдийи эзиййәтләр бир чох харичи өлкәләрдә инди дә тәкрар олунур, садә адамлар бөйүк әзаб вә эзиййәтә мә'руз галырлар.

Бу мәктуб һәм дә шаир Фүзулинин дөврүнүн чох намуслу вә мәрд бир сәнәткар олдуғуну айдынлашдырыр. «Шикайәтнамә» севимли шairимизин нә чүр ағыр эһтияч ичәрисиндә өлмәз әсәрләрини языб яратдығыны да көстәрир.

Scanned with ACE Scanner

А. Р. ЗЕЙНАЛОВ

ФҮЗУЛИ СӘРКИСИ

Мәһәммәд Сүлейман оғлу Фүзули классик Азәрбайчан әдәбиййатынын ән көркәмли нүмайәндәләриндән биридир. 400 илдән артыгдыр ки, онун ады бүтүн Шәргдә һөрмәтлә яд олунур. Бу бөйүк сәнәткар өлмәз әсәрләрилә бир гәлб шаири кими дүнйада шөһрәт газанмышдыр.

Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын Низами музейиндә М. Фүзулинин вәфатынын 400 иллийи мүнасибәтилә сәрки тәшкил эдилмишдир. Бурада шаирин дөврү, һәяты, мүасирләри, ярадычылығы, чаһаншүмуллуғу вә б. мөвзулар әяни васитәләрлә әкс этдирилмишдир.

Сәрки Мәһәммәд Фүзулинин фото шәкли вә шаирин тәрчүмейи-һалы илә башланыр.

Фүзули 1498-чи илдә Иргагда Кәрбәла шәһәриндә анадан олмушдур. Шаир илк тә'лим-тәрбийәсини өз атасы Сүлеймандан алмыш, сонралар Кәрбәла вә Бағдад шәһәрләриндә охумушдур.

Фүзулинин тәрчүмейи-һалы верилмиш лөвһәдә шаирин анадан олдуғу Кәрбәла, охудуғу вә сонралар яшадығы Бағдад шәһәрләринин XVI әсрдә үмуми көрүнүшүнү верән фотолар да вардыр.

Азәрбайчанла Ираг арасында игтисади-сияси вә мәдәни әлагәләрин гәдим бир тарихи вардыр. Бу әлагәләр XIV—XVI әсрләрдә даһа да кенишләнмишди. Бағдад вә онун әтрафында чохлу азәрбайчанлы яшайырды.

Иргагда яшаян азәрбайчанлылар өз өлкәләри илә сых әлагә сахлайырдылар. Онлар өз ана дилләрини мүһафизә этмәклә әдәби әсәрләрини дә доғма дилләриндә ярадырдылар.

Бурада әдәби мәчлисләр ярадан азәрбайчанлылар бәдии әсәрләри бу мәчлисләрдә мүзакирә эдирдиләр. Бу тарихи һә-

гигәтләр рәссам Садыг Шәрифзадәнин «Фүзули шаирләр мәчлисиндә» таблосунда әкс этдирилмишдир.

«Фүзули Овгаф идарәсиндә» таблосуну рәссам Аға Меһдиев яратмышдыр. Султан Сүлейманын әмрилә Фүзулийә күндә доггуз ағча тәгаүд тә'йин эдилир. Лакин шаир чох чалышырса да бу тәгаүдү ала билмир. Фүзулинин нишанчы пашая яздығы мәшһур «Шикайәтнамә» әсәри «Фүзули Овгаф идарәсиндә» таблосунун мөвзууну тәшкил эдир.

Фүзули 1556-чы илдә Кәрбәла шәһәриндә таун хәстәлийиндән вәфат этмишдир. Шаирин дөврү вә һәяты лөвһәләриндә һәмчинин Бағдадда таун хәстәлийинин тарихинә аид сәнәд вә Фүзулинин Кәрбәла шәһәриндәки мавзолейинин фото сурәтләри дә нүмайиш этдирилир. Һәмчинин бу лөвһәләрдә шаирин әсәрләриндән мөвзу илә әлагәдар бәдии парчалар да верилир.

«Фүзулинин мүасирләри» лөвһәсиндә XVI әсрдә Бағдадда яшамыш Азәрбайчан шаирләриндән Заеи, Шәмси, Зеһни, Элми вә Фүзулинин оғлу Фәзлидән бәдии парчалар, Һатифи, Һәбиби, Һәгири Тәбризи, Шаһ Исмайыл Хәтаи, османлы шаирләриндән Баги вә башгаларынын фото сурәтләри верилмишдир.

XVI әсрдә Азәрбайчан тәсвири инчәсәнәти дә сүр'әтлә инкишаф эдирди. Кәмаләддин Беһзад, Султан Мәһәммәд Тәбризи вә б. рәссамлар әлязмалара миниатүралар чәкирдиләр. Беһзадын Низами поэмаларына чәкдийи миниатүралардан нүмунәләр, мүәллиф-рәссамларын портрети дә верилмишдир.

Дөврүнүн бүтүн элмләрини дәриндән билән М. Фүзули өз сәләфләри олан Әфзәләддин Хагани, Низами Кәнчәви, Имадәддин Нәсими, Кишвәри, Һәбиби кими Азәрбайчан шаирләринин ярадычылығыны дәриндән өйрәнмишдир.

Сәләфләриндән Әфзәләддинин әдәби ирсинә йүксәк гиймәт верән Фүзули шаирин «Мератос-сәфа» («Сафлыг күзкүсү») гәсидәсинә бәнзәтмә тәрзиндә яздығы «Әнисүл-гәлб» әсәриндә дейир:

«Хагани, Хосров вә Чами тәрәфиндән отағын үч диварь тикилмишди. Мән дә Бағдаддан онун дөрдүнчү диварыны тамамладым... Эй аллаһ, һәр элмдән мәним гәлбимә бир пай вер, сән өзүн билирсән ки, «Мәним гәлбим тә'лим верән бир устадыр, мән исә онун гаршысында дил өйрәнән бир ушағам».

Фүзули Низамини дә өзүнүн устады, өзүнү исә онун шакирди адландырмышды.

Сәркинин «Фүзули вә классик Азәрбайчан әдәбиййаты» бөлмәсиндә Әбүлүла Кәнчәви, Хагани, Мүчирәддин Бейләга-

Scanned with ACE Scanner

ни, Низами, Нәсими вә башга Азәрбайҹан классикләринин образ-портретләри, әсәрләриндән бейтләр, китабларынын монтажы вә с. иллүстратив материаллар көстәрилир.

Азәрбайҹан, әрәб вә фарс дилләрини мүкәммәл билән Фүзули нәинки әрәб, фарс, һәтта һинд, өзбәк әдәбийятына да дәриндән бәләд иди.

О, әсәрләриндә Әбу Нәваси, Һәссанини, Әлишир Нәваини, Әбдүррәһман Ҹамини, Салман Саваҹини, Камал Хоҹандини вә Яхын Шәргин башга классикләрини һөрмәтлә хатырламышдыр.

«Фүзули вә классик Шәрг әдәбийяты» бөлмәсиндә Фирдовси, Сә'ди, Өмәр Хәййам, Һафиз, Әмир Хосров Дәһләви, Ҹами, Әлишир Нәваи вә башга классикләрин портретләри, әсәрләринин әлязмаларындан нүмунәләр, бәдии парчалар вә с. материаллар нүмайиш етдирилмишдир.

Фүзули һәр шейдән әввәл лирик бир шаирдир:

«Мәндән, Фүзули, истәмә әш'ари-мәдһү зәмм,
Мән ашигәм, һәмишә сөзүм ашиганәдир».

«Фүзулинин лирикасы» адлы лөвһә һәмин бейтлә башланыр. Фүзули гәлб шаиридир. Онун лирик әсәрләри башлыҹа олараг гәзәлләр, рүбаиләр, мүхәммәсләр, мүсәддәсләр, тәркиббәндләр, гит'әләр вә гәсидәләрдән ибарәтдир. Лакин Фүзули Яхын Шәрг әдәбийятында мә'лум әдәби жанрларын һамысында әсәрләр яратмышдыр. Бу әсәрләр мөвзу е'тибарилә мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир.

Шаир дәрин иҹтимаи-фәлсәфи мәзмуна малик олан лирик әсәрләриндә ҹошғун һәят ешгини, нәҹиб, фәдакар мәһәббәти, йохсул халг күтләләринин шад вә хошбәхт һәят һаггындакы һәсрәт вә арзуларыны, онларын феодал зүлмүндән шикайәт вә наразылыгларыны екс етдирмишдир. О, инсанлары ағыр һәята мәһкум едән ганлы феодал мүһарибәләрини, әдаләтсиз шаһлары, мәнфәәтпәрәст, риякар сарай мә'мурларыны кәскин сурәтдә тәнгид етмишдир. Фүзули үч дилдә: Азәрбайҹан, әрәб вә фарс дилләриндә лирик әсәрләр язмыш, диван бағламышдыр. О, өз доғма ана дилиндә исә ше'рин классик нүмунәләрини яратмыш даһи сәнәткардыр.

Һәлә ҹох гәдимләрдә Фүзулинин епик әсәрләринә, хүсусән «Лейли вә Мәҹнун» поемасына миниатуралар чәкилмишсә, лирик әсәрләри мөвзуунда иллүстрасиялар исә әлдә едилмәмишдир.

Низами музейи шаирин лирик шеирләринә чәкдирдийи иллүстрасиялары илк дәфә олараг һәмин сәркидә нүмайиш етдирир.

«Лирика» лөвһәсиндә Фүзулинин:

«Синейи-чакимдән әксик етмә тири-гәмзәни,
Ей күли-рәна, билирсән ким, күл олмаз харсыз».

☆

«Ей кәман әбру, шәһиди-нәвәки-мүжканинәм,
Булмушам фейзи-нәзәр сәндән, сәнин гурбанинәм».

☆

«Дил узадыр бәһс илә ол аризи-хәндана шәм»,
Од чыхыр ағзындан, етмәзми һәзәр ким янә шәм».

☆

«Һиҹран илә янар кечәләр риштейи-ҹаным
Рөвшән ола, ей шәм, сәнә сузи-ниһаным».

☆

«Ей күл, нә әҹәб силсилейи-мишки тәрин вар,
Вей сәрв, нә хош чан алыҹы ишвәләрин вар»».

мәтлә'ли гәзәлинә вә «Дүн сайә салды башыма бир сәрви-сәрбүләнд» мисраы илә башлаян мүсәддәсинә иллүстрасиялар чәкилмишдир. Һәмин иллүстрасиялар шаирин лирик шеирләриндән нүмунәләрлә бирликдә верилир.

Фүзулинин 16 әсәри вардыр. Бунлардан 14-ү орижинал, 2-си тәрҹүмәдир. Шаирин үч дилдә ядратдығы диванлар, поемалар, нәср әсәрләри бүтүн Яхын Шәрг әдәбийятына гиймәтли һәдиййәдир.

Фүзули лирик бир шаир кими танынса да онун «Лейли вә Мәҹнун», «Едди ҹам», «Бәнкү Бадә», «Сөһбәтүл-әсмар» поемалары, «Сәһһәт вә Мәрәз», «Ринду Заһид» вә б. нәср әсәрләри мүһүм иҹтимаи-әхлаги мәсәләләрә һәср олунмушдур.

Шаирин кәнҹлийиндә язылмыш бөйүк һәҹмли илк әсәри «Бәнкү Бадә»дир. Сәркинин доггузунҹу лөвһәси «Бәнкү Бадә» поемасына һәср эдилмишдир.

Дөврүн худпәсәнд һөкмдарларына, онларын арды-арасы кәсилмәйән ганлы мүһарибәләринә гаршы чыхан һуманист шаир аллегорик шәкилдә Бәнк илә Бадәнин симасында әсәрин мүһүм иҹтимаи һадисәләрини тәсвир етмишдир.

Әсәрдә феодал сарайлары, икиүзлү, ялтаг сарай мә'мурлары, худбин, түфейли феодаллар, ишғалчылыг мүһарибәләриндә кениш халг күтләләринин гырғына верилмәси вә с. бәдии сурәтдә өз әксини тапмышдыр.

Рәссам Әмир Һаҹыев «Бәнкү Бадә» поемасына чәкдийи иллүстрасияларда әсәрин аллегорик шәкилдә, әсрин мүһүм иҹтимаи һадисәләринин тәсвирини ҹанландырмаға чалышмышдыр.

Мә'лумдур ки, Фүзули «Бәнкү Бадә»дә Сәфәвиләр илә османлылар арасында кедән мүһарибәни аллегорик шәкилдә

Scanned with ACE Scanner

чанландырмышдыр. Енә мә'лумдур ки, әсәрдә тирйәк илә бадәнин мүбаризәсинин тәсвириндән башга саги, араг, бузә (пивә), нәбиз (хурма шәрабы), мә'чун, мәзә, мө'үз вә кабабдан да бәһс эдилмишдир. Рәссам бу моментләри һашийәләрдә ишләмәклә мәркәздә әсәрин әсас идеясыны—худбинлик вә мәнәмлик үзәриндә кедән мүһарибәни чанландырмышдыр.

«Сөһбәтүл-әсмар» әсас э'тибарилә «Бәнкү Бадә»дә гоюлмуш мәсәләнин башга шәкилдә давамыдыр. Буна көрәдир ки, сәркидә һәр ики әсәр бир лөвһәдә верилмишдир.

«Сөһбәтүл-әсмар» аллегориясы гурулушунун садәлийи, дилинин айдынлығы илә Фүзулинин башга әсәрләриндән фәргләнир. Мейвәләрин мүбаһисәләриндә шаир худбин, өз әмәлләриндән разы, ловға инсанлары тәнгид эдир. Әсәрдәки идеяны рәссам Ә. Һачыев иллүстрасияларда габарыг сурәтдә чанландырмышдыр. Һәр ики поэмадан верилән бәдии парчалар вә иллүстрасиялар әсәрләрин идеяларынын тамашачыя чатмасыны асанлашдырыр.

«Лейли вә Мәчнун» поэмасы М. Фүзулинин ярадычылығында хүсуси ер тутур. Яхын Шәрг халглары арасында гәдим тарихи олан «Лейли вә Мәчнун» мөвзууну илк дәфә даһи Азәрбайчан шаири Низами Кәнчәви гәләмә алмышдыр. Өзүнү Низаминин шакирди адландыран Фүзули «Лейли вә Мәчнун»у орижинал сурәтдә ишләмиш, өз әсринин һәяты илә дәриндән бағлы олан йүксәк идеялы, ени вә көзәл поэма ятратмышдыр.

«Лейли вә Мәчнун» поэмасына һәср эдилмиш сәрки лөвһәсиндә Низами Кәнчәвинин портрети, М. Фүзулинин Низами һаггында мәшһур бейтләри, «Хәмсә»нин ән гәдим нүсхәсинин фотосу верилир.

Фүзули «Лейли вә Мәчнун»ундан верилмиш иллүстратив материаллар поэманын сүжетини ишыгландырыр.

XVII әсрдән башлаяраг миниатүрачы-рәссамлар «Лейли вә Мәчнун» поэмасына миниатүралар чәкмишләр.

Москва Шәргшүнаслыг институтуна мәхсус Фүзули «Лейли вә Мәчнун» әлязмасындан алынмыш миниатүралар вә рәссам Э. Рзагулиевин поэмая чәкдийи иллүстрасиялар васитәсилә әсәрин мәзмуну асанлашдырылыр.

Намә'лум бир рәссамын XVII әсрдә «Лейли вә Мәчнун» поэмасына чәкдийи миниатүраларда «Лейли вә Гейс моллаханада», «Мәчнун силаһын вериб чейраны азад эдир», «Лейли гызларла сейрә чыхмышдыр», «Мәчнун Мәккәдә», «Нофәлин дөйүшү», «Мәчнун Лейлинин гәбри үзәриндә» сәһнәләри тәсвир эдилмишдир. Сәнәткарлыгла ишләнмиш бу миниатүралар сәркидә хүсусилә нәзәри чәлб эдир.

Сәркидә рәссам Э. Рзагулиевин «Лейли вә Гейс мәктәбдә», «Лейли Гейс илә», «Мәчнун атасы илә», «Мәчнун вәһши һейванлар арасында» вә с. иллүстрасиялары да чох марагłыдыр.

Поэманын әсас гәһрәманы Мәчнундур. Шаир онун симасында дөврүнүн ичтимаи мүнасибәтләринә боюн әймәк истәмәйән, көһнә адәт-ән'әнәләрә гаршы чыхан, әсарәтдән гуртармаға чан атан бир шәхсин сәчиййәсини үмумиләшдирмишдир. Рәссам, «Мәчнун» иллүстрасиясында бу чәһәтләри чанландырмаға чалышмыш вә мәгсәдинә наил олмушдур.

Поэманын икинчи әсас гәһрәманы Лейлидир. Лейли яшадығы һәятын фачиәләрини дәриндән һисс эдән, һүгугсузлуға, әсирлийә э'тираз эдән ағыллы бир гыздыр. О, Мәчнуну дәрин бир мәһәббәтлә севир.

Э. Рзагулиевин «Лейли Гейс илә» иллүстрасиясында бир-бирини одлу бир мәһәббәтлә севән, лакин мәһәббәтләри гаршысында бөйүк маниәләр дурдуғуну һәлә һисс этмәйән ики кәнчин шән күнләри тәсвир олунмушдур...

«Лейли вә Мәчнун» әсәринә һәср олунмуш лөвһәнин сонракы экспонатлары поэманы тамамлайыр. Бурада миниатүра вә иллүстрасияларла янашы әсәрин мәзмунуну верән бәдии парчалар, «Лейли вә Мәчнун» поэмасынын гәдим вә надир әлязма нүсхәләри вә с. материаллар верилмишдир.

Мә'лумдур ки, илк Азәрбайчан операсы Фүзулинин «Лейли вә Мәчнун» поэмасы сүжетиндә яранмышдыр.

Бөйүк Азәрбайчан бәстәкары Үзейир Һачыбәйов «Лейли вә Мәчнун» әсәрилә милли операмызын әсасыны гоймушдур.

«Лейли вә Мәчнун» операсы 1908-чи ил январ айынын 25-дә илк дәфә тамашая гоюлмушдур.

Сәркидә «Лейли вә Мәчнун» операсына хүсуси лөвһә айрылмышдыр. Фүзулинин бүстү илә башланан һәмин лөвһәдә Үзейир Һачыбәйовун экси, операнын илк тамашасынын мәрамнамәси вә тамашанын тарихинә аид башга сәнәдләр көстәрилир.

«Лейли вә Мәчнун» операсынын айры-айры пәрдәләринин фотолары, Мәчнун ролунун илк вә классик ифачысы Һ. Сарабски вә Лейли ролунда Һ. Рзаеванын фотолары верилмишдир.

Фүзули Азәрбайчан әдәбийяты тарихиндә бөйүк мүтәфәккир шаир кими дә мәшһурдур. О, дөврүнүн бүтүн элмләрини дәриндән тәдгиг этмишди. Фүзули, Аббасиләр хилафәти дөврүндә сүр'әтлә инкишаф эдән әрәб мәдәниййәтини вә бу мәдәниййәт васитәсилә гәдим Юнан, Рома мәдәниййәтләрини өйрәнмишди.

Scanned with ACE Scanner

Әрәб дилиндә яздығы «Мәтләүл-ә'тигад» (ә'тигадлар доғулан ер) адлы фәлсәфи әсәриндә биз гәдим һинд, Иран, әрәб, Азәрбайчан философлары илә бирликдә, гәдим Рома вә Јунан философлары: Һераклитин, Пифагорун, Платонун, Аристотелин, Демокритин, Эмпедокун дүнякөрүшләринин тәһлилинәдә раст кәлирик. Антик философлардан Фалес, Платон, Сократ, Аристотел, Һераклит вә башгалары илә бирликдә Шәрг вә Азәрбайчан мүтәфәккирләриндән Әбу Әли Сина, Бәһмәняр, Хагани, Низами, Нәсиминин образ-портретләри, һәмин мүәллифләрин вә Фүзулинин фәлсәфи әсәрләринин монтажы, шаирин гочалыг күнләриндә язылмыш фәлсәфи маһиййәтли «Едди чам», «Әнисүл-гәлб», «Сәһһәт вә Мәрәз», «Мәтләүл-ә'тигад» вә «Риндү Заһид» әсәрләриндән парчалар «Мүтәфәккир Фүзули» лөвһәсинин материалларыны тәшкил эдир.

Классик әдәбиййатымызда Фүзули гәдәр чох сөз эһтиятына малик олан, эйни сөзү, мүхтәлиф мә'наларда ишләдән, мүрәккәб бәдии сәһнәләр ярадан башга бир шаирә тәсадүф олунмур. Буна көрәдир ки, шаирин Азәрбайчан, фарс вә әрәб дилләриндә язмыш олдуғу гәзәлләр, поэмалар, аллегорик вә башга әсәрләр әлязмасы шәклиндә Шәрг халглары ичәрисиндә кениш яйылмышдыр.

Фүзулидән сонра кәлән шаирләр онун ярадычылығындан өйрәнмиш, онун мөвзуларыны ишләмиш вә ону тәглид этмишләр.

Фүзули әдәби мәктәби әсрләрлә давам этмишдир. Сәркинин он үчүнчү лөвһәси Фүзули әдәби мәктәбинин давамчыларына һәср эдилмишдир. Хүсусән шаирин Азәрбайчанда давамчыларындан Саиб Тәбризи, Гөвси Тәбризи, Видади, Г. Б. Закир, Сейид Әзим Ширвани, Мәһәммәд Һади, Әлиаға Ваһид вә башгаларынын фото шәкилләри, онларын әсәрләриндән нүмунәләр, китабларынын фото-монтажлары вә с. экс этдирилир.

Фүзулинин өлмәз әсәрләри рус, инкилис, алман вә франсыз дилләринә тәрчүмә олунмушдур. Һәлә кечән әсрин орталарында профессор Мирзә Казым бәй шаирин «Лейли вә Мәчнун» поэмасындан рус дилинә парчалар тәрчүмә этмишдир. Һәмин поэма енә кечән әсрин икинчи ярысында Украйна шаири Н. И. Гулаг вә «Кәшкүл» гәзетинин редактор-нашири Ч. Үнсизадә тәрәфиндән там шәкилдә рус дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Ч. Үнсизадә тәрчүмәдән нүмунәләри орижиналы илә 1884-чү илдә «Кәшкүл» гәзетинин үч нөмрәсиндә дәрч этдикдән сонра үч чилддә китабча һалында чап этмишди.

«Фүзули әсәрләринин тәрчүмәчиләри» лөвһәсиндә юхарыда адлары чәкилән тәрчүмәчиләрлә янашы, рус совет тәрчүмәчиләриндән Антоколски, Луговской, Долматовски вә Державинин, харичи дилләрдә исә Һаммер вә башгаларынын тәрчүмәләриндән нүмунәләр верилмишдир. Һәмчинин тәрчүмәләрин чап эдилдийи китаб, мәчмуә вә гәзетләри монтаж эдилмишдир.

«Фүзулинин тәдгигатчылары»на сәркидә кениш ер айрылмышдыр. Бу бөлмәдә шаирдән бәһс эдән вә онун ярадычылығыны тәдгиг этмиш алимләр хроноложи әсасда верилир.

Яхын Шәргин мүхтәлиф тәзкирәчиләри вә мүасир әдәбиййатшүнасларынын Фүзули һаггында фикирләриндән мәтнләр, тәзкирәләр вә китаблар бөлмәнин биринчи лөвһәсиндә көстәрилмишдир. Һәмчинин тамашачы бу лөвһәдә шаирин мүасири бағдадлы Әһдинин «Күлшәнүш шүәра», түркийәли Ләтифи вә Һәсән Чәләбинин «Мүшаирүш шүәра» вә «Тәзкирә», Сидгинин «Мәчмәүл-Хәвасс», Лүтфәли бәй Азәрин «Атәшкәдә», һабелә Һиндистан тәзкирәчиләринин «Миратүл хәял» вә «Шәм'ү әнчәмән» вә с. тәзкирәләрилә дә таныш олмаг олар.

Рус вә Гәрби Аврова шәргшүнаслары Фүзули ирсини тәдгиг этмиш, шаирин ярадычылығы һаггында гиймәтли фикирләр сөйләмишләр.

Һаммер, Һартсмен, Кибб, А. Фази, Браун, Эте, Смирнов, Крымски вә башгаларынын тәдгигат әсәрләри вә онларын Фүзули һаггында фикирләри дә енә бу бөлмәнин материалларындандыр.

Бурада Азәрбайчан алимләриндән Фирудинбәй Көчәрли,
Мәһәммәдәли Тәрбийәт, Сейид Әзим Ширвани, Абдулла То-
фиг Сур, һәмчинин рус, түрк вә Аврова тәдгигатчыларындан
акад. Крымски, Эдуард Браун, Һаммер, Көпрүлүзадә, Әбдүл
Гадир Гарахан, Кибб вә башгаларынын әсәрләриндән Фүзу-
ли ярадычылығы һаггында мәтнләр, тәдгигатчыларын фото-
шәкилләри вә китабларынын монтажы да верилмишдир.

Фүзули ирси ингилабдан сонра мүнтәзәм вә ардычыл шә-
килдә өйрәнилмиш вә өйрәнилмәкдәдир. Совет алимләрин-
дән Б. Чобанзадә, А. Шаиг, Һ. Араслы, Е. Ә. Бертелс, Мир Чә-
лал вә башгалары шаирин ярадычылығына аид дәйәрли тәд-
гигат әсәрләри язмышлар. Сәркидә совет алимләринин тәдги-
гатына кениш ер айрылмышдыр.

Фүзули ирси зәнкин вә тәравәтлидир. Буна көрәдир ки,
Фүзулидән сонра кәлән бир чох шаир вә язычылар ондан өй-

Scanned with ACE Scanner

рәнмиш, истифадә этмиш вә она гиймәтли әсәрләр һәср этмишләр.

Бөйүк демократ Ҹ. Мәммәдгулузадә язырды: «Көтүрүз «Молла Нәсрәддин» мәҹмуәсинин ийирми иллийини төкүз габағыныза, һансы ше'рә бахсаныз көрәҹәксиниз ки, онда Фүзулидән бир дуз вардыр. Онун мәктәб әбәдиси бизим шаирләрин башына кириб бүтүн әсәрләриндә бир Фүзули руһу көрүнмәкдәдир... Фүзули диридир.

Фүзули шеир дөврүнүн һазырладығы енилийә мәғлуб олмаз вә сарсылмаз бир гүввәдир».

Шаир вә насирләрин Фүзулийә һәср этдийи әсәрләрдән нүмунәләр айрыҹа бир лөвһәдә көстәрилир.

Бурая Сейид Әзим Ширванинин, Тофиг Фикрәт, Әһмәд Ҹавад, С. Вурғун, С. Рүстәм вә башгаларынын әсәрләри дахилдир.

«Фүзули хатирәсинин әбәдиләшдирилмәси» лөвһәсилә сәрки тамамланыр. Сәркидә Фүзулинин бир нечә вариантда фотосу, һейкәли, әсәрләринин гәдим вә надир әлязмалары, миниатүра, иллүстрасия вә с. экспонатлар нүмайиш этдирилмишдир ки, бунларын чохусу шаирин вәфатынын 400 иллийи мүнасибәтилә ярадылмыш вә топланмышдыр.

Фүзули сәркиси орта мәктәб шакирдләринә, әдәбийят мүәллимләринә вә шаирин дөврүнү, һәятыны, ярадыҹылығыны өйрәнмәк истәйән тамашаҹыя зәнкин әяниләшдирилмиш мә'лумат верир.

Аббас ЗАМАНОВ

БИЗ СӘНИ ЯД ЭДИРИК

(А. СӘҺҺӘТИН ВӘФАТЫНЫН 40 ИЛЛИЙИ МҮНАСИБӘТИЛӘ)

Аббас Сәһһәтин шеирләринин бириндә белә бир мисра вардыр: «Мәсләким тәрҹүмейи-һалымдыр»»

Бу, чох мә'налы бир мисрадыр. О заман, Сәһһәтин әдә-
би, иҹтимаи, педагожи фәалиййәтинин чичәкләндийи дөврдә
халг, милләт адындан боғазданюхары бол-бол данышан чох,
иш көрән аз иди. Өзүнү «милләтпәрәст» адландыран бир чох-
лары «Вәтән» дейә бар-бар бағырыр, лакин вәтән йолунда
әлләрини ағдан-гарая вурмурдулар. Онлар кәлмәбашы мәс-
ләк һаггында сөһбәт эдир, лакин бу, гуру, бош диклорасия
олараг галырды. Бу ағаларын сөзләрилә ишләри, заһирдә
е'лан этдикләри мәсләкләри илә әмәлләри арасында там уй-
ғунсузлуг олурду.

Мәһз буна көрә Аббас Сәһһәт «Мәсләким тәрҹүмейи-һа-
лымдыр» демишдир. Бу мисра илә шаир мүасирләринә эшит-
дирирди ки, һәр кәсин мәсләки—онун тәрҹүмейи-һалы, көр-
дүйү иш, вәтәнә, халга этдийи хидмәт олмалыдыр. Лакин бу
мисраы Сәһһәт ялныз башгаларына мүраҹиәт үчүн язмамыш-
дыр. Бу мисра мүәллифин өзүнә дә аиддир. О мә'нада ки,
Аббас Сәһһәтин тәрҹүмейи-һалы кечдийи шәрәфли һәят йо-
лунун, тутдуғу мәсләкин чох көзәл ифадәсидир. Онун тәрҹү-
мейи-һалы өз доғма халгыны, ана вәтәнини сонсуз мәһәббәт-
лә севән, вәтән йолунда, халгынын мәдәниййәтә говушмасы,
ағ күнә чыхмасы йолунда бүтүн гүввә вә баҹарығыны сәрф
эдән намуслу бир вәтәндашын тәрҹүмейи-һалыдыр. Онун вә-
тәнә, халга хидмәтин парлаг сәһифәләрилә долу олан тәрҹү-
мейи-һалы—саф, тәмиз, ләкәсиз мәсләк саһибинин шәрәфли
һәят йолудур. Одур ки, белә бир мисраы язмаға, өз тәрҹүме-
йи-һалы илә фәхр этмәйә шаирин тамамилә һаггы вар иди.

Scanned with ACE Scanner

Аббас Сәһһәт 1905-чи ил ингилабынын тә'сирилә яранан ени, демократик әдәбиййатымызын көркәмли ярадычылары Чәлил Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердиев кими бөйүк бәдии ирс гоюб кетмәсә дә, һәмишә онун ады бу язычыларла янашы чәкилир, чүнки А. Сәһһәт бир шаир, мүәллим, мүтәрчим, ушаг язычысы, дәрслик мүәллифи, Сабир ирсинин илк тәртибатчысы вә тәдгигатчысы кими XX әср әдәбиййатымызын ингилабдан әввәлки дөврүндә силинмәз изләр бурахыб кетмишдир.

Тәрбийә олундуғу руһани аиләси, али тәһсил алдығы Теһран мүһити А. Сәһһәтин дүнякөрүшүндә вә ярадычылығында өз тә'сирини бурахмая билмәзди. Бу тә'сирин нәтичәси олараг, шаирин дүнякөрүшүндә вә ярадычылығында өзүнү кестәрән мәһдудиййәтләр Сәһһәт поэзиясынын мүсбәт, мүтәрәгги истигамәтини көлкәдә бурахмыр. Сәһһәт поэзиясынын үмуми пафосу идея чәһәтдән сағламдыр, халгын мә'нәви инкишафында мүтәрәгги рол ойнамыш, өз әһәмиййәтини нә индиә итирмиш, нә дә кәләчәк нәсилләр үчүн итирәчәкдир.

Аббас Сәһһәтин ярадычылығындан бәһс едәркән һеч шүбһәсиз ки, биринчи нөвбәдә онун поэтик әсәрләриндән бәһс етмәк лазымдыр. Сәһһәт поэзиясынын үмуми пафосуну тәшкил едән әсас хәтт нәдән ибарәтдир? Бу суалын ялныз бирчә чавабы ола биләр: вәтәнпәрвәрликдән.

Инсан үчүн ән мүгәддәс бәшәри һисс олан вәтәнпәрвәрлик Сәһһәт поэзиясынын ганына вә илийинә ишләмишдир. Сәһһәт вәтән севкисини инсан кейфиййәтинин ән йүксәк хүсусиййәти билир. Көрүн, шаир бу али бәшәри һисси нечә дә сәмими тәрәннүм едир:

Көнлүмүн севкили мәһбубу мәним
Вәтәнимдир, вәтәнимдир, вәтәним.
Вәтәним верди мәнә нану-нәмәк!
Вәтәни, мәнчә, унутмаг нә демәк?
Вәтән—әчдадымызын мәдфәнидир,
Вәтән—өвладымызын мәскәнидир.
Вәтәни севмәйән инсан олмаз.
Олса, ол шәхсдә вичдан олмаз.

Аббас Сәһһәт вәтәнлә гырылмаз телләрлә бағлы шаирдир. Һеч бир гүввә ону варлығы илә севдийи вәтәниндән айыра билмәмишдир. О, һәятынын ән ағыр дәгигәләриндә белә вәтән ешги илә яшамышдыр. О дәгигәләрдәки:

Гәлби ган, һалы яман, ханәхәраб,
Көз яшы ичдийи су, бағры кәбаб.
Фикри али, бәдәни хар, зәлил,

Ады Сәһһәткән, өзү хәстә, әлил.
Ганлы әлләрлә тыханмыш нәфәси,
Бағырыр, чыхмайыр әмма ки, сәси.
Чырпыныр бәлкә гуртарсын өзүнү,
Динләйәнләр ешидәләр сөзүнү.

Бу заман онун дейәчәйи сөз исә будур:

Шишә чәксәз дә дирийкән етими,
Атмарам мән вәтәну-милләтими.

Аббас Сәһһәт поэзиясында вәтән мүчәррәд мәфһум дейилдир. Дөврүн бә'зи шаирләри кими Сәһһәт вәтәни Анадолуда вә яхуд Әрәбистан сәһраларында ахтармыр. Шаирин вәтәни Гафгаз гит'әсиндә ерләшән Азәрбайчандыр. Шаир дейир ки:

Гафгаз гит'әсидир мәним вәтәним.
Сымурғун сайәсиндә мәскәним.

Пейзаж лирикасынын ән яхшы нүмунәләриндән олан һәмин ше'риндә шаир вәтән торпағынын фүсункар көзәллийини илһамла тәрәннүм едир, бу көзәлликдән вәчдә кәлиб ифтихарла дейир:

Бу чүр көзәл мәмләкәти ким севмәз?
Бунча фираван не'мәти ким севмәз?
Мән вәтәни чаным кими севәрәм,
Руһум, етим, ганым кими севәрәм.

Бу парчаларын әһәмиййәти ялныз шаирин вәтәнә бәсләдийи сәмими һиссләри тәрәннүм, яхуд вәтән тәбиәтинин көзәлликләрини тәсвир етмәләриндә дейилдир; Сәһһәтин бу шеирләри вахтилә гәзет вә журнал сәһифәләриндә, хүсусән әдәбийят дәрсликләриндә кениш йайылмыш, кәнч нәслин вәтәнпәрвәрлик руһунда етишмәсиндә тәрбийәви рол ойнамышдыр.

А. Сәһһәт поэзиясында вәтәнпәрвәрлик анчаг тәрәннүм вә тәсвирләрдән ибарәт дейилдир. Вәтәнин вурғуну олан шаири доғма халгын дәрдләри дүшүндүрүр, о, зүлм вә истисмар, мөвһумат вә наданлыг пәнчәсиндә чан чәкишән вәтәнин ағыр вәзиййәтиндән дәһшәтә кәлиб кәдәрләнирди. Сәһһәт поэзиясында арабир раст кәлдийимиз шикайәт, наразылыг, сентиментализм вә бәдбинлик мотивләри анчаг бунунла изаһ едилмәлидир. Сәһһәтин дәрди шәхси дәрд дейил, ичтимаи дәрд иди, халг дәрди иди.

А. Сәһһәт анчаг вә анчаг өз халгынын инкишафы арзусу илә яшайырды. Зира шаир чох көзәл билирди ки,

Scanned with ACE Scanner

Белә гоюлмуш аләмин бинасы,
Дәйишмәкдир тәбиәтин әсасы.
Дәйишмәк олмаса тәрәгги олмаз,
Тәбиәтин бу гануну позулмаз.

Лакин шаир буну да яхшы билирди ки, дәйишмәк, тәрәг-
ги этмәк үчүн азадлыг олмалыдыр, бунсуз вәтәнин үзәрини
бүрүйән ҹәһаләт пәрдәсини йыртыб атмаг, халгы мaариф вә
мәдәниййәтә говушдурмаг, ағ күнә чыхармаг мүмкүн дейил-
дир. Сәһһәт үмумиййәтлә «бәшәрин сәадәтини» азадлыгда
көрүрдү.

Бә'зән дейирләр ки, Аббас Сәһһәт ярадыҹылығында азад-
лыг мәфһуму думанлыдыр, үстүөртүлүдүр, мүҹәррәд маһий-
йәт дашыйыр. Белә иддианы ирәли сүрәнләрә ҹаваб үчүн сө-
зү шаирин өзүнә верәк:

Вәтәнә, милләтә санма дейиләм дилдадә,
Язмаг олмаз фәгәт олмазса гәләм азадә.
Һәггә, намуса, ниҹата, гәләмә анд олсун,
Әршә, фәршә, күнәшә, сүбһи-дәмә анд олсун,
Чох һәгигәт мәнә тәлгин эләйир виҹданым,
Йохдур ондан бирини сөйләмәйә имканым.

Бу мисралары охудугдан сонра артыг һеч бир шәрһә эһ-
тияҹ галмыр.

Аббас Сәһһәт әдәбиййатын мүхтәлиф саһәләриндә өз гә-
ләмини сынаян вә мүвәффәгиййәт газанан шаирләрдәндир.
Ушаг әдәбиййатымызын сүр'әтли инкишаф мәрһәләси Аббас
Сәһһәтин ады илә бағлыдыр.

Мә'лумдур ки, әсрин әввәлләриндә Бакыда вә Азәрбай-
ҹанын башга ерләриндә мәктәб шәбәкәләринин кенишләнмә-
силә әлагәдар олараг, ушаг әдәбиййатына хүсуси эһтияҹ яран-
ды. О заман бу вәзифәни бирииҹи нөвбәдә мүәллим язычы-
лар үзәрләринә көтүрдүләр. Аббас Сәһһәт, М. Ә. Сабир, А.
Шаиг, С. С. Ахундов вә башгалары мәдәни инкишафымызын
бу мүһүм эһтияҹыны өдәмәк үчүн гәләмә сарылыб ушаг әдә-
биййатынын көзәл нүмунәләрини вердиләр. Ушаг әдәбиййаты-
мыз илк дәфә мәһз бу язычыларын ярадыҹылығы сайәсиндә
әдәбиййат тарихиндә өзүнә вәтәндашлыг һүгугу газана билди.

Аббас Сәһһәтин кичик охуҹулар үчүн яздығы әсәрләр
ушаг әдәбиййатымызын гызыл фондуна дахил олмуш вә ярым
әсрдән артыгдыр ки, дәрсликләрдә чап олунур, мәктәбләрдә
өйрәнилир, ушаглара вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг, намус-
лу олмаг, дүз данышмаг, тәбиәти севмәк, валидейнә вә бөйүк-
ләрә һөрмәт этмәк кими нәҹиб инсани һиссләр ашылайыр.

А. Сәһһәтин «Ҹүҹәләр», «Гушлар», «Яз», «Көч», «Тәмбәл»,
«Бағча», «Ана вә бала» вә башга бу кими шеирләри вә тәм-
силләри бүкүн белә өз тәравәтини итирмәмишдир. Инди дә
мәктәбләримиз бу әсәрләри севә-севә охуюрлар. Сәһһәтин
мәктәблиләр үчүн яздығы бир чох шеирләри һәгиги мә'нада
шеир инҹиләридир. Бу шеирләрин вәзни о гәдәр ойнаг, дили
о гәдәр сәлис вә шириндир ки, адама көзәл бир мусиги әсә-
ри кими хош тә'сир бағышлайыр.

Әдәбиййатымызын тарихиндә бәдии ярадыҹылығын поэ-
тик тәрҹүмә адланан саһәсинин инкишафы Аббас Сәһһәтин
ады илә хүсусилә бағлыдыр. Сәһһәтин тәрҹүмәчилик фәалий-
йәти мәдәниййәтимизин тарихиндә онун һеч бир вахт унудул-
маяҹаг бөйүк хидмәтләриндән бири, бәлкә дә ән мүһүмүдүр.

Рус вә Гәрби Авропа ше'рилә Азәрбайҹан охуҹуларыны
таныш этмәк тәшәббүсү һәлә кечән әсрин 80-ҹы илләриндә
эдилмишдир. О заман Х. Ғарадағи, Ф. Б. Көчәрли, Р. Б. Әфән-
диев, Күлмәммәд Кәнкәрли, Әһмәдбәй Ҹаваншир кими язы-
чылар рус вә Гәрби Авропа әдәбиййатындан илк нүмунәләр
тәрҹүмә этмишдиләр. Лакин онларын бу саһәдәки фәалиййә-
ти тәшәббүс олараг галмышды. Азәрбайҹан әдәбиййаты тари-
хиндә бәдии тәрҹүмә ялныз А. Сәһһәтин фәалиййәти сайәсин-
дә профессионал характер ала билмишдир.

А. Сәһһәт тәрҹүмә ишинә үмумхалг мигясында әһәмий-
йәти олан бөйүк мәдәни бир иш кими бахырды. «Мәғриб кү-
нәшләри»нин биринҹи һиссәсинә яздығы мүгәддимәдә о, де-
йирди:

«Авропалыларын өз әдәбиййаты о гәдәр васе олдуғу һал-
да, енә әрәб вә фарсын мәшһур әдиб вә шаирләринин әсәрлә-
рини өз дилләринә тамамән тәрҹүмә этмишләр. Белә олан
сурәтдә биз нә үчүн авропалыларын асарыны өз лисанымыза
тәрҹүмә этмәйәк? Билмәдиййимизи нә үчүн өйрәнмәйәк? Элм
һеч милләтин малы дейилдир. Һәр кәс йийәләнмәк истәсә
онундур. Бу мәтләб мәни вадар этди ки, Гәрб әдәбиййатындан
бәгәдри-гүввә өз дилимизә тәрҹүмә этмәклә әһалимизи онла-
рын асарына ашина этдим».

Аббас Сәһһәт бу вәзифәни виҹдан вә шәрәфлә еринә ети-
риб, Азәрбайҹан охуҹуларыны башга халгларын, хүсусән рус
халгынын поэтик сәрвәти илә яхындан таныш этди. Сәһһәтин
Пушкин, Лермонтов, Крылов кими даһи рус шаирләриндән
этдийи бир сыра көзәл тәрҹүмәләр инди дә биринҹилик мөв-
геини мөһкәм сахламагдадырлар.

Шаир Рәсул Рза э'тираф эдир ки, мән Пушкин ше'рини
илк дәфә Сәһһәтин тәрҹүмәләри васитәсилә таныш
гүдрәтилә

олмушам. Бу э'тираф кәнчлийимизин бир нечә нәслинә аиддир. Әсрин әввәлләриндән башлаяраг, 30-чу илләрин әввәлләринәдәк давам едән дөврдә Азәрбайчан охучулары рус ше'рилә ән чох А. Сәһһәтин тәрчүмәләри васитәсилә таныш олмушдур. Поэтик тәрчүмә саһәсиндә А. Сәһһәт өзүндән сонра кәлән бүтүн шаирләримизин илк мүәллимидир.

А. Сәһһәтин әдәбийятымызын гаршысындакы тарихи хидмәтләриндән бири дә Сабир ирсинин нәшри вә өйрәнилмәси ишиндәки сәмәрәли фәалиййәтидир. Сабир Тифлисдә мүаличә олунаркән досту А. Сәһһәтә көндәрдийи мәктубунда язмышды ки, өлсәм дә гәмим йохдур, билирәм ки, сән мәним әсәрләрими топлайыб нәшр едәчәксән.

Сабир гәнаәтиндә янылмамышды. А. Сәһһәт өз достунун вәсиййәтинә гайгы илә әмәл етди. О, Сабирин пәракәндә һалында олан әсәрләрини журнал вә гәзет сәһифәләриндән топлайыб илк дәфә «Һопһопнамә»ни нәшр етди. Бунун үчүн биз Сәһһәтә хүсусилә миннәтдарыг. Онун Сабир һаггындакы мәгаләләри бөйүк шаирин ирсинин өйрәнилмәсиндә илк гиймәтли мәнбәләрдир. Сәһһәтин мәгаләләриндә Сабирин әдәбийятымызын тарихиндәки мөвгеи вә онун ирсинин ичтимаи әсаслары илк дәфә чох дүрүст тә'йин едилмишдир.

1911-чи илдә М. Ә. Сабирин вәфатындан сонра А. Сәһһәтин бөйүк шаир һаггында языб «Ени Иршад» гәзетиндә чап етдирдийи мәгаләсиндә дейилирди:

«Сабир көһнә шеирләрлә ени шеирләр арасында бир әсрлик гәдәр учурум ачды ки, бир даһа кери дөнүб, о учуруму атланмаға кимсәдә чүр'әт вә чәсарәт галмады».

Образлы дейилмиш бу сөзләрдә Сабир ирсинин әдәбийятымызын тарихдәки мөвгеи Сәһһәт тәрәфиндән илк дәфә кәшф едилмишдир.

Бу фикир гәрибә көрүнмәсин дейә бир гәдәр шәрһә кечмәк лазымдыр.

Вахтилә Ч. Чаббарлы язмышдыр:

«Фүзули өз дүһасы илә Азәрбайчана парлаг классик бир әдәбийят верди. Лакин эйни заманда онун дүһасы ағыр бир йүк кими Азәрбайчан әдәбийятынын инкишафы үзәринә дүшүб, ону өз ағырлығы алтында әзмәйә башлады... Фүзули өз әлини әдәбийятдан чәкәр-чәкмәз әдәбийят мүтәрәгги кедиши илә ирәлиләмәк дейил, бәлкә йүксәлдийи ердә белә даянмады вә сүр'әтли һәрәкәтлә енишә доғру юварланмаға башлады. Фүзулинин бир гәзәли йүзләрлә шаирләр үчүн илһам мәнбәи олур, шаирләр өз шеирләрини она бәнзәтмәйә чалышырдылар. «Фүзулиянә» гәзәлләр язмаг шаирләрин идеалы олмушду. Бәнзәтмәләр, тәхмисләр йол алыб кедирди. Фүзули элә бир тилсим иди ки, әдәбийятымыз ондан бир аддым белә олсун айрыла билмәйир вә узун илләр ени бир шәклә кечмирди. Биринчи олараг бу чадуланмыш кедишә гаршы чыхан, бу сахланмаз ахыны тохдадан, бу чыхылмаз йолдан чыхан вә бу гырылмаз гәзәл вә гәсидә тилсимини гыран Мирзә Фәтәли Ахундов олмушдур».

Бу һәгигәтдир. Лакин бу да һәгигәтдир ки, Фүзули «тилсими» поэзияда М. Ф. Ахундовдан сонра да давам едирди. Шеирдә бу тилсими сон тәмәлинә гәдәр сындыран исә Сабир олмушдур. Сабирин 5—6 ил мүддәтиндә көрдүйү иши сәләфләри олан шаирләр бүтөв бир әсрдә көрә билмәмишдиләр. Одур ки, А. Сәһһәт, Сабир ени шеирлә көһнә ше'рин арасында әсрлик учурум ачды, йә'ни Сабирин көрдүйү иш бүтөв бир әсрдә көрүлән ишә бәрабәрдир, — демәклә тамамилә һаглыдыр.

Шекспиршүнаслар Көтенин, Һамлетин фикирләрини инчә бир вазада әкилмиш палыд ағачына бәнзәтмәсини—Көтенин кәшфи адландырырлар. Сәһһәтин Сабир ярадычылығы һаггында ситат кәтирдийимиз фикри дә Сәһһәтин кәшфи адландырылмаға лайигдир.

Юхарыда һаггында данышдығымыз мәгаләдә А. Сәһһәт Сабир ярадычылығыны ичтимаи чәһәтдән тәһлил едәрәк язырды: «Мән иддиа едирәм ки, Сабир әфәндинин асари бу беш илин мүддәтиндә Иран мәшрутәсинә бир ордудан зиядә хидмәт етмишдир».

Бу сөзләрдә исә Сабир ирсинин бөйүк ичтимаи мә'насы дүрүст ачылмышдыр.

А. Сәһһәт өз һәят вә ярадычылығы илә, тәвазө'кар әмәйилә халгын гәлбиндә унудулмаз изләр бурахыб кетмишдир. О, шеирләринин бириндә мүасирләринә вә кәләчәк нәсилләрә мүрачиәтлә язмышдыр:

Вахта ки, кечәр бу лейли-зүлмәт,
Ишраг едәр әхтәри-һәгигәт,
Элм илә зияланар бу милләт,
Галхар бу тәәссүбү чәһаләт.
Сурәт һамы руһ олар мәани,
Аләм һамы эшг олар, мәһәббәт,
Эй дәрк едән ол көзәл замани,
Гыллам сәнә иштә бир вәсиййәт:
Яд эт мәни, гайбанә яд эт.

Вахта ки, етәр замани һазир,
Күл тәк ачылар тутуг үрәкләр,

Scanned with ACE Scanner

Торпагда ятар бу гәмли шаир,
Гәбриндә чыхар солуг чичәкләр,
Батиндә олар о һалә назир,
Һәсрәтлә бу дағидари-фиргәт.
Бах милләтә, эйлә сән-тәфахүр,
Амма ки, бәхатири-үхүввәт,
Яд эт мәни, ашиганә яд эт.

Артыг, Аббас Сәһһәтин һәсрәтлә арзуладығы заман кәлиб чатмыш, һәгигәт улдузу доғмуш, милләт элм илә зияланмыш вә биз ону һөрмәтлә яд эдирик. Чүнки милләтин элм илә зияланмасында Аббас Сәһһәтин дә тәвазө'кар әмәйи вардыр. Биз онун бу әмәйини һеч бир вахт унутмарыг вә шүбһәсиз ки, кәләчәк нәсилләр дә унутмаячагдыр.

Ә. ЭФӘНДИЗАДӘ
филоложи элмләр намизәди.

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИНИН ОРФОГРАФИЯ ГАЙДАЛАРЫ ВӘ ОНУН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

«Азәрбайчан дилинин орфография гайдалары» бир сыра дәйишикликләрлә енидән тәсдиг олунмуш вә чапдан чыхмышдыр. Бу гайдалар бөйүк бир коллективин, хүсусән дилчи алимләрин узун мүддәтли биркә әмәйи вә бир сыра элм вә мәдәниййәт ишчиләринин, о чүмләдән дә мүәллимләрин, язычыларын, тәләбәләрин бу саһәйә яхындан көмәйи нәтичәсиндә һазырланмышдыр.

Орфографиямызын тәкмилләшдирилмәси, дүрүстләшдирилмәси мәсәләси, 1955—58-чи илләрдә апарылмыш кениш мүзакирәләр дөврүндә бүтүн ичтимаиййәтимизин мәктәб вә мәтбуатын диггәтини өзүнә чәлб этмишди. Әлбәттә, бу һеч дә тәсадүфи дейилди. Чүнки язылы нитг мәдәниййәтимизин инкишафы, һәр шейдән әввәл, орфография илә бағлыдыр. Орфография язылы нитгин илк элементи, илк мүһүм шәрти олдуғу үчүн халгымызын йүксәк мәдәни һәятынын әсас көстәричиләриндән бири кими гиймәтләндирилир. Мәһз буна көрә орфографиямызын даһа мүкәммәл шәклә салынмасы, дәгигләшдирилмәси ичтимаиййәтин мараг вә гайғысына сәбәб олур. Һамы истәйир ки, дилимизин орфография гайдалары сабит вә әсаслы олсун, онун өйрәнилмәси вә тәтбиги чәтинлик төрәтмәсин вә с.

Бу мәсәлә анчаг мүәллимләримизи, алимләримизи дүшүндүрмәмиш, эйни заманда язы мәдәниййәтимизә гайғы илә янашан бир сыра мүхтәлиф ихтисас саһибләрини дә марагландырмышдыр; онлар өз мәктублары вә мәтбуатда нәшр этдирдикләри мәгаләләри илә орфография комиссиясынын ишинә, шүбһәсиз ки, бөйүк көмәк көстәрмишләр.

Бүтүн бунлар орфографиямызын даһа мүкәммәл бир шәклә салынмасына сәбәб олмушдур.

Бә'зиләрини белә бир суал чох марагландырыр: орфографиянын дәйишмәси һансы зәрурәтдән ирәли кәлир?

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбайчан дилинин орфографиясы дилимизин тарихи инкишафы илә әлагәдар олараг формалашмышдыр. Лакин дикәр дилләрдә олдуғу кими, бизим дилимизин дә орфографик нормалары бу дилин арасыкәсилмәз инкишафындан һәмишә керидә галмыш вә шүбһәсиз, бундан сонра да керидә галачагдыр.

Ичтимаи һадисәләрдән бири олан дилин даима инкишаф этмәси—онун фонетик системиндә, грамматик гурулушунда, лүғәт тәркибиндә әмәлә кәлән дәйишикликләр мүәййән мәрһәләләрдә орфография гайдаларынын да дәйишмәсинә сәбәб олур. Лакин бу дәйишмә, әлбәттә, көһнә орфографиянын ләғв олунмасы, енисинин яранмасы йолу илә дейил, дилин инкишафындакы дәйишмәләрлә әлагәдар олараг, бә'зи гайдаларын тәкмилләшмәси, дәгигләшмәси йолу илә олур. Бу нөгтейи-нәзәрдән енидән ишләниб нәшр олунмуш «Азәрбайчан дилинин орфография гайдалары»ны һеч дә «ени гайдалар» кими баша дүшмәк олмаз. Чүнки бу гайдалар әввәлки орфографик гайдаларда ислаһат апарылмасы, яхуд онларын ләғв эдилмәси нәтичәсиндә һазырланмамыш, һәмин гайдалардан ялныз бә'зиләринин даһа да дәгигләшдирилмәси әсасында ярадылмышдыр.

Демәли, орфография гайдаларында эдилән мүәййән дәйишмәләри дилимизин инкишафындан, дөврүмүзүн мәдәни тәләбиндән ирәли кәлән бир һадисә кими гиймәтләндирмәк лазымдыр.

Ени нәшр олунмуш «Азәрбайчан дилинин орфография гайдалары» бундан әввәлки орфографиямыздан тәкчә бә'зи гайдаларын тәкмилләшдирилмәси, дүрүстләшдирилмәси илә дейил, эйни заманда һәмин гайдаларын элми чәһәтдән изаһында вә ардычыллығында эдилән дәйишикликләрлә дә фәргләнир. Әввәлки орфография гайдаларынын гурулушунда бир сыра элми нөгсанлара йол верилмишди. Мәсәлән, орада идарә вә мүәссисә адларынын язылышы янлыш олараг «Мүрәккәб сөзләрин язылышы» бәһсиндә изаһ олунурду; мүрәккәб сөзләрин язылышы нитг һиссәләринә көрә верилмәдийи үчүн бир сыра сөзләрин язылыш гайдалары там айдын дейилди. Бу кими долашыглыг вә уйғунсузлугларын ени нәшр олунмуш «Азәрбайчан дилинин орфография гайдалары»нда арадан гал-

дырылмасы ондан әмәли истифадә этмәйи, бу вә я дикәр гайданы тез тапмағы хейли асанлашдырыр.

«Азәрбайчан дилинин орфография гайдалары»ны, әлбәттә, мәктәб үчүн дәрс вәсаити һесаб этмәк олмаз, чүнки орада верилмиш гайдаларын һәчми вә изаһларын характери мәктәбдә орфография тә'лиминин тәләб вә методларына уйғун дейилдир. Лакин шакирдләрә дүзкүн язмағы өйрәтмәк үчүн бу гайдалар мүәллим үчүн әсас мәнбә олмалыдыр.

* * *

Мә'лум олдуғу үзрә, орфографиямызын тәкмилләшдирилмәси илә әлагәдар олараг, әлифбамызда да бә'зи дәйишикликләр эдилмишдир. Гоша сәсли **я, ю, е** (й+э) һәрфләри әлифбамыздан чыхарылмыш, **й** эвәзинә латын әлифбасындакы **j** һәрфи гәбул олунмуш, **е** һәрфинин исә вәзифәси дәйишдирилмишдир.

Я, ю, е (й+э) һәрфләринин әлифбамыздан чыхарылмасынын әсас сәбәби будур ки, һәмин һәрфләр бизим дилимизин хүсусиййәтинә уйғун дейилдир. Бунлар говушуг фонемләри ифадә эдир, һалбуки, Азәрбайчан дилиндә белә фонемләр йохдур. Дилимиздәки сәсләрин һәр бири мүстәгил сәс олдуғу үчүн, әлифбамыздакы һәрфләрин дә һәр бири бир сәси ифадә этмәлидир. Әлифбамызда айрылыгда һәм **й**, һәм дә **а, у, э** (**е**) һәрфләри олдуғу һалда, **я** (й+а), **ю** (й+у), **е** (й+э) һәрфләринин ишләдилмәси язымызы анчаг мүрәккәбләшдирир вә чәтинләшдирирди. Мәһз буна көрә гоша сәсли һәрфләрин әлифбамыздан чыхарылмасы лазым көрүлмүш, **е** һәрфи **э** сәсини ифадә эдән бир вәзифәли һәрф кими гәбул олунмушдур.

Ери кәлмишкән гейд этмәк лазымдыр ки, гоша сәсли һәрфләрин әлифбамыздан чыхарылмасы орфография гайдалары мүзакирә эдиләркән йолдашларын әксәриййәти тәрәфиндән бәйәнилмишдир.

Әлифбамызда **й** эвәзинә латын әлифбасындакы **j** һәрфинин гәбул эдилмәси дә мүәййән сәбәблә әлагәдардыр: а) **й** һәрфи Азәрбайчан дилиндәки **й** фонемини дәгиг ифадә этмир; рус вә Азәрбайчан дилләриндә һәмин һәрфин ифадәси олан сәсләр һеч дә бир-биринин эйни дейилдир; б) **й** һәрфи охшар һәрфләрлә янашы кәләркән языда (хүсусән әл язысында) график чәһәтдән чәтинлик вә уйғунсузлуг төрәдир: мәсәлән, **бәдиииййат, пишиййим, эшкйнмиз** вә с. кими сөзләрдә **ш, и, й** һәрфләринин элементләри бир-биринә гарышыр, **и** илә **ш**-нын, **ш** илә **й**-нин сәрһәдди бир-бириндән чәтин сечилир. **Й** эвәзинә гәбул олунмуш **j** һәрфи һәмин уйғунсузлуғу арадан

Scanned with ACE Scanner

галдырыр, языны асанлашдырыр вә хәттин көзәллийинә тә'-
сир эдир.
Азәрбайҹан ССР маариф назиринин әмринә әсасән,
тәкмилләшдирилмиш әлифбанын мәктәбләримиздә тәтбигинә
бу дәрс илиндән башланылмышдыр. Әлбәттә, буна шакирд-
ләри алышдырмаг о гәдәр дә асан дейилдир. Бу, һәлә хейли
мүддәт мүәллимдән кәркин әмәк вә сәбр тәләб эдәҹәкдир.
Чүнки, әввәлән, мүәллим бу дәрс илиндә әлифба вә орфогра-
фиямыздакы дәйишикликләрин тәсдигинә гәдәр нәшр олун-
муш дәрсликләрлә ишләйәҹәкдир. Бу ҹәһәтдән апарылан язы
ишләри илә охү материалы арасында мүәййән фәрг олаҹаг-
дыр. Дикәр тәрәфдән, тәкмилләшдирилмиш әлифбанын мәтбу-
атда һәлә кәлән илдән—1959-ҹу илдән тәтбиг эдилмәсинин
нәзәрдә тутулмасы тәдрис саһәсиндә бә'зи чәтинликләрин гар-
шыя чыхмасына мүәййән тә'сир эдәҹәкдир. Ән бөйүк чәтин-
лик исә, шакирдләрин бу вахта гәдәр газандыглары вәрдиш-
ләри мүәллимин ени вәрдишләрлә әвәз этмәси мәсәләси ола-
ҹагдыр. Лакин бүтүн бу чәтинликләр, шүбһәсиз, мүвәггәтидир.
Әлифбамызда эдилән дәйишикликләр шакирдләрин даһа ях-
шы савадланмасы үчүн әсас верәҹәк вә кәләҹәкдә мүәллимин
ишини хейли йүнкүлләшдирәҹәкдир. Бу ҹәһәтдән чох мараг-
лыдыр ки, бир сыра мүәллимләримиз 2—3 ай мүддәтинлә өз
шакирдләдинә тәкмилләшдирилмиш әлифбада дүзкүн язмағы
яхшы мәнимсәдә билдикләрини «көзләнилмәз бир һадисә» һе-
саб эдирләр.

Бунунла янашы, э'тираф этмәк лазымдыр ки, әлифбамыз-
да эдилән дәйишикликләр әсасында шакирдләрә дүзкүн яз-
мағы өйрәтмәк ишиндә бә'зи мүәллимләримиз һәлә дә лазы-
ми фәалиййәт көстәрмирләр. Шакирдләри чалышмалар үзә-
риндә аз ишләдир. дәрсдә язы ишләринә тәләб олунан гәдәр
ер вермирләр. Унутмаг олмаз ки, шакирдләрә тәкмилләшди-
рилмиш әлифбада дүзкүн язмағы өйрәтмәк үчүн онларда мөһ-
кәм вәрдишләр тәрбийә этмәк лазымдыр; буна исә о заман ис-
тәнилән шәкилдә наил олмаг мүмкүндүр ки, мүәллим шакирд-
ләри синифдә вә эвдә мүнтәзәм олараг чалышмалар үзәриндә
ишләтсин. Ашағыда габагҹыл мүәллимләрин истифадә этдийи
белә чалышмалардан бир нечә нүмунә веририк.

1) Ja, jy, je сәсләри илә башланан сөзләрин һәрәсинә аид
10 мисал язын.

2) Верилмиш мәтндә нөгтәләрин еринә бурахылмыш
һәрфләри артырын.

1...гышдан чыхдыг, ...ғмура дүшдүк. (Аталар сөзү.)

2. ...ланчынын ... ви ...иды, кимсә инанмады. (Аталар сөзү.)
3. Кечә ...рысы иди. Полковник ...тан дө...үшчүләри о...тмамаг
үчүн ...һти...тла аддымла...ырды. 4. Со...г бир гыш күнү иди.
5. Доғма ...рд ширин олар. (Аталар сөзү) 6. Су...н үзү а...на ки-
ми парылда...ырды. 7. Гыш ...ничә гуртармышды. 8. Биз ...кән-
ли гайыгла дәниз кәзинтисинә чыхдыг.

3) Ашағыдакы суаллара гыса ҹаваб язын:

1. Илин фәсилләри һансылардыр? (Яз, яй, пайыз, гыш)

2. Илин айлары һансылардыр? (Январ, феврал...)

3. ССРИ-дә ән бөйүк республика һансыдыр? (Русия Со-
вет Сосялист Федератив Республикасы.)

4. Сиз мәктәбдә һансы фәнләри өйрәнирсиниз? (Әдәбийят,
тәбиийят, ҹоғрафия...) вә с.

4) Ашағыдакы сөзләрә зидд мә'налы сөзләр тапыб язын:
Пис (яхшы), **тез-тез** (яваш-яваш), **исти** (союг), **кичик** (бө-
йүк), **дәрин** (даяз), **доғру** (ялан), **диши** (эркәк), **йохуш**
(эниш), **ашағы** (юхары)...

Бир сыра габагҹыл мүәллимләр бу кими чалышмаларын
апарылмасына нәинки Азәрбайҹан дили дәрсләриндә, эйни
заманда әдәби гираәт вә әдәбийят дәрсләриндә дә хүсуси әһә-
мийиәт верирләр. Онлар, мәсәлән, шакирд дәрси данышыб
гуртардыгдан сонра охунмуш материалда олан бә'зи харак-
терик сөзләри она язы тахтасында яздырыр, орфографик ҹә-
һәтдән тәһлил этдирирләр; кечилән әдәбийят материалы үзә-
риндә шакирдләрә ашағыдакы типли эв тапшырыглары ве-
рирләр:

1) Охудуғунуз әсәрдән я, ю, е (й+э) илә башланан сөз-
ләрин һәрәсинә аид беш нүмунә тапыб, бунлары әлифбамыз-
дакы дәйишиклик әсасында дәфтәриниздә язын.

2) Эйни гайда үзрә сөзүн ортасында һәмин һәрфләр
ишләнән сөзләрин һәрәсинә аид беш нүмунә тапыб язын.

3) Кечилән әсәрдән мүәййән һиссәни (мүәллим буну кон-
крет олараг көстәрир) әлифбамыздакы дәйишиклийи нәзәрә
алараг дәфтәринизә көчүрүн вә с.

* * *

Инкар этмәк олмаз ки, сон илләрдә мүәллимләрин бир
чоху орфографиямызда узун мүддәт мүбаһисәли олан бә'зи
гайдалары, бир нөв, үрәксиз тә'лим эдир, шакирдләрдә бун-
лара аид мөһкәм вәрдишләр тәрбийә этмәк ишинә лазыми
диггәт етирмирдиләр. Чүнки, доғрудан да, һәмин гайдаларын
язылышында долашыглыг—икилик мейдана кәлмишди: бу
икилийә нәинки мәктәб практикасында, һәтта мәтбуатда да

тез-тез тәсадүф эдилирди. Мүәллимин күндәлик иши илә әлагәдар олан белә гайдалара аид әсасән ашағыдакылары көстәрмәк олар:

а) Исим дүзәлдән **гы, ки, гу, кү; ғы, ки, ғу, кү** шәкилчиләринин язылышы. Бунларын васитәсилә дүзәлән сөзләр; мәсәлән, **сечки, битки, сүрткү** вә с. эйни заманда **сечки битки, сүрткү** шәклиндә дә языларды. Даһа доғрусу, бу кими сөзләр дәрслийә әсасән мәктәб практикасында биринчи вариантда (сечки, битки), мәтбуатда исә әсасән икинчи вариантда (сечки, битки вә с.) ишләдилирди. Инди Азәрбайҹан дилинин орфографија гайдаларында һәмин шәкилчиләрин язылышы дәгигләшдирилмишдир (ички, битки вә с.).

б) Сифәт дүзәлдән **гын, кин, гун, күн; ғын, кин, ғун, күн** шәкилчиләринин язылышы. Бундан әввәлки шәкилчиләр һаггында дейилән фикри эйнилә бу шәкилчиләрә дә аид этмәк олар. Чүнки бунларын да язылышында сабитлик йох иди; мәсәлән, һәм **кәскин**, һәм дә **кәскин**, һәм **күскүн**, һәм дә **күскүн** вә с. ишләдилирди. Инди орфографиямызда белә икилик арадан галдырылмышдыр.

в) Апострофлу сөзләрин язылышы. Орфография лайиһәсинин 1955—1958-чи илләрдәки мүзакирәләрини диггәтлә изләйән йолдашлар яхшы билирләр ки, мүзакирәләрдә ән бөйүк мубаһисә доғуран мәсәлә «апостроф мәсәләси» олмушдур. Бир чохлары апострофун орфографиямыздан тамамилә атылмасыны ирәли сүрүрдүләр. Бу фикрин тә'сири нәтичәсиндә 1951-чи илдә нәшр олунмуш «Азәрбайчан дилинин орфографиясы»нда ялныз 5—10 сөздә апострофун сахланылдығы, онун 1954-чү илдәки чапында исә апострофун орфографиямыздан тамамилә атылдығы көстәрилирди. Мәһз буна көрә бир мүддәт бә'зи гәзет вә журналларда апострофлу сөзләр апострофсуз олараг верилирди. Шүбһәсиз ки, бүтүн бунларын мәктәбләримизә дә мүәййән тә'сири олмая билмәзди. Мүәллимләрин бир чоху һәлә сон айлара гәдәр «апострофун талеинин» нечә олачағыны билмәдикләриндән язы тә'лиминдә, язы ишләринин тәсһиһиндә бу мәсәләйә лазыми әһәмиййәт вермирдиләр. Инди исә орфографиямызда буна аид мөһкәм гайда гәбул эдилмишдир. Һәмин гайдая әсасән сон 20—30 илдә һәмишә апострофла язылмыш сөзләр бундан сонра да апострофла языланагдыр. Конкрет демиш олсаг, биринчи вә икинчи һечасында узанан ә, э, ө саитләриндән бири олан сөзләрдә (бә'зән, рә'й, сә'й, мә'дән, э'лан, мө'тәризә, истә'дад вә с.) вә биринчиси самитлә битән, икинчиси саитлә башланан һечалар арасында айрычылыг этмәк үчүн апостроф ишарәси ишләдилмәси (чүз'и, мәс'ул, сүн'и, сүр'әт, һей'әт вә с.) мөһкәм бир ганун шәклинә салынмышдыр. Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, дүзкүн язы тә'лиминдә апострофлу сөзләрин язылышына бундан сонра, шүбһәсиз, дикәр орфографик гайдалардан һеч дә аз әһәмиййәт вермәк олмаз.

Беләликлә айдындыр ки, бу вахта гәдәр язылышы даһа чох мүбаһисәли вә гейри-сабит олан юхарыда гейд этдийимиз гайдалар инди һәм мәтбуат, һәм дә мәктәб үчүн тамамилә сабитләшдирилмиш, гәт'иләшдирилмишдир.

Һәмин дәрс илиндә мәктәбләримиздә һәлә элифба вә орфографиямызын тәсдигиндән әввәл нәшр олунмуш дәрсликләрдән истифадә эдилдийини нәзәрә алараг, IV синифдә «Азәрбайчан дили», V—VI синифләрдә «Азәрбайчан дилинин грамматикасы» китабларындакы бә'зи гайдаларын изаһында мүәййән дәйишиклик этмәк лазымдыр. Бу, тәкчә һәмин гайдалара аид материалларын кечилмәси дөврүндә дейил, эйни заманда рүблүк вә иллик тәкрарда да нәзәрдә тутулмалыдыр.

Орфографиянын тәдрисиндә нәзәрә алынмасы ваҹиб олан белә дәйишикликләр, башлыча олараг, ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Фонетиканын өйрәдилмәси илә әлагәдар олараг, элифба чәдвәлиндә әсаслы дәйишиклик эдилмәлидир. Бу дәйишикликдә ялныз **я, ю, э** һәрфләринин элифбамыздан чыхарылмасы, **е** һәрфинин тәкчә бир вәзифәсинин (э сәсини ифадә этмәси) сахланылмасы вә **й** һәрфинин формача дәйишдирилмәси (j) әсас кәтүрүлмәмәли, эйни заманда бә'зи һәрфләрин адларынын дәйишдирилмәси дә нәзәрә алынмалыдыр.

«Азәрбайчан дилинин орфография гайдалары»нда верилмиш элифба чәдвәлиндә самитләри ифадә эдән һәрфләрин адлары ики принсип әсасында конкретләшдирилмишдир: сонор сәсләри—**л, м, н, р** самитләрини ифадә эдән һәрфләрин адларында саит сәсин әввәл дейилмәси (**эл, эм, эн, эр**), дикәр самитләрин адларында исә, әксинә, саитин сонра ишләдилмәси (**бе, ве, ге...**) мүәййәнләшдирилмишдир. Бунларла янашы, элифба чәдвәлиндә һәрфләрин дүзүлүшүндә дә бә'зи дәйишикликләр эдилмишдир.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг элифбаны шакирдләрә «Азәрбайчан дилинин орфография гайдалары»нда верилдийи шәкилдә енидән өйрәтмәк лазымдыр. Бунун үчүн ән яхшы йол элифбаны мүәллимин вердийи нүмунә әсасында шакирд-

Scanned with ACE Scanner

ләрин дәфтәринә яздырмагдыр (һәрфләрин язы шәклини вә адларыны).

2. Мә'лум олдуғу үзрә, әввәлки орфографиямыза әсасән мүрәккәб идарә адларынын язылышында әсасән ики гайда тәтбиг эдилирди; бунлардан бир гисминин тәркибиндәки бүтүн сөзләрин, бир гисминин исә биринчи вә я әввәлинчи ики сөзүн баш һәрфи бөйүк язылырды. Ени гәбул олунмуш гайдаларда мүрәккәб идарә адларынын тәркибиндәки бүтүн сөзләрин (көмәкчи сөзләрдән башга) баш һәрфләринин бөйүк язылмасы гәбул эдилмишдир. Мәсәлән, **Совет Иттифагы Коммунист Партиясы; М. Әзизбәйов адына Азәрбайҹан Сәнае Институту** вә с.

Буна көрә дә мүәллим V—VI синифләрин дәрслийиндә һәмин гайда илә әлагәдар мә'луматы (§ 23) шакирдләрә юхарыда гейд этдийимиз әсасда өйрәтмәлидир.

3. Әввәлки орфографиямызда **иди, имиш** көмәкчи феилләринин бир нечә язылыш шәкли верилмишди. Бу исә языда бөйүк чәтинлик төрәдирди. Инди исә һәмин сөзләрин язылышы чох мүнасиб бир шәкилдә конкретләшдирилмишдир. Ени гайдая әсасән һәмин көмәкчи феилләр бүтүн сөзләрдән сонра (сону самитлә битән феилләрдән башга) һәмишә айры язылмалыдыр (**яхшы иди, балача имиш, алча иди, кәлмәли имиш** вә с.); самитлә битән феилләрдән сонра исә бунлар һәм айры, һәм дә битишик (**ды, ди, ду, дү; мыш, муш, мүш** шәклиндә) язылa биләр (алырды, алыр иди, алырмыш, алыр имиш вә с.).

V синифдә «Феилләрин гурулушча нөвләри» мөвзусу кечиләркән (§ 45) мүәллим дәрсликдә **иди, имиш** көмәкчи феилләринин язылышына аид верилмиш маддәни ени гәбул олунмуш орфографиямыздакы гайдая әсасән изаһ эдиб өйрәтмәлидир.

4. Бу вахта гәдәр **илә** гошмасынын язылышында да сабитлик йох иди. Һәмин гошма мәтбуатда саитлә битән сөзләрдән сонра каһ айры, каһ да битишик язылырды: **иштиракы илә — иштиракилә, әмиси илә — әмисилә** вә с. Ени гәбул олунмуш гайдаларда көстәрилир ки, бу гошма саитлә битән сөзләрдән сонра һәмишә айры язылмалыдыр. V—VI синифләрин грамматика дәрслийиндә **илә** гошмасынын язылышына аид верилмиш гайда индики орфографиямыздакы эйни гайда илә ялныз бир ҹәһәтдән уйғун кәлмир; орада көстәрилир ки, **илә** гошмасы самитлә битән сөзләрдә һәмишә **ла, лә** шәклиндә битишик язылыр. Орфография гайдаларынын 68-чи параграфына әсасән һәмин гайда шакирдләрә белә

өйрәдилмәлидир: **илә** гошмасы сону самитлә битән сөзләрдән сонра һәм айры, һәм дә **ла, лә** шәклиндә битишик язылa биләр (йолдашым илә — йолдашымла, гәләм илә — гәләмлә...)

5. Орфографиямызда мүрәккәб бағлайычыларын язылышында да мүәййән дәйишиклик эдилмишдир. Буну нәзәрә алараг, дәрслийин 72-чи параграфында һәмин гайдая аид верилмиш маддәни шакирдләрә тамамилә башга шәкилдә изаһ этмәк, өйрәтмәк лазымдыр; бу изаһат ашағыдакы әсас үзәриндә апарылмалыдыр:

а) Ики садә бағлайычыдан вә садә бағлайычы илә башга нитг һиссәләриндән әмәлә кәлән бағлайычылар айры язылыр; мәсәлән, **белә ки, бунунла да, буна көрә дә, мадам ки, та ки, куя ки** вә с.

б) **Яинки, яхуд, нәинки, санки, һабелә, һалбуки, һәмчинин, һәркаһ, һәрчәнд, чүнки** бағлайычылары битишик язылыр.

Бурада шакирдләрә хүсуси олараг өйрәтмәк лазымдыр ки, **та ки, куя ки, мадам ки** бағлайычылары дәрсликдә верилдийи кими, битишик дейил, айры язылмалыдыр.

Юхарыда адларыны чәкдийимиз гайдалар програм вә тәдрис материалына дахил олан гайдалардыр. Она көрә дә мүәллим һәмин гайдалары кечдикчә, бунлары шакирдләрә яздырмаға чалышмалыдыр ки, дәрслик онлары чашдырмасын.

Орфографиямызда, юхарыда гейд олунанлардан башга, енидән ишләнилмиш, тәкмилләшдирилмиш элә гайдалар да вар ки, дәрсликдә бунлар грамматиканын мүәййән бир мөвзусу илә әлагәләндирилмәмишдир. Лакин һәмин гайдалар мүәллимин күндәлик ишиндә чох тез-тез гаршыя чыхыр. Бунлардан ән башлычалары ашағыдакылардыр:

1. Мә'лумдур ки, әввәлки орфография гайдаларына әсасән, тәркибиндә **о** саити олан сөзләр **а** илә тәләффүз олунмасына бахмаяраг (консерт, Москва вә с.), әслинә мүвафиг шәкилдә, йә'ни **о** илә язылырды (бә'зи сөзләр мүстәсна олмагла). Индики орфографиямызда бу сөзләрин әдәби тәләффүзә мүвафиг олараг, **а** илә язылмасы гәбул эдилмишдир; мәсәлән, **Адесса, камандир, кампот, кантор, Талстой, Масква** вә с.

Гейд этмәк лазымдыр ки, һәмин гайда бу гәбилдән олан бүтүн алынма сөзләрә аид дейилдир: **белә ки, болшевик, колхоз, комитә, коммуна, коммунист, комсомол, совет** вә **совхоз** сөзләри, эләҹә дә мүхтәлиф элм саһәләринә аид олан,

Scanned with ACE Scanner

ихтисас саһибләринин адыны билдирән термин вә сөзләр, гайдаларда көстәрилдийи кими, о илә языlмалыдыр.

Бу ени гайданын өйрәдилмәсиндә мүәллим, эһтимал ки, даһа чох чәтинликләрә раст кәләчәкдир. Она көрә шакирдләри белә сөзләрдән ибарәт чалышмалар үзәриндә чох ишләтмәк лазымдыр. Онлара һәмин сөзләрин тәхмини сияһысыны тәртиб этдирмәк вә я бунларын языlышына аид орфографик чәдвәлләр һазырлайыб синифдән асмаг кими тәдбирләр дә яхшы файда верә биләр.

2. Әввәлки орфография гайдаларына әсасән **мөвзу, сәнае,** мисра, мәншә, мәнбә, ихтира кими саитлә битән сөзләрә ял-ныз самитлә битән исимләрин һал вә мәнсубиййәт (нисбәт) шәкилчиләри артырылырды (мөвзуун, сәнаеин, мисраы вә с.) Инди бу гайда тамамилә дәйишдирилмиш, үмумхалг тәләффүзүнә уйғунлашдырылмышдыр; мәсәлән, **мөвзуну, мөвзусу,** сәнаени, сәнаеси вә с. Мәнафе, мәнбә вә **мәншә** сөзләринә мәнсубиййәт шәкилчиләри артырдыгда, ени гайдая әсасән көклә шәкилчи арасына битишдиричи **с** самити дейил, й самити артырылмалыдыр: (онун) **мәнафейи,** (чайын) **мәнбәйи,** (дилин) **мәншәйи** вә с.

Мәктәбләримизин узун иллик тәчрүбәсиндән мә'лумдур ки, бу вахта кими шакирдләрин язы ишләриндә бу гайдая аид сәһвләрә чох йол верилирди. Шакирдләр «мөвзуу» әвәзинә «мөвзусу», «сәнаеин» әвәзинә «сәнаенин» вә с. язырдылар. Бунун әсас сәбәби мәһз онда иди ки, белә сөзләрин языlышы илә тәләффүзү арасында кәскин фәрг варды. Инди бу фәргин арадан галдырылмасы һәмин гайданы шакирдләрә өйрәтмәкдә мүәллимин ишини, шүбһәсиз, хейли йүнкүлләшдирәчәкдир.

3. Орфографиямызда сону **а** илә битән алынма сөзләрин языlышы үчүн ики гайда мүәййәнләшдирилмишдир; орада көстәрилир ки, сонунчу сәсү атыларкән мә'насы дәйишмәйән сөзләр а-сыз языlмалыдыр; мәсәлән, **анкет** (анкета), **аптек** (аптека), **драм** (драма), **фабрик** (фабрика), **идиом** (идиома) вә с. Сонунчу сәси атыларкән мә'насы анлашылмаян вә я башга мә'на верән сөзләр исә **а** илә языlмалыдыр; мәсәлән, **ботаника, техника, грамматика, форма** вә с.

4. Орфографиямыздакы мүхтәлиф гайдаларда мәктәб практикасында чох тез-тез истифадә эдилән бир сыра сөзләрин языlышы дәгигләшдирилмиш вә конкретләшдирилмишдир. Мәсәлән, әввәлки орфографиямыза әсасән **феил, шеир** сөзләринә саитлә башланан шәкилчи әлавә этдикдә онларын көкүндәки сон саит атылыр, бунун әвәзиндә **е** (э) саитини

узун тәләффүз этмәк үчүн апостроф ишарәси гоюлурду. Ени гайдая көрә инди бу сөзләрин көкү она әлавә эдилән шәкилчидән асылы олмаяраг **фе'л, ше'р** шәклиндә языlмалыдыр.

Рәсмхәт, һүснхәт сөзләри әввәл бә'зән **рәсм-хәт, һүнс-хәт,** яхуд **рәсм-хәтт, һүсн-хәтт** шәклиндә дефисlә, бә'зән дә **рәсмхәт, һүснхәт** (рәсмхәтт, һүснхәтт) шәклиндә битишик языlырды. Ени гайдая әсасән һәмин сөзләр бундан сонра **рәсмхәт, һүснхәт** шәклиндә языlмалыдыр.

Әввәлки орфографиямызда сон сәси һәм **з**, һәм дә **с** илә дейилән сөзләрдән бә'зиләри—хүсуси исимләр **с** илә языlырды: **Алмас, Тавус.** Инди бунлар үмуми гайдая табе эдиләрәк **з** илә языlан сөзләр сырасына дахил эдилмишдир (Алмаз, алмаз, Тавуз-товуз...).

Ери кәлмишкән гейд этмәк лазымдыр ки, әлбәттә, языlышы чәһәтдән бу вахта гәдәр мүбаһисәли вә чәтин олан бүтүн сөзләри «Азәрбайчан дилинин орфография гайдалары»ндан өйрәнмәк мүмкүн дейилдир. Чүнки һәмин китабчада ялныз үмуми гайдалар әһатә эдилмишдир. Дилимиздә йүзләрчә элә сөзләр вардыр ки, онларын языlышы үмуми гайдаларла өлчүлә билмир. Она көрә дә белә сөзләрин дүзкүн языlышыны ялныз орфография лүғәтиндән өйрәнмәк лазым кәлир.

5. «Азәрбайчан дилинин орфография гайдалары»нын «Кечирмә гайдалары» бәһсиндә көстәрилир ки, мүрәккәб сөзләрин тәркибиндәки биринчи сөз самитлә битиб, икинчи сөз бир һечадан ибарәт саитлә башларса, бунлары, мәсәлән, **яры-мада, палтар-асан, Мәммә-дәли...** шәклиндә дейил, **ярым-ада, палтар-асан, Мәммәд-әли...** шәклиндә кечирмәк лазымдыр. Бу вахта гәдәр бу кими сөзләрин сәтирдән-сәтрә кечирилмәси һаггында ваһид бир гайда мүәййәнләшдирилмәмишди. Инди исә бу гайда илк дәфә олараг изаһ эдилмиш вә дәгигләшдирилмишдир.

Шакирдләрин язы ишләриндә белә мүрәккәб сөзләрин (кәклик-оту, Гул-аға, Сабир-абад вә с.) сәтирдән-сәтрә кечирилмәси илә әлагәдар сәһвләр мейдана чыхдыгда, юхарыда көстәрилән гайданы онлара конкрет мисаллар әсасында изаһ этмәк лазымдыр.

Орфографиямызда верилмиш ени вә я тәкмилләшдирилмиш гайдалар ибтидаи синифләрдә шакирдләрә ялныз язы ишләриндә тәсадүф эдилдийи заман өйрәдилмәлидир (практик олараг). VII вә VIII—X синифләрдә исә бу гайдаларын өйрәдилмәси фонетика вә морфолокиядан кечилмиш мате-

Scanned with ACE Scanner

риалларын тәкрары вә язы ишләринин ериинә етирилмәсилә әлагәләндирилмәлидир.

Бүтүн юхарыда дейиләнләрдән айдындыр ки, истәр әлифбамызда, истәрсә дә орфографиямызда эдилән дәйишикликләрлә әлагәдар олараг, шакирдләрдә ени вәрдишләр тәрбийә эдилмәси һәлә хейли вахт тәләб эдәчәкдир. Она көрә дә, тәбиидир ки, бу мүддәт әрзиндә шакирдләрин языда көһнә гайдалара аид бурахдыглары сәһвләр онларын гиймәтинә тә'сир этмәмәлидир. Лакин бунлар да үмуми гайда үзрә дүзәлдилмәли, тәсһиһ эдилмәлидир.

Гейд этмәк лазымдыр ки, «Азәрбайчан дилинин орфография гайдалары»нда дилчилик элминә аид бә'зи ени терминләр ишләдилмишдир. Мәсәлән, **сәсли** (саит), **сәссиз** (самит), **мәнсубиййәт шәкилчиләри** (нисбәт шәкилчиләри). Бу терминләр мөвчуд дәрсликләрдә нә чүр верилмишсә (саит, самит, нисбәт шәкилчиләри), мәктәб практикасында онлары һәләлик һәмин шәкилдә дә ишләтмәк мәсләһәт көрүлүр.

Шүбһә йохдур ки, әлифба вә орфографиямызын тәкмилләшдирилмәси вә дөвләт тәрәфиндән тәсдиг олунмасы мәктәбләримиздә савад тә'лиминин кейфиййәтини йүксәлтмәк ишинә бөйүк тә'сир көстәрәчәкдир. Бу саһәдә гаршыда дуран вәзифәләрә мүәллимләримиз, әләчә дә башга маариф ишчиләри чидди мәс'улиййәтлә янашмалы вә бу тәдбири мүһүм бир дөвләт тәдбири кими гиймәтләндирмәлидирләр.

Нағы ИСМАЙЫЛЗАДӘ.

V—VII СИНИФЛӘРДӘ АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИНДӘН ШАКИРДЛӘРИН МҮВӘФФӘГИЙЙӘТСИЗЛИЙИЛӘ МҮБАРИЗӘ ҺАГГЫНДА

(Октябр району 14 нөмрәли мәктәбин ана дили мүәллими Р. Әбдүррәһимовун иш тәчрүбәсиндән)

Тәчрүбә көстәрир ки, мәктәбдә мүвәффәгиййәтин йүксәлдилмәсиндә шакирдләрлә апарылан тәрбийәви ишин мүһүм ролу вардыр. Мәһз буна көрә дә мүәллим тә'лим просесиндә шакирдләрдә Азәрбайчан дилинә мараг оядыр, грамматик материалларын мәнимсәнилмәсинә шүурлу мүнасибәт тәрбийә эдир вә онларын нитгләрини тәкмилләшдирир.

Бу мәгсәдлә V—VII синифләрин Азәрбайчан дили програмы тәләбләринә мүвафиг олараг мүәллим конкрет материаллар үзәриндә мүәййән бир фикрин айдын ифадә олунмасы үчүн шакирдләрдә Азәрбайчан дилиндән дүзкүн истифадә этмәк вәрдишләри тәрбийә эдир, әдәби дил нормаларынын мәнимсәнилмәси уғрунда мүбаризә апарыр.

Мүәллим дәрс дедийи синифләрдә Азәрбайчан дилиндән шакирдләрин мүвәффәгиййәтсизлийинин гаршысыны алмаг үчүн бир сыра тәдбирләр көрүр.

О, дәрс илинин һәлә илк күнүндән ил мүддәтиндә вериләчәк тәләбләри шакирдләрә изаһ эдир. Хүсусилә, шакирдләрин Азәрбайчан дили вә әдәби охуя аид язы дәфтәрләринин дүзкүн, сәлигәли, мүнтәзәм апарылмасына чидди фикир верир. Чүнки шакирд дәфтәри ән лазыми мәктәб сәнәди олмагла, тә'лим ишинә хидмәт эдән зәрури васитәләрдән биридир. Шакирд дәфтәрләриндә ишин дүзкүн тәшкили шакирдләрдә дәгиглик, сәлигәли олмаг, һәр һансы бир ишә мәс'улиййәтлә янашмаг кими мүһүм кейфиййәтләр тәрбийә этмәкдә мүәллимә имкан верир. Мәһз буна көрәдир ки, мүәллим кечән дәрс или мүддәтиндә өз синифләри үзрә ики-үч дәфә ән яхшы

Scanned with ACE Scanner

язы ишләринин сәркисини тәшкил этмишдир. Бундан башга мәктәбдә айры-айры синифләр үзрә тәшкил олунмуш сәркиләрдә дә онун шакирдләринин нүмунәви язы ишләри хүсусилә фәргләнмишдир.

V синфә кечән шакирдләрин айры-айры һалларда демәк олар ки, әксәриййәтинин хәтти пис олур. Онлар айры-айры һәрфләри, һәрф үнсүрләрини дүзкүн яза билмирләр. Буна көрә дә хәтти пис олан шакирдләрлә ишләмәк, онларда савадлы, тәмиз, көзәл язы вәрдишләринә наил олмаг үчүн онларла чалышмаг лазым кәлир. Бу исә савадлы язынын мүһүм шәртләриндән биридир.

Бу мәгсәдлә дә мүәллим һәмин шакирдләр үчүн габагчадан хүсуси тапшырыглар һазырлайыр: хәтти пис олан шакирдләри ибтидаи мәктәбин I синфинә мәхсус үчхәтли маил хәтли торлу дәфтәрләр үзәриндә ишләдир. Һәмин дәфтәрләрдә мүәллим һәрфләрә, бунларын үнсүрләринә, бирләшмәләринә аид нүмунәләр вә мүвафиг сөзләр языр. Бунларын дүзкүн вә һүснхәт тәләбләринә уйғун олараг язылмасына мүнтәзәм вә чидди нәзарәт эдир. Әкәр шакирд дәфтәрдәки нүмунәләрә дүзкүн әмәл этмәмишдирсә, мүәллим ону икинчи дәфә һәмин тапшырыг үзәриндә ишләмәйә мәчбур эдир.

Үмумиййәтлә, мәктәбдә нәинки анчаг ана дили, башга фәнн мүәллимләри дә (һесаб, чәбр, рус дили, харичи дил вә с.) шакирд дәфтәрләринин тәмиз, сәлигәли апарылмасына, савадлы олмасына нәзарәт эдирләр.

Мүәллим дәрс илинин әввәлиндә чағырылмыш валидейнләр ичласында шакирд дәфтәрләри һаггында ашағыдакы мәсәләләри валидейнләрә изаһ этмишдир:

а) шакирд дәфтәрләринин тә'лим-тәрбийә ишиндә әһәмиййәти;

б) шакирд дәфтәрләринә олан үмуми тәләбләр;

в) язылы эв тапшырыгларынын еринә етирилмәсиндә валидейнләрин ролу.

* * *

Дәрс илинин әввәлиндән башлаярат мүәллим һәр сыра үзрә шакирдләр айырыр. Һәмин шакирдләр дәрс башланмаздан габаг эв тапшырыгларынын кимин тәрәфиндән еринә етирилиб-етирилмәмәсини йохлайырлар. Мүәллим йохламая башларкән һәмин айрылмыш шакирдләр кимин эв тапшырыгларыны еринә етирмәси һаггында мүәллиминә мә'лумат верирләр. Гейд этмәк лазымдыр ки, бу кичик «нәзарәтчиләр» өз вәзифәләринә мәс'улиййәт һисси илә янашырлар. Бә'зән

дә онлар эв тапшырыглары һаггында мүәййән фикир дә сөйләйирләр. Мәсәлән, «шакирд М. эв тапшырығыны сәлигәсиз еринә етирмишдир» вә с. Бә'зән мүәллим эв дәфтәрләрини ачмағы шакирдләрә тәклиф эдир. Өзү исә парталарарасы кәзир, шакирдләрин эв тапшырыгларыны нечә еринә етирмәләрини (тәмиз, сәлигәли) өтәри олараг нәзәрдән кечирир, яхшылары гейд эдир, дүзкүн олмаянлары көстәрир. Бундан сонра, шакирдләрдән бирини язы тахтасына чағырыр. Һәмин шакирд эв тапшырығынын мәзмунуну данышыр: бу вә я дикәр чүмләни охуюр, онун гурулушча нөвүнү мүәййәнләшдирир вә һәр чүмләдә ишләнән дурғу ишарәсини вә с. изаһ эдир.

Эв тапшырыгларынын мүнтәзәм йохланылмасы шакирдләрин грамматик гайдалары нә дәрәчәдә шүурлу тәтбиг этмәләрини вә сәрбәст еринә етириб-етирмәмәләрини мүәййәнләшдирмәкдә, кечилмиш гайдалар һаггында верилмиш билийин мөһкәмләндирилмәсиндә мүәллимә көмәк эдир.

Язы тахтасына чағырылмыш һәр шакирд бир чүмләни охуюр вә тәһлил эдир. Бә'зән мүәллимин тәклифи үзрә шакирдләр кечилмиш дәрсләрә аид әлавә суаллара чаваб вермәклә дә 1—2 чүмлә тәһлил эдирләр.

Мүәллимин дедийи кими, ишин бу нөв тәшкили чох яхшы нәтичә верир. Бу, бүтүн синфи эв тапшырыгларына мәс'улиййәтлә янашмағы өйрәдир.

Дәрс илинин әввәлиндә диггәтсизлик, мәс'улиййәтсизлик нәтичәси оларат бә'зи шакирдләр эв тапшырыгларында язы хәталарына йол верирдиләр.

Мүәллим бу мәгсәдлә шакирдләрлә сөһбәтиндә онлара демишдир ки:

— Сәһвләрин бурахылмасы бә'зи шакирдләрин эв тапшырыгларына чидди янашмасындан асылыдыр. Элә этмәк лазымдыр ки, язы дәфтәрләриндә бир сәһв белә олмасын, тәмиз, сәлигәли, савадлы дәфтәрләри мәктәбимиздә тәшкил олунан сәркидә иштирак этмәк үчүн намизәд гейд эдәчәйәм. Көрәк кимин эв дәфтәри биринчилик газаначагдыр.

Мүәллимин шакирдләрлә апардығы белә бир сөһбәт яхшы нәтичә вермишдир: демәк олар ки, хүсусән сон вахтларда шакирдләрин бир чохунун эв дәфтәрләриндә сәһвләрин сайы хейли азалмышдыр. Инди онлар сәлигәли, тәмиз, көзәл, савадлы язы язмаға хейли һәвәс көстәрмәйә башламышлар.

Эв тапшырыгларынын чидди еринә етирилмәси шакирдләрдә савадын артмасына да үмуми тә'сир көстәрир. Онлар

Scanned with ACE Scanner

диктант вә я ифадә языларыны да чидди вә диггәтлә языр вә дәнә-дәнә буну йохлайырлар.

Азәрбайчан дили тә'лиминин ән мүһүм вәзифәләриндән бири дә там савад уғрунда мүбаризә мәсәләсидир.

Мүәллим шакирдләрин синиф язы ишләрини вахтлы-вахтында тәсһиһ эдир, бурахылмыш сәһвләри мүәййәнләшдирир, груплашдырыр, сонра да бунлары шакирдләрин нәзәринә чатдырмагла арадан галдырмаға наил олур.

Мүәллим язы ишләрини ашағыдакы үмуми методики көстәришләр үзрә тәсһиһ эдир:

1) һәлә язы гайдасы кечилмәмиш сәһвләри дүзәлдир;

2) шакирдләри бурахдыглары сәһвләр үзәриндә фикирләшмәйә мәчбур этмәк мәгсәдилә айры-айры сөз вә орфограмларын алтындан хәтт чәкир.

Әлбәттә, сәһвләрин дүзәлишинә аид ахырынчы үсулу бүтүн шакирдләр үчүн тәтбиг этмәк олмаз. Мәһз буна көрә дә мүәллим белә дүзәлишләрдә һәр шакирдин фәрди хүсусиййәтләрини (онун билик сәвиййәсини, габилиййәтини, ичрачылығыны, сәрбәст ишләмәк бачарығыны вә с.) нәзәрә алыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, яхшы һазырлыглы шакирд үчүн айры-айры сөз вә орфограмларын алтындан хәтт чәкмәк кифайәтдир.

Әлбәттә, һазырлығы аз олан шакирдләрә исә сәһвләринин мүәййәнләшдирилмәсиндә мүәллим көмәк эдир. Мәһз бунун үчүн дә һәмин шакирдә мүәллим дәрслийин мүвафиг параграф вә сәһифәсини көстәрир.

Мүәллим сәһвләр үзәриндә иши шакирдләрлә тәхминән ашағыдакы гайдада апарыр:

1. Шакирдләр сәрбәст олараг сәһвләр үзәриндә ишләйирләр.

Сәһвләр үзәриндә сәрбәст иш үчүн мүәллим дәрсдә 6—7 дәгигә вахт айырыр. Һәр бир шакирд алтындан хәтти чәкилмиш вә я тәсһиһ олунмуш сөзләри бир-бир нәзәрдән кечирир, мүәллимин дәфтәрдә яздығы гыса көстәриши охуюр. Сәһвләрлә әлагәдар олараг мүвафиг орфография вә я грамматика гайдаларыны дәрсликдән ахтарыб тапыр вә диггәтлә охуюр.

2. Шакирдләр бурахдыглары сәһвләри коллектив сурәтдә тәһлил эдирләр.

Мүәллим өз гейдләринә әсасән, бурахдыглары сәһвләри дәфтәрләриндә тапмаларыны шакирдләрә тәклиф эдир.

Тутаг ки, шакирдләрин чоху мүрәккәб сифәтләрин язылышына аид сәһв бурахмышдыр.

Язы ишиндә сәһв бурахан һәмин шакирд мүәллимин тәклифи илә лөвһәйә чыхыр вә бурахдығы сәһви дүзәлдир, она уйғун нүмунәләр көстәрир вә онлары орфографик чәһәтдән тәһлил эдир.

Бурада яхшы чәһәт ондан ибарәтдир ки, шакирдләрин фәалиййәти артыр, шакирдләр сәһвләри баша дүшмәйи вә онлары груплашдырмағы өйрәнирләр.

Дурғу ишарәси үзәриндә апарылан иш дә нисбәтән мүрәккәбдир. Бә'зи мүәййән дурғу ишарәсилә әлагәдар олараг шакирдләр бүтүн чүмләни көчүрмәйә мәчбур олурлар.

Сәһвләр дүзәлдикдән сонра мүәллим шакирдләри мүхтәлиф нөвлү файдалы чалышмалар үзәриндә ишләдир. Биз һәмин чалышмалардан бир нечәсини нүмунә мәгсәдилә ашағыда веририк:

1. **Фәрди чалышмалар:** мүәллим верәчәйи фәрди чалышмалары габагчадан фикирләшир вә планлашдырыр. Планлашдырма заманы о, дурғу ишарәси сәһвләрилә әлагәдар олараг һәр шакирдә верәчәйи фәрди көстәришләри дә мүәййәнләшдирир:

2. **Сәһвләрә аид бүтүн синфә верилән чалышмалар.**

3. **Хәбәрдарлыглы диктант.**

Тәчрүбә көстәрир ки, сәһвләр үзәриндә иш тәсадүфи характер дашымамалыдыр. Мәһз буна көрә дә мүәллим күндәлик дәрс планы тәртиб эдиркән систематик олараг буну нәзәрә алыр.

Мүәллим хүсуси дәфтәрдә һәр шакирд үчүн хүсуси сәһифә айырмышдыр. Һәр йохлама язы ишинин екунуну мүнтәзәм олараг ашағыдакы форма үзрә һәмин дәфтәрә көчүрүр.

Язы ишинин тарихи	Язынын нөвү (диктант, инша	Орф. сәһф. сайы.	Дурғу ишарәси сәһв. сайы	Шакирд тәрәфиндән сәһв язылмыш сөзләр	Гиймәт

Бундан башга, мүәллим дүзкүн язылмамыш сөзләри (шакирдләрин яздығы кими), дурғу ишарәси сәһвләрини, хүсусилә ишин стили һаггында гейд апарыр.

Scanned with ACE Scanner

Шифаһи сорғу заманы да мүәллим шакирдләрдән ери кәлдикчә бу вә я дикәр сөзүн нә үчүн белә язылдығыны, башга чүр язылмадығыны да сорушур. Мәсәлән, бирбучаглы сөзү нә үчүн айры дейил, битишик язылыр вә с. Мүәллим бунунла да кифайәтләнмир, о, һәмин шакирдә сәһв яздығы сөзү тахтада дүзкүн язмағы вә онун дүзкүн язылышыны изаһ этмәйи дә тәклиф эдир.

2—3 язы ишиндән сонра мүәллим дәрсликдән морфолокия вә синтаксис үзрә һансы параграфы охуюб тәкрар этмәк лазым кәлдийини һәр шакирдә айрыча олараг көстәрир. Иш бунунла да гуртармыр. Мүәллим һәмин параграфларын тәкрары үчүн мүәййән вахт да айырыр.

Орфография вә дурғу ишарәси сәһвләринин дүзәлишинә дә мүәллим һәмин принсип үзрә фәрди оларат янашыр.

1. Дурғу ишарәси бурахылмыш вә я дурғу ишарәси дүзкүн гоюлмамыш ердән хәтт чәкир, бурахылмыш дурғу ишарәсини мүәййәнләшдирмәйи һәмин шакирдләрә тәклиф эдир.

2. Бурахылмыш дурғу ишарәсини гойдугдан сонра мүәллим бә'зән язы ишинин ахырында, бә'зән дә синифдә гыса изаһат верир.

3. Шакирдләрин яддашында мөһкәм олмаян гайдалара аид әсаслы нүмунәләр көстәрир.

Шакирдләрин илк мүвәффәгиййәтсизлийинин хәбәрдарлыг эдилмәси үчүн вачиб тәдбирләрдән бири дәрс илинин әввәлиндә тәкрарын сәмәрәли вә планлы тәшкилиндән ибарәтдир. Ени дәрс илинә һазырлыг, кечән дәрс илиндә кечилмишләрин тәкрары үчүн материаллары мүәййәнләшдирир. Бу исә ени материалын шүурлу сурәтдә мәнимсәнилмәсини тә'мин эдир. Бундан башга, мүәллим тәкрары планлашдыраркән IV синифдән V синфә кечән шакирдләрин мүвәффәгиййәтини дә нәзәрә алыр.

Мә'лум олдуғу кими, һәр дәрсдә вә мүәллимин бүтүн педагожи системиндә мәс'улиййәтли мәрһәләләрдән бири дә шакирдләрин алдыглары билик вә бачарыгларын мөһкәмләндирилмәси мәсәләсидир. Бу мәгсәдлә мүәллим һәр дәрсдә билик вә вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәси үчүн файдалы үсуллардан бачарыгла истифадә эдир. Һәмин файдалы үсуллардан бири грамматик тәһлилдир. О, грамматик тәһлилә бөйүк гиймәт верәрәк дейир:

— Бу нөв тәһлил дилин грамматик гурулушуну баша дүшмәк вә мәнимсәмәк, савадлы язы, дүзкүн шифаһи нитг

вәрдишләрини мөһкәмләндирмәк үчүн мүһүм васитәләрдән биридир.

Элә бунун үчүндүр ки, онун дәрс дедийи синифләрдә һәр шакирдин грамматик тәһлил үчүн айрыча олараг дәфтәри вардыр. Һәмин дәфтәрләрдә шакирдләр фонетик, морфоложи вә синтактик тәһлилләрин схемләрини чәкирләр, тәһлил илә әлагәдар олараг, мүхтәлиф тапшырыглары ериә етирирләр.

Мүәллим бу вә я дикәр чүмләни грамматик тәһлил этмәк мәгсәдилә чағырдығы шакирдә тахтада мүәййән чүмлә яздырыр. Орфографик сәһвин бурахылыб-бурахылмамасындан асылы олмаяраг шакирд һәмин чүмләдәки сөзләри орфография чәһәтдән тәһлил эдир. Белә тәһлилдән сонра мүәллим һәмин чүмләни морфоложи, я синтактик, я фонетик, яхуд да гарышыг (фонетик, морфоложи, синтактик) тәһлил этмәйи шакирдә тәклиф эдир. Чох вахт тәләб эдән ахырынчы иш нөвүндән (гарышыг грамматик тәһлил) тәкрар үчүн айрылмыш хүсуси дәрсләрдә даһа чох вә сәмәрәли истифадә этмәйә чалышыр.

О, тәһлилин мүәййән ардычыллыгла апарылмасыны шакирдләрдән тәләб эдир.

Азәрбайчан дилинин өйрәнилмәсиндә лүғәт үзәриндә апарылан ишин дә бөйүк ролу вардыр. Мәһз буна көрә дә шакирдләрин сөз эһтиятыны кенишләндирмәк мәгсәдилә мүәллим, һәр шейдән әввәл, бүтүн синонимләрдән истифадә эдир. О, грамматика вә әдәби гираәт дәрсләриндә тәсадүф олунан чәтин сөзләри шакирдләрә этрафлы изаһ эдир. Шакирдләри сөзүн гурулушу үзәриндә чох ишләдир; сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәсилә көкү эйни олан сөзләр дүзәлдирләр вә с.

V—VII синифләрдә сөз үзәриндә апарылан ишин илк мәрһәләси—шакирдләрә дәрслийи баша дүшмәйи, дәрсликдәки һәр сөзү шүурлу сурәтдә мәнимсәмәкдән ибарәтдир. Әбдүррәһимов мәһз буна көрә дә чалышыр ки, ени өйрәдәчәйи грамматик тә'рифләрдә, гайдаларда, верәчәйи һансы бир шифаһи вә язылы тапшырыгларда чәтин сөз вә ифадәләр олмасын.

Бундан башга, шакирдләр данышыг нитгиндә вә охудуглары бәдии әсәрләрдә раст кәлдикләри һәр һансы чәтин сөз вә ифадәләри өйрәнмәк үчүн мүәллимә мүрачиәт эдирләр.

Бир гайда олараг мүәллим дәрслик үзрә әсас эв тапшырыгларыны шакирдләрә охуюр вә ени дәрси изаһ этдикдән сонра шакирдләр һәмин тапшырыглары сакитчә охуюрлар. Айдын олмаян ерләри, чәтин сөз вә ифадәләри мүәллимдән

Scanned with ACE Scanner

сорушурлар. Мүәллимин дедийи кими, бу, шакирдләрдә мәтни нәзәрдән кечирмәк вә бунун үзәриндә чидди фикирләшмәк бачарығыны инкишаф етдирир.

Бир гайда олараг грамматикадан бу вә я дикәр мөвзуун тәдрисинә һазырлашаркән мүәллим мәтндәки чәтин сөз вә ифадәләри айрыча олараг дәфтәринә гейд едир. Тә'лим просесиндә исә бунлары ери кәлдикчә шакирдләрә изаһ едир вә айдынлашдырыр.

Мүәллим, чәтин сөзләрин шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәси үчүн тапшырыгларла бәрабәр, грамматик әһәмиййәти олан кичик иншалар да верир. Беләки, о, V синифдә «Зәрф» мөвзууну кечдикдән сонра шакирдләрә сәрбәст ев тапшырығы верир. Мәсәлән, яй хатирәләри үзрә ашағыдакы мөвзуларда кичик инша язмағы шакирдләрә тапшырыр: «Балыг овунда», «Парка кәзинти», «Пионер дүшәркәсиндә», «Пионер бағында» вә с. Шакирдләр мүәллимин тәклиф етдийи һәмин мөвзулар үзрә инша язаркән истифадә едирләр.

Шакирдләр белә иншалары бөйүк марагла язырлар. Белә тапшырыглар ев ишләрини даһа да чанландырыр вә шакирдләрин язылы нитгини инкишаф етдирмәк үчүн яхшы васитәләрдән бири олмагла көзәл нәтичә верир. Мүәллим белә тапшырыгларын бөйүк әһәмиййәтиндән данышараг дейир: «Грамматиканын өйрәнилмәсилә әлагәдар олараг верилән белә сәрбәст ев тапшырыгларынын еринә етирилмәси нәтичәсиндә шакирдләр грамматиканын өйрәнилмәсинин зәрури олдуғуну шүурлу сурәтдә дәрк едирләр».

Грамматикадан верилән белә ярадычы иншалар шакирдләри шүурлу язмаға вә өз языларына чидди нәзарәт етмәйә алышдырыр. Бунунла бәрабәр, ярадычылыг онларда севинч вә мараг доғурур. Ушаглар мәктәб һәяты, өз мүшаһидә вә тәәссүратлары, аилә, өз арзулары вә с. һаггында иншалары да бөйүк марагла язырлар ки, бунлар да бә'зән кичик бир әсәри хатырладыр.

Мүәллим көстәрир ки, ахырда гейд етдийимиз бүтүн иш нөвләри грамматикадан шакирдләрин билийини мөһкәмләндирир, ушагларын яддашыны инкишаф етдирир. Шакирдләрин билийини йохламаг үчүн мүәллим грамматик мәгсәд дашыян бир сыра башга тапшырыглардан да кениш истифадә етмәйә чалышыр. Мәсәлән, VII синифдә шакирдләр ашағыдакы тапшырыглары еринә етирмишләр:

Биринчи вариант

1. Шакирдләр охудуглары бәдии әсәрләрдән 3 садә чүмләдән ибарәт олан бағлайычылы табесиз мүрәккәб чүмлә сечиб язырлар.
2. Верилмиш бағлайычылы табесиз мүрәккәб чүмләдә садә чүмләләри бирләшдирән бағлайычыны көстәрир вә нөвүнү тә'йин едирләр.
3. Мүрәккәб чүмлә һәр садә чүмләнин баш үзвләринин (мүбтәда вә хәбәрин) алтындан хәтт (мүбтәданын бир хәтт, хәбәрин ики хәтт) чәкирләр.
4. Мүәййән чүмләләр верилир вә бунлардакы айры-айры сөзләри морфоложи тәһлил едирләр вә с.

Икинчи вариант

1. 2—3 будаг чүмләдән ибарәт олан табели мүрәккәб чүмлә языр вә будаг чүмләнин нөвүнү көстәрирләр. (Янында мө'тәризә ичәрисиндә көстәрирләр).
2. Бир табели мүрәккәб чүмлә языр, баш чүмләни будаг чүмләйә бағлаян бағлайычылары көстәрирләр.
3. Баш чүмләдә мүбтәда вә хәбәрин алтындан хәтт чәкирләр.
4. Табели мүрәккәб чүмлә языр, баш чүмләдәки сөзләри морфоложи тәһлил едирләр.
5. Әввәлчә, 2 садә чүмлә языр, сонра да бунлардан бир табели вә бир табесиз мүрәккәб чүмлә дүзәлдирләр.

Шакирдләрин луғәтинин кенишләнмәсинә көмәк едән мәнбәләрдән бири дә бәдии вә элми әсәрләрин охунмасыдыр.

Мүәллим шакирдләрдә мүталиәйә мараг оятмаға чалышыр вә бу һагда онларла тез-тез мүвафиг сөһбәтләр кечирир. Синифдән харич мүталиәйә нәзарәт мәгсәдилә мүәллим охунмуш бу вә я дикәр бәдии әсәр вә я элми китаб һаггында хүсуси дәфтәрдә гейд апармағы шакирдләрдән тәләб едир.

Шакирдләр һәмин гейдләри ашағыдакы гайдада гейд дәфтәрләринә язырлар:

1. Китабын мүәллифи вә китабын ады.
2. Башлыча иштирак едәнләр.
3. Әсәрин гыса мәзмуну.
4. Хүсусилә хошакәлмиш ерләрдән ситатлар көчүрмәк.

Әдәби гираәт дәрсләриндә чаваб вермәк үчүн чағырылмыш шакирдләр өз күндәликләрилә бәрабәр охунмуш китаблар һаггындакы гейд дәфтәрләрини дә мүәллимә тәгдим едирләр. Шакирд чаваб веркән, мүәллим һәмин гейд дәфтәрләрини өтәри нәзәрдән кечирир, имза едир вә бахма тари-

Scanned with ACE Scanner

хйни языр. Нөвбәти дәрсдә һәмин шакирди чағыраркән мү-әллим кечән чағырышла индики чағырыш арасындакы мүд-дәтдә шакирдин китаб охуюб-охумадығыны мүәййәнләшди-рир, әкәр охумушса, енә дә имза эдир вә тарих языр.

Мүәллим, бә'зән дә шакирд бу вә я дикәр суала чаваб вердикдән сонра охунмуш китаблар һаггында да она бир сыра суаллар верир.

Бунунла да мүәллим охунмуш һәр һансы бир бәдии әсәрин мәзмунуну, әсас идеясыны вә нә дәрәчәдә дүзкүн баша дүшүлмәсини мүәййәнләшдирир вә учота алыр.

Мә'лум олдуғу кими, тә'лим-тәрбийә просесиндә шакирдләрин билийинин йохланылмасы да мүһүм ер тутур.

Мүәллим V синифдән башлаяраг шакирдләрә өз йолдашларынын чавабларыны изләмәйи, өз нүмунәләрини вермәйи, сөзүн язы гайдасыны изаһ этмәйи вә с. шакирдләрә өйрәдир. Шакирдләрин билийини йохларкән мүәллим онларын анчаг грамматик гайданы сөйләмәси вә изаһ этмәсилә кифайәтләнмир. Мәһз буна көрә дә гайданы сөйләйиб гуртардыгдан сонра шакирдләр мүвафиг мисал көстәрирләр. Мүәллим исә һәмин гайданын шакирдин шүурлу олараг нечә тәтбиг этдийини дә нәзәрә алыр.

Шакирдләрин билик вә вәрдишләринин йохланылмасы үсулу мүхтәлифдир.

Мүәллимин дедийи кими, мөвзуун башланғычында вә өйрәнилмәсиндән сонра сорғунун характери мүхтәлифдир. Башланғыч дөврүндә шакирдләрдән материалы һансынын яхшы, һансынын зәиф мәнимсәдийини, һансынын исә тамамилә баша дүшмәдийини мүәййәнләшдирмәк мүһүмдүр.

Дәрсә һазырлашаркән мүәллим өз күндәлийинә 4—5 суал гейд эдир. Суаллары тәртиб эдиркән о, бунларын мәнтиги ардычыллығына, айдын вә конкрет олмасына вә с. чидди фикир верир.

Коллектив сорғуну мүәллим я дәрсин әввәлиндә, я да эв тапшырыгларыны йохладыгдан сонра апарыр. Мүәллим дәрсин мәгсәдилә әлагәдар олараг синфә бир сыра суаллар верир. О, бу заман кимин әлини галдырмасына диггәт етирир. Әлини галдырмыш шакирдләр мүәллимин тәклифи илә чаваб верирләр. Коллектив сорғуну мүәллим сүр'әтлә апармаға чалышыр.

Сорғунун бу нөвү бүтүн синфин сәфәрбәрлийә алынмасыны тә'мин эдир, шакирдләрин умуми һазырлыг сәвиййәсини мейдана чыхарыр, кимин фәрди олараг чаваб вермәйә нә

дәрәчәдә һазыр олдуғуну көстәрир. Мүәллим исә чаваб вермәйә һазыр олмаян шакирдләри мүәййәнләшдирир вә дәрсдән сонра онларла сөһбәт апарыр, онларын суаллара нә үчүн чаваб верә билмәдикләрини өйрәнир. Мүәллим «Чүмлә һаггында үмуми мә'лумат» мөвзуу үзрә шакирдләрә ашағыдакы суаллары верир:

1. Чүмлә нәйә дейилир?
2. Нәгли чүмләйә аид мисал көстәрин.
3. Нида чүмләси интонасияя көрә суал чүмләсиндән нечә фәргләнир?
4. Анчаг мүбтәда вә хәбәрдән ибарәт олан чүмлә дейилир?
5. Кениш чүмләйә мисал сөйләйин.
6. Садә чүмлә илә мүрәккәб чүмләнин фәрги нәдән ибарәтдир? вә с.

Сорғунун икинчи нөвү—шакирдләрин эв дәфтәрләри үзрә сорғудур.

Шакирд эв дәфтәри илә мүәллимин столуна яхынлашыр. О, эвә һансы тапшырығын верилдийини вә ону нечә еринә етирдийини изаһ эдир, кечилмиш грамматик гайданы сөйләйир.

Башга бир шакирдә исә сөйләнилмиш тә'рифә мүвафиг олараг мисал көстәрир, чүмләләри изаһ вә тәһлил эдир. Галан шакирдләр исә мүәллим мүрачиәт этдикдә ерләриндән чаваб верирләр.

Бу вә я дикәр суалын тәләб этдийи чаваб там нәзәри характер дашыдыгда, чәтин бөлмә олдугда мүәллим ики шакирди чағырыр, һәмин шакирдләрдән биринә нәзәри мә'луматы данышмағы (мәсәлән, «Фе'лин нөвләри» мөвзуу үзрә вә я «Зәрфин мүхтәлиф нитг һиссәләриндән әмәлә кәлмәси», яхуд да «Мүәййән шәхсли чүмлә»), дикәринә исә бураахылмыш фикирләри әлавә этмәйи, чавабы ени мисаллар әсасында мөһкәмләндирмәйи шакирдләрә тәклиф эдир. Беләсорғу нөвү шакирдләри өз йолдашларынын чавабларыны диггәтлә динләмәйә алышдырыр вә бүтүн синфи марагландырыр.

Бә'зән дә мүәллим бу вә я дикәр суала аид вериләчәк чавабын гыса схематик планыны тахтада язмагла да сорғу апарыр. Шакирдләр суаллара тахтадакы плана әсасән чаваб верирләр.

V синифдә мүәллимин «Сифәт» мөвзуу һаггында верилмиш билийи йохламаг үчүн шакирдләрә ашағыдакы суаллары верир:

Scanned with ACE Scanner

1. Сифәтин һансы грамматик әламәтләри вардыр? (онларын чүмләдәки ролуну көстәрмәк).

2. Мүрәккәб сифәтләр нә чүр язылыр?

3. Садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сифәтләрин бир-бириндән фәрги нәдир? (мисалларла айдынлашдырмаг).

Һәр һансы бир грамматик мөвзу гуртардыгдан сонра мүәллим үмумиләшдиричи тәкрар апарыр. Бу мәгсәдлә дә шакирдләрә мүәййән план үзрә суала чаваб һазырламагы тапшырыр.

Мәсәлән: «Мән исим һаггында нә билирәм» вә с. һәмин суала ашағыдакы план үзрә һазырлашырлар:

1. Исмин әһәмиййәти;

2. Исмин грамматик әлагәләри;

а) үмуми вә хүсуси исимләр;

б) тәк вә чәм исимләр;

в) садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб исимләр;

г) исимләрин һалланмасы.

Һәр дәрсдә 5—6 шакирддән сорушмаг үчүн мүәллим мүхтәлиф вә файдалы үсуллардан истифадә эдир.

Мәсәлән: 2—3 шакирддән дәрси шифаһи сорушур, 3—4 шакирдә язылы тапшырыг верир.

Бу мәгсәдлә мүәллим бә'зән карточкалар тәртиб эдир. Һәмин карточкаларда биз белә тапшырыглара раст кәлирик.

Шакирдләрин Азәрбайчан дилиндән мүвәффәгиййәтсизлийини ләғв этмәк мәгсәдилә мүәллим керидә галан шакирдләрлә фәрди ишә дә чох диггәт етирир. Мүәллим ени материалы изаһ этдикдән вә мөһкәмләндирдикдән сонра шакирдләрә тәклиф эдир ки, онлар грамматик гайданы тәкрар этсинләр. Ени өйрәдилмиш сөзүн язы гайдасыны айдын билсинләр, она уйғун нүмунәләр фикирләшсинләр. О, биринчи нөвбәдә зәиф, керидә галан шакирдләри эв тапшырыгларыны нечә еринә етирмәләрини йохлайыр. Сонра исә язы ишләринин тәһлилинә онларын диггәтини чәлб эдир.

Азәрбайчан дили тә'лиминдә әянилик чох мүһүм шәртдир. Мәһз буна керә дә Әбдүррәһимов шакирдләрин билик вә вәрдишләрини йохларкән мүхтәлиф эйни васитәдән (схемләрдән, чәдвәлләрдән вә с.) истифадә этмәйә чалышыр.

Чох саат верилмиш мөвзулары (мәсәлән, «Табели мүрәккәб чүмлә») вә үмумиләшдиричи мөвзулары (мәсәлән, «Садә чүмләдә дурғу ишарәләри») өйрәдиркән мүәллим бә'зән карточкалар үзрә дә сорғу апармаға чалышыр.

Карточкалар мүәллим тәрәфиндән һазырланыр. Мүәллим карточкаларда кечилмиш материаллар үзрә мүәййән суаллар языр вә бурая практик тапшырыг әлавә эдир. Бә'зән дә грамматик тәһлил үчүн чүмлә нөвләриндән дә әлавә эдир.

Чағырылмыш шакирдләр (адәтән, ики шакирд чағырылыр) мүхтәлиф карточкалар алырлар, сонра да өз йолдашларындан айры отурараг һәр суала мүвафиг чавабы фикирләшир вә тапшырығы еринә етирирләр, галан шакирдләр исә бу мүддәтдә эв тапшырыглары илә мәшғул олурлар.

Мүәллимин тәчрүбәси көстәрир ки, бу нөв сорғу вахта гәнаәт эдир. Шакирдләрин билийини там йохламаг мәгсәдилә мүәллим башга сорғу нөвләриндән дә истифадә эдир. О, кечилмиш мөвзу илә әлагәдар олараг тахтада бир сыра суаллар языр. Шакирдләр сәрбәст олараг һәмин суаллара язылы сурәтдә чаваб верирләр. Мүәллим, бу нөв сәрбәст иши исә шакирдләрин мөвзуу яхшы мәнимсәмәләринә архайын олдугдан сонра апарыр. Белә сәрбәст иш үчүн мүәллим 4—5 суал сечир. Чаваблары исә мүвафиг мисалларла әсаславдырмағы шакирдләрдән тәләб эдир. Һәмин сәрбәст иши исә мүәллим эвдә йохлайыр вә учота алыр.

Мүәллим чох һаглы олараг дейир:

— Сорғу үсулларыны сечмәк, һәр шейдән әввәл, өйрәнмәк мөвзуун характериндән, эв тапшырығынын нөвүндән, синфин тәркибиндән вә саирәдән асылыдыр.

Мүәллим шакирдләрин Азәрбайчан дилиндән мүвәффәгиййәтсизлийини арадан галдырмаг үчүн әлавә мәшғәләләрдән дә истифадә эдир. Әлавә мәшғәләләрдә о, чәтин олан язы гайдаларыны изаһ эдир, грамматик тәһлил, изаһлы суал-чаваб апарыр вә өз рәһбәрлийилә мараглы сәрбәст ишләр тәшкил эдир.

Scanned with ACE Scanner

1958-чи ИЛДӘ «АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЙЯТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНДӘ ДӘРЧ ЭДИЛМИШ МӘГАЛӘ ВӘ МАТЕРИАЛЛАР

	бурахылыш	сәһ.
М. Фүзулинин вәфатынын 400 иллийи гаршысында	III	98
Ш. Ағаев — Шакирдләрин әдәби ярыдычылыг вә габилиййәтләринин инкишаф этдирилмәси һаггында	I	85
Досент **А. Абдуллаев** — Азәрбайчан дилинин тәдриси тарихинә даир	I	3
Досент **И. Абдуллаев** — Рус мәктәбләриндә Азәрбайчан дили тәдрис эдиләркән ана дилиндән нечә истифадә этмәли	II	54
Н. Аббасова — «1905-чи илдә» п'есиндәки сурәтләрин данышыг хүсусиййәтләри һаггында	III	56
Профессор **һ. Араслы** — Фүзули ярадычылығынын мүтәрәгги хүсусиййәтләри	IV	5
М. Асланов — «Анасынын Лейлийә нәсиһәти» ше'ринин тәдриси һаггында	II	68
И. Бабаев — Азәрбайчан халгынын өлмәз шаири	I	103
А. Бабаев — Орта мәктәбдә М. Ф. Ахундовун ярадычылығынын тәдриси һаггында	III	75
һ. Балыев — Шакирдләрин инша языларындакы сәһвләрлә мүбаризә йоллары һаггында	II	3
А. Гурбанов — IX синифдә бәдии әсәрләрин дилинин өйрәнилмәсинә даир	II	32
С. Гочаев — «Пол Робсона мәктуб» ше'рини нечә кечирәм	III	16
Ә. Әһмәдов — VI синифдә ки, да, дә бағлайычыларынын тәдриси тәчрүбәсиндән	III	3
Б. Әһмәдов — Имла языларын тәдриси тәчрүбәсиндән	III	30
Ә. Әфәндизадә — Азәрбайчан дилинин орфография гайдалары вә онун тәдриси һаггында	IV	111
Ә. Әфәндизадә — Шакирдләрин нитгиндә диалектләрлә элагәдар сәһвләр вә бунларын арадан галдырылмасы йоллары һаггында	II	72
Ч. Әһмәдов — X синифдә «Алмас» п'есинин тәдриси һаггында	I	70
Ч. Әһмәдов — Габагчыл фикирләр устады	IV	23
М. Ә. Әскәров вә **Ә. Әлиев** — «Мейвәләрин сөһбәти» әсәринин тәдриси тәчрүбәсиндән	IV	55

Scanned with ACE Scanner

Scanned with ACE Scanner